ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Сіверянський літопис

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2020 № 4 (154)

Головний редактор
С. М. Шуміло

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Заступники головного редактора
В. О. Дятлов, О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар
В. В. Шуміло

Випускові редактори
С. А. Токарєв, Е. Л. Міден

Редакційна рада
І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський, В. М. Лозовий, О. П. Моця, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, М. О. Носко, Н. Б. Реброва, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболь, С. В. Шумило, О. П. Реєнт

Редакційна колегія
А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко, В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льоннґрен, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянко, В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Ґ. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації
6 разів на рік

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна
Телефон для довідок: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua
Новий сайт журналу: journals.uran.ua/index.php/2518-7422

© Редакція «Сіверянського літопису», 2020

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M.S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T.H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

Siverian chronicle

SCIENTIFIC JOURNAL

2020 № 4 (154)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov, O. Kovalenko

Executive Secretary
V. Shumilo

Technical Editors
S. Tokariev, E. Miden

Editorial Council
I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, V. Lozovyi, O. Motsia, Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii, Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board
A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko, O. Mavrin, R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokhy, V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
ot the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with the financial support of the Chernihiv Oblast State Administration 6 times a year

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media Series
KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chenihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.uran.ua/index.php/2518-7422

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2020

ЗМІСТ

У глиб віків

Дядечко О. Дзвони давньої Русі та їх знахідки на території Чернігово-Сіверщини 4

Історія міст і сіл

Гаркуша А. Книга буття у настінному розписі Спасо-Преображенського собору (XI ст.) м. Чернігова 12

Церковна старовина

Нижник Л. До питання про володіння П'ятницького жіночого монастиря м. Чернігова за часів Гетьманщини (за документами Центрального державного історичного архіву України та іншими джерелами) 24

Воробей Н. Прославлення чудотворної ікони Іллінської Богоматері у XIX – на початку XX ст. (за матеріалами «Черниговских епархиальных известий») 33

Шуміло В. Невідоме раніше Великопісне послання архієпископа Чернігівського Пахомія (Кедрова) як джерело до його біографії 41

Глухенький А. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років 60

Мовою документів

о. Мицик Ю. Маловідомий чернігівський полковник Стефан Краснобашта 68

Дозвіл на прожиття на руїнах Батурина (публікація **о. Ю. Мицика**) 75

Ситий І. Реєстр сотням та козакам Київського полку 76

Блакитний М. Автобіографія археолога і нумізмата Валентина Шугаєвського . . . 87

Розвідки

Броварець Т. Вплив підприємців-текстильників на епіграфічну вишивку (кінець XIX – перша половина XX ст.) 94

Белько О. Популяризація вогнетривкого будівництва Полтавським губернським земством наприкінці XIX – на початку XX ст. шляхом безкоштовного постачання цегли й черепиці населенню губернії 103

Ванжула О. Амбітні плани та сумні реалії Чернігівського державного історико-культурного заповідника наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. . . . 113

Лук'янець К. Радянська районна преса Чернігівщини у 1932–1933 роках: джерелознавчий аспект 131

Сергєєв С. Деякі аспекти діяльності Чернігівського архіву у 20–30-х рр. XX ст. . . . 142

Всесвітня історія

Дятлов В. Христоф Шерль і Лейпцизький диспут 1519 року: гуманістична дружба в лабіринтах теології 148

Філологічні студії

Борщ С. Агіографічний образ покровителя Київської Русі папи Климента I Римського 162

Мушар Ф. Агіографічний цикл св. Георгія у «Великих Мінеях Четьїх» св. Димитрія Ростовського 167

Рецензії. Огляди. Анотації

Гордієнко Д. *Газін В. В.* Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / наук. ред. проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 2019. – 372 с. 179

Федоренко О. *Аніщенко В. О.* Ступенева професійна підготовка офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України: теорія та практика. Монографія. Чернігів: *Scriptorium*, 2020. 476 с. 186

УДК 904:2-526.9(477.51)«08/12»

Оксана Дядечко

ДЗВОНИ ДАВНЬОЇ РУСІ ТА ЇХ ЗНАХІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

DOI: 10.5281/zenodo.4018334

© О. Дядечко, 2020. CC BY 4.0

***Мета** статті – шляхом аналізу спеціальних досліджень у галузі історії, археології, мистецтвознавства та кампанології (дзвонознавства) розглянути процес становлення давньоруської дзвонарської культури; схарактеризувати особливості технології виготовлення дзвонів та проаналізувати їх знахідки на території Чернігово-Сіверщини. **Методологія** дослідження спирається на принцип історизму, який дозволяє розглядати історико-культурні явища в динамічному розвитку. Здійснення аналізу та систематизації джерел передбачає використання історико-порівняльного, описового та класифікаційного методів. **Наукова новизна.** На основі зібраних даних про знахідки дзвонів на території Чернігово-Сіверщини засвідчено їх поширення у регіоні за часів Давньої Русі принаймні з XIII ст. **Висновки.** Після прийняття християнства дзвони стали одним із головних атрибутів церкви в Давній Русі. Їх появі передували інші ударно-сигнальні інструменти – била. З часом била у церковному вжитку сильно поступилися дзвонам. Спочатку дзвони завозилися з Німеччини, яка в X ст. була найбільшим центром їх виробництва. Згодом з'являються перші зразки дзвонів, відлиті давньоруськими майстрами. Розвиток давньоруської дзвоноливарної справи відбувався в руслі загальноєвропейських тенденцій. Перші давньоруські дзвони були невеликими за розміром і вагою, однак з поступовим удосконаленням техніки ливарництва розміри дзвонів збільшувалися, змінювалася їх форма. В XII–XIII ст. популярними були так звані «вуликоподібні» дзвони та дзвони у формі «цукрова голова». Серед археологічних знахідок дзвони трапляються рідко. Це обумовлено крихкістю сплаву, з якого вони виготовлялись. На території Чернігово-Сіверщини на сьогодні зафіксовано шість знахідок давньоруських дзвонів у містах Чернігові, Любечі, Новгороді-Сіверському та Вщижі.*

***Ключові слова**: дзвони, дзвонарство, Давня Русь, Чернігово-Сіверщина.*

Офіційне прийняття Давньою Руссю християнства сприяло поширенню дзвонів і розвитку дзвонарської культури, яка поступово стала невід'ємною частиною церковного життя. Дослідженням середньовічних дзвонів з точки зору історії, археології, мистецтвознавства та кампанології (дзвонознавства) займалися М. Оловянішніков[1], В. Даркевич[2], В. Кавельмахер[3], Т. Шашкіна[4], А. Бондаренко[5],

[1] Оловянишников Н. История колоколов и колокололитейное искусство / Под ред. А. Ф. Бондаренко. Москва, 2010. 520 с.

[2] Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). *Свод археологических источников.* Москва, 1966. Вып. Е 1–57. 148 с.

[3] Кавельмахер В. В. Способы колокольного звона и древнерусские колокольни. *Колокола: История и современность.* Москва, 1985. С. 39–78.

[4] Шащкина Т. Б. Колокола домонгольской Руси по данным археологии. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология.* Москва, 1995. С. 477–483.

[5] Бондаренко А. Ф. История распространения колоколов и колокольного дела Руси в XI–XVII веках :

Б. Кіндратюк[6], Р. Рилкова[7], А. Симонова[8] та ін.

Початкова назва дзвонів в Європі – «кампана» («campanae») – похідна від назви італійської провінції Кампанії, де вони виготовлялись. Ця місцевість була відома багатими родовищами й покладами глини – необхідними матеріалами для відливання дзвонів[9]. Це слово також стало похідним до назви науки, що вивчає дзвони – кампанології. Пізніше щодо дзвонів почали використовувати назву «glocke», що у перекладі з німецької означає «дзвін». Це не випадково, адже саме в цей період Німеччина була центром виробництва дзвонів. У Давній Русі, паралельно із використанням перекладеної німецької назви, стосовно дзвонів використовували термін «тяжкі», тобто ті, що мають сильний, густий звук[10].

Відповідно до класифікації музичних інструментів Е. Хорнбостеля та К. Закса, дзвони належать до групи ідіофонів (самозвучних), підвиду № 111:242.122 – одиночні, язичкові дзвони, що підвішені за верхівку[11]. Звуковидобування відбувається шляхом розхитування дзвона при вільному положенні язичка, при цьому коливання звуку зменшується у бік верхівки дзвону. Існує три способи звуковидобування: струшування або розгойдування, удари молотом або колоталом, та удари язиком по краю дзвона. Після цього інструмент видає пульсуючий звук певної висоти, що триває недовго. Однак цю висоту достатньо важко зафіксувати через складний ряд обертонів. Незважаючи на те, що дзвони належать до сигнальних інструментів, вони мають найстійкіше темброве забарвлення серед інструментів цієї групи.

Церковні дзвони розподілялися за призначенням на повсякденні, полієлейні, святкові. У залежності від призначення вони могли бути різної ваги та розмірів. Коли дзвони були невеликі, їх підвішували на стіні або даху. Дзвонили тоді стоячи на землі, смикаючи за мотузку, прив'язану до важеля, що стирчав з валу, на який кріпився дзвін. Але з часом, в результаті збільшення їх розмірів, при церквах почали будувати прибудови – дзвіниці, спочатку окремо, потім у поєднанні з церквою[12].

Традицію бити в дзвони у церкві принесли з собою у Європу ірландські монахи[13]. Першою країною, яка познайомилася з особливостями їх використання й виготовлення, стала Німеччина у VIII ст. А починаючи з IX ст., ця традиція розповсюдилась по всій Європі. Саме в цей період Німеччина стає осередком дзвоноливарної справи[14].

Процес технології виготовлення дзвонів формувався протягом тривалого часу. Найдавніші дзвони були дуже малими та кувалися з жесті та листового заліза; у VIII ст. їх почали кувати з міді[15].

Наприкінці X – у першій половині XI ст. технологія лиття дзвонів та виготовлення форм була детально описана у 84-й главі манускрипту вестфальського монаха Теофіла Пресвітера «Записка про різні мистецтва»[16]. Секрет сплаву полягав

дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Москва, 2007. 499 с.

[6] Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України: монографія. Івано-Франківськ, 2015. 912 с.

[7] Рылкова Л. П. Киевские колокола. Киев; Нежин, 2016. 288 с.

[8] Симонова А. А. Древнерусское религиозное мировоззрение и ирландская христианская традиция: монография. Москва, 2017. 354 с.

[9] Оловянишников Н. Указ. соч. С. 40.

[10] Там же.

[11] Хорнбостель Э., Закс К. Систематика музыкальных инструментов. *Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка.* Москва, 1987. Ч. 1. С. 240.

[12] Оловянишников Н. Указ. соч. С. 42.

[13] Симонова А. А. Указ. соч. С. 229.

[14] Оловянишников Н. Указ. соч. С. 48.

[15] Казанский П. С. О призыве к богослужению в восточной Церкви. *Труды первого археологического съезда в Москве, 1869.* Москва, 1871. Т. 1. С. 304.

[16] Манускрипт Теофила «Записка о разных искусствах». *Сообщения Центральной научно-исследовательской лаборатории по консервированию и реставрации музейных художественных ценностей*

у поєднанні чотирьох частин міді з однією частиною олова[17]. Це, як стверджує А. Симонова, давало змогу досягти ідеального сплаву високоолов'янистої бронзи; при цьому кількість домішок була мінімальною[18]. Такий сплав дуже цінувався в Середньовічній Європі. Уважалося, що він володів цілющою силою, тому активно використовувався в різних сферах виробництва, зокрема, у фармацевтичній справі.

Як засвідчують джерела, появі дзвонів на території Давньої Русі передували била та клепала. Било – це металева або дерев'яна дошка, по якій ударяють колоталом. Розрізняли два види бил – велике й мале; мале носили у руках, велике вішали на вежах або стовпах. Також, окрім церковних, при деяких монастирях існували так звані «трапезні» била, за допомогою яких людей закликали до трапези[19].

Клепала також могли бути дерев'яними або металевими. Дерев'яне клепало сягало більш ніж двох метрів у довжину, в середині воно мало два отвори, в які втягувалася мотузка, і за неї клепало підвішувалося. На обох кінцях було по три отвори, що забезпечували краще звучання. Били по них дерев'яним молотом[20]. Металеве клепало було схожим за розмірами до била, дещо вигнутим, у середині робили вушко з отвором для ланцюга, на якому воно висіло[21].

Паралельно з билами, Давня Русь починає використовувати й дзвони. Перша згадка про існування дзвонів у Давній Русі міститься в III Новгородському літописі по Синодальному списку під 1066 р. (6574), де мова йде про захоплення Новгорода полоцьким князем Всеславом. Згадується, що у якості трофея князь забрав дзвони Софійського собору: «Въ лѣто 6574. Приде Всѣславъ и възя Новъгородъ, съ женами и съ дѣтми; и колоколы съима у святыя Софие. О, велика бяше бѣда въ час тыи; и понекадила съима»[22].

Як стверджує Р. Рилкова, після відокремлення у 1054 р. Західної Церкви католики повністю відмовилися від била і для скликання на богослужіння почали використовувати тільки дзвони[23]. Є підстави вважати, що саме тому у Давній Русі дзвони прийняли не одразу, пов'язуючи їх використання з католиками. Так, цю обставину відзначав Новгородський архієпископ Антоній, описуючи свої враження від відвідування Храму святої Софії у Новгороді Великому: «А колокола не держатъ во святѣй Софѣи; но билцо мало въ руцѣ держа, клеплютъ на заутрени; а на обѣдни и на вечерни не клеплютъ; а по инымъ церквамъ клеплютъ и на обѣдни и на вечерни; било же держатъ по Ангелову ученію; а въ колокола латыни звонятъ»[24].

Б. Кіндратюк стосовно переваги використання бил над дзвонами на початку існування давньоруської християнської держави висловлює й інші припущення. Він стверджує, що, на відміну від дзвона, било було більш універсальним інструментом: воно мало більшу темброву палітру та давало змогу виконувати більш складні ритмічні побудови. Водночас, щоб досягти такого ж рівня звучання під час використання дзвона, потребувався не один інструмент, а кілька[25].

Перші давньоруські дзвони були невеликими за розміром і вагою. З поступовим

(ВЦНИЛКР) / Ред. В. В. Филатова. Москва, 1963. Вып. 7. С. 66–184.

[17] Там же. С. 169–175.

[18] Симонова А. А. Указ. соч. С. 229–230.

[19] Оловянишников Н. Указ. соч. С. 27.

[20] Казанский П. С. Указ. соч. С. 303.

[21] Там же.

[22] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. Москва, 1950. С. 17.

[23] Рылкова Л. П. Указ. соч. С. 9.

[24] Путешествие Новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12 столетия / За ред. П. Савваитова. Санкт-Петербург. 1872. С. 94.

[25] Кіндратюк Б. Вказ. праця. С. 182.

удосконаленням техніки ливарництва та пошуку найбільш мелодичного їх звучання розміри дзвонів збільшувалися.

Паралельно зі збільшенням розмірів дзвонів змінювалась і їх форма. Зокрема, майстри перебували у пошуку наймелодичніших тонів звучання. На це мали суттєвий вплив зміни профілю та товщини стінок дзвона[26]. У XII–XIII ст. популярними були так звані «вуликоподібні» дзвони: їх висота майже дорівнювала нижньому діаметру[27]. В. Даркевич характеризував цю форму наступним чином: «вуликоподібні» дзвони – широкі та кремезні, разом з тим вони невеликі за розміром і неначе повторюють мотив напівциркульної арки – конструктивного і декоративного елементу романських церков»[28].

З часом, у XIII ст., у процесі пошуку кращого складу сплаву та звучання інструмента з'являється нова форма дзвонів – «цукрова голова»[29]. Дзвони у формі «цукрової голови» також характеризуються невеликими розмірами, однак мають витягнуті пропорції і, як підкреслював В. Даркевич, відповідають динамічному вертикалізму ранньоготичних соборів. Звучання зазначених форм дзвонів було різким, металевим, що з кінця XIII ст. обумовило появу нових синтетичних форм[30].

Як зазначав В. Даркевич, спочатку на території Давньої Русі виготовлялися дзвони, що наслідували німецькі – «вуликоподібні» та у формі «цукрової голови». Так, під час археологічних розкопок на території Десятинної церкви у Києві знайдений «вуликоподібний» дзвін, а в Новгороді – у формі «цукрової голови»[31]. Однак давньоруські майстри не копіювали ці форми дзвонів шаблонно. Як припускав В. Даркевич, давньоруські дзвони відрізнялися менш масивним та круглим у перетині петлеподібним вухом без жолобка, криволінійним профілем стінок та гострим нижнім краєм[32].

На думку В. Даркевича, серед археологічних знахідок найбільш ранньою знахідкою є кілька фрагментів дзвона з Гродно, що датуються XII–XIII ст[33]. Однак А. Бондаренко в своєму дисертаційному дослідженні вказує на більш ранню знахідку: фрагменти дзвона знайдені під час земляних робіт на території Михайлівського собору в Переяславі-Хмельницькому. Авторка датувала їх кінцем XI ст. – початком XII ст., очевидно, орієнтуючись на літописну згадку будівництва собору[34].

Загалом серед археологічних знахідок дзвони трапляються рідко. Цілі дзвони домонгольського періоду збереглися в одиничних екземплярах. Частіше трапляються їх уламки, зазвичай – невеликого розміру. Це є наслідком того, що сплави, з яких виготовлялись дзвони XI–XIII ст. як давньоруські, так і західноєвропейські дуже легко розколювались[35]. Причиною цього був високий склад олова у сплавах, з яких виготовлялись дзвони. Так, результати хімічних досліджень зразків дзвонів, знайдених на території Західної Європи, показали, що майже всі вони містили підвищений склад олова ~23,3%[36]. Характерними для дзвонів, виготовлених з такого сплаву, були сріблясто-білий колір та унікальне акустичне звучання[37], однак бронза з таким високим складом олова була дуже крихкою[38].

[26] Даркевич В. П. Указ. соч. С. 52.
[27] Симонова А. А. Указ. соч. С. 230.
[28] Даркевич В. П. Указ. соч. С. 53.
[29] Симонова А. А. Указ. соч. С. 231.
[30] Даркевич В. П. Указ. соч. С. 53.
[31] Там же.
[32] Там же.
[33] Там же.
[34] Бондаренко А. Ф. Указ. соч. С. 75.
[35] Шашкина Т. Б. Серебрянные колокола. *Природа.* 1983. № 6. С. 69–73.
[36] Скиндер В. А. Бронза. Ее природа и история с древнейших времен. Санкт-Петербург, 1908. С. 80.
[37] Шашкина Т. Б. Указ. соч. С. 69–73.
[38] Скиндер В. А. Указ. соч. С. 82–83.

Результати хіміко-аналітичних досліджень зразків дзвонів та їх фрагментів, знайдених на території Давньої Русі, показали, що склад олова коливався в межах 20–24%. Тобто давньоруське дзвоноливарне ремесло розвивалося в руслі загальноєвропейської ремісничої традиції[39].

На жаль, у науковий обіг, як правило, запроваджується лише загальна інформація про знахідки уламків дзвонів під час археологічних розкопок. Найчастіше дослідники обмежуються згадками про їх знахідки в публікаціях матеріалів робіт. Часто це пояснюється тим, що датувати подібні уламки дуже складно. Інколи їх датують за супутніми матеріалами, але найчастіше пов'язують з часом заснування храму, що є найближчим до місця знахідки уламків.

На сьогоднішній день є відомості про шість знахідок дзвонів або їх уламків на території Чернігово-Сіверщини. Так, у статті В. Коваленка міститься інформація, що у 1881 р. три бронзові дзвони були знайдені в Чернігові поблизу Воздвиженської церкви. На думку автора, за розмірами й зовнішнім виглядом вони нагадують зразки домонгольського періоду[40]. Однак не зрозуміло, на чому ґрунтується таке твердження, адже будь-які інші відомості або зображення цих знахідок у літературі відсутні.

Відомо також про інші дві знахідки дзвонів, які можна більш упевнено пов'язати з давньоруським часом, однак вони не дають можливості визначити розміри та форму дзвонів. За повідомленням І. Євсєєва, під час його розкопок на місці літописного Вщижа в 1907 р. було знайдено три уламки дзвона, як він пише, – зі сплаву міді із залізом[41]. На жаль, цим інформація й обмежується, оскільки знахідки не збереглися. Можна лише припустити, що згадка про сплав міді з залізом обумовлена характерним білуватим кольором, який мали дзвони давньоруської доби через значний вміст олова. Варто згадати, що існує думка, згідно з якою уламки дзвонів були знайдені у Вщижі під час розкопок Б. Рибакова 1940-х рр[42]. Втім, імовірно, мова йде про знахідку 1907 р.

Окрім цього, у 2003 р. під час розкопок О. Черненко давньоруської мурованої споруди на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря у ямі, перекритій шаром пожежі середини XIII ст., був знайдений уламок стінки досить великого розколотого дзвона[43]. На жаль, визначити тип виробу за цим фрагментом неможливо.

Найцікавішим є уламок дзвона, знайдений у 1960 р. в Любечі під час розкопок Б. Рибакова. Нині він зберігається в музеї Тульських старожитностей разом із частиною колекції знахідок з розкопок. У 2013 р. фотографія дзвона була опублікована Ю. Ситим, що дозволяє спробувати визначити тип виробу[44]. Поверхня дзвона рівна, без рельєфу (надписів, орнаментів), за винятком двох валиків, що відділяють нижню частину від тулуба. Враховуючи приблизні пропорції знахідки та використовуючи характеристику дзвонів В. Даркевича, можна визначити, що це, найімовірніше, уламок «вуликоподібного» типу, подібного до дзвона XI–XII ст., знайденого в руїнах Десятинної церкви в Києві[45].

---

[39] Шашкина Т. Б., Галибин В. А. Памятники древнерусского колокольного литья (результаты химико-аналитического исследования). *Советская археология*. Москва, 1986. № 4. С. 236–252.

[40] Коваленко В. П. Древнерусские храмы Чернигова. *Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество, христианство, церковь.* Москва, 1995. С. 23.

[41] Евсеев И. Е. Исследование городищ и курганов в бассейне верхнего (орловского) течения р. Оки. *Труды Предварительного Комитета по устройству XIV археологического съезда*. Москва, 1908. Вып. 2. С. 49–50.

[42] Поляков Г. П. Домонгольские летописные центры Брянской земли. Брянск, 2011. С. 42.

[43] Черненко О. Є. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря в 2003 р. в м. Новгороді-Сіверському. *Науковий Архів ІА НАН України. Фонди експедицій. 2003/241*. Чернігів, 2004. С. 36.

[44] Ситий Ю. М. Християнський цвинтар на Замковій горі в Любечі (за матеріалами звітів Б. О. Рибакова). *Археологія і давня історія України*. Київ, 2013. Вип. 11. С. 163.

[45] Даркевич В. П. Указ. соч. С. 81.

Окрім дзвона з Любеча, привертає увагу ще одна знахідка. У 1983 р. під час розкопок В. Коваленком та Л. Большаковим залишків давньоруської церкви по вул. Сіверянській у Чернігові було знайдено п'ять фрагментів дзвона. Вони походять із заповнення ями, розташованої поруч із залишками храму[46]. Можна припустити, що це уламки одного дзвона. На жаль, знахідки не збереглися. Наявне лише їх зображення[47], судячи з якого на поверхні дзвона були відсутні будь-які надписи чи орнаменти, однак чітко простежуються два рельєфні валики, які, ймовірно, містилися у нижній частині тулуба. Враховуючи витягнуті пропорції виробу, можна припустити, що дані уламки дзвона належать до типу «цукрова голова» і є подібними до дзвона першої половини XIII ст., знайденого в Новгороді[48].

У 2019 р. в Чернігові був знайдений ще один фрагмент дзвона (інв. номер 159). Його виявлено під час розкопок О. Черненко на території міської фортеці-дитинця неподалік від Борисоглібського собору[49]. Знайдений він у шарі першої половини XIII ст. Судячи з усього, це – фрагмент верхньої частини дзвона з частиною вушка для підвішування. Поверхня фрагмента нерівна, вражена корозією, надписи відсутні. Через те, що виріб зберігся частково, визначити його тип та наявність валиків неможливо.

У цілому, знахідки дзвонів на території Чернігово-Сіверщини дають усі підстави засвідчити їх побутування в регіоні принаймні в XIII ст. Водночас повний аналіз їх конструктивних і звукових особливостей сьогодні є неможливим. На жаль, майже всі вони є недоступними для вивчення резонансних властивостей їх сплавів, що має велике значення для визначення як часу, так і місця виробництва дзвонів.

References

Bolshakov, L., Kovalenko, V., and Rappoport, P. (1989). Novyye dannyye o pamyatnikakh drevnego zodchestva Chernigova i Novgoroda-Severskogo [New data on the monuments of ancient architecture of Chernihiv and Novhorod-Siversky]. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii - Brief reports from the Institute of Archeology, 195,* 51–57.

Bondarenko, A. (2007). Istoriya rasprostraneniya kolokolov i kolokolnogo dela Rusi v XI–XVII vekakh [The history of the distribution of bells and bell business of Rus in the XI–XVII centuries]. *Doctor's thesis*. Moscow, Russia : MGU.

Darkevich, V. (1966). Proizvedeniya zapadnogo khudozhestvennogo remesla v Vostochnoy Evrope (X–XIV vv.) [The works of Western art craft in Eastern Europe (X–XIV c.)]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov – Arch of archaeological sources, E 1–57*. Moscow, USSR : Nauka.

Evseyev, I. (1908). Issledovaniye gorodishch i kurganov v basseyne verkhnego (orlovskogo) techeniya r. Oki [Research and mounds mounds in the upper basin (Orlowski) of the Oka river]. *Trudy Predvaritelnogo Komiteta po ustroystvu XIV arkheologicheskogo syezda – Proceedings of the Preliminary Committee on the device of the XIV archaeological congress. 2,* 29–52.

Kavelmakher, V. (1985). Sposoby kolokolnogo zvona i drevnerusskiye kolokolni [Methods of bell ringing and Old Russian belfries]. *Kolokola: Istoriya i sovremennost – Bells: History and Modernity,* 39–78.

[46] Большаков Л. Н., Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1989. № 195. С. 55.

[47] Дякую Ю. М. Ситому за можливість ознайомитись з матеріалами досліджень церкви по вул. Сіверянській у Чернігові.

[48] Даркевич В. П. Указ. соч. С. 81.

[49] Користуючись нагодою, дякую керівникам розкопок О. Є. Черненко та Р. М. Луценко за можливість ознайомитись з матеріалами їх археологічних розкопок на території Чернігова 2019 р.

Kazanskiy, P. (1971). O prizyve k bogosluzheniyu v vostochnoy tserkvi [About the call to worship in the Eastern Church]. *Trudy pervogo arkheologicheskogo syezda v Moskve, 1869 – Proceedings of the first archaeological congress in Moscow, 1869, Vol. 1,* 300–310.

Kindratyuk, B. (2015). Dzvonarska kultura Ukrainy [Culture of bells of Ukraine]. Ivano-Frankivsk, Ukraine : Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. Vasylia Stefanyka.

Kovalenko, V. (1995). Drevnerusskiye khramy Chernigova [Old Russian temples of Chernihiv]. *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekovye. Yazychestvo, khristianstvo, tserkov – Eastern Europe in ancient and medieval times. Paganism, Christianity, Church,* 22–25.

Nasonova, A. (Eds.). (1950). *Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshego izvodov [Novgorod first annals of older and younger manuscripts]*. Moscow, USSR : Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

Olovyanishnikov, N. (2010). *Istoriya kolokolov i kolokololiteynoye iskusstvo [The history of bells and bell art]*. Moscow, Russia : Russkaya panorama.

Polyakov, G. (2011). *Domongolskiye letopisnyye tsentry Bryanskoy zemli [Pre-Mongolian annalistic centers of the Bryansk land]*. Bryansk, Russia : Poligram-Plyus.

Rylkova, L. (2016). *Kiyevskiye kolokola [Kyiv bells]*. Kyiv, Ukraine; Nizhyn, Ukraine : Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk.

Savvaitov, P. (Eds.). (1872). *Puteshestviye Novgorodskogo arkhiyepiskopa Antoniya v Tsargrad v kontse 12 stoletiya [The journey of Novgorod Archbishop Anthony to Constantinople at the end of the 12th century]*. St. Petersburg, Russian empire : Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.

Sytyi, Yu. (2013). Khrystyianskyi tsvyntar na Zamkovii hori v Liubechi (za materialamy zvitiv B. O. Rybakova) [Christian cemetery on the Castle Hill in Lyubech (based on reports by B. O Rybakov)]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archeology and ancient history of Ukraine, 11,* 152–164.

Simonova, A. (2017). *Drevnerusskoye religioznoye mirovozzreniye i irlandskaya khristianskaya traditsiya [Old Russian religious worldview and Irish Christian tradition]*. Moscow, Russia : Prometey.

Skinder, V. (1908). *Bronza. Yeyo priroda i istoriya s drevneyshikh vremen [Bronze. Its nature and history since ancient times]*. St. Petersburg, Russian empire : Zarudnyy.

Filatov, V. (Eds.). (1963). Manuskript Teofila «Zapiska o raznykh iskusstvakh» [Theophilus' manuscript "Note on various arts"]. *Soobshcheniya Tsentralnoy nauchno-issledovatelskoy laboratorii po konservirovaniyu i restavratsii muzeynykh khudozhestvennykh tsennostey (VTSNILKR) – Messages from the Central Research Laboratory for the Preservation and Restoration of Museum Art Values (VTSNILKR),* 66–184.

Khornbostel, E., and Zaks, K. (1987). Sistematika muzykalnykh instrumentov [Systematics of musical instruments]. *Narodnyye muzykalnyye instrumenty i instrumentalnaya muzyka – Folk musical instruments and instrumental music, Vol, 1,* 229–261.

Chernenko, O. (2004). Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Spaso-Preobrazhenskoho monastyria v 2003 r. v m. Novhorod-Siverskomu [Report on archaeological research on the territory of the Spaso-Preobrazhenskiy Monastery in 2003 in Novgorod-Siversky]. *Naukovyi Arkhiv IA NAN Ukrayiny. Fond ekspedytsiy. 2003/241 – Scientific Archive of IA NAS of Ukraine. Expedition Fund.*

Shashkina, T. (1983). Serebryannyye kolokola [Silver bells]. *Priroda – Nature, 6,* 69–73.

Shashkina, T., and Galibin, V. (1986). Pamyatniki drevnerusskogo kolokolnogo litya (rezultaty khimiko-analiticheskogo issledovaniya) [Monuments of ancient Russian

bell casting (results of chemical analytical research)]. *Sovetskaya arkheologiya – Soviet archeology, 4*, 236–252.

Shashchkina, T. (1995). Kolokola domongolskoy Rusi po dannym arkheologii [Bells of pre-Mongol Rus according to archeology]. *Pamyatniki kultury. Novyye otkrytiya. Pismennost. Iskusstvo. Arkheologiya – Monuments of culture. New discoveries. Writing. Art. Archeology.* 477–483.

Дядечко Оксана Олексіївна – аспірантка Чернігівського національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Diadechko Oksana O. – Ph.D. Student of the T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: o.diadechko@gmail.com

BELLS OF THE ANCIENT RUS AND THEIR FINDS ON THE TERRITORY OF CHERNIHIV-SIVERIAN REGION

*The **purpose** of the article is to analyze the process of formation of the old Russian bell culture by analyzing special studies in the field of history, archeology, art history and campanology; to characterize the features of the manufacturing technology of bells and analyze their findings on the territory of Chernihiv-Siverian region. The **research methodology** is based on the principle of historicism, which allows to consider historical and cultural phenomena in dynamic development. The analysis and systematization of sources involves the use of historical, comparative, descriptive and classification methods. **Scientific novelty**. Based on the data collected on the findings of bells on the territory of the Chernihiv-Siverian region, attested their distribution in the region during the time of ancient Rus, at least from the 13th century. **Conclusions**. After the adoption of Christianity, bells became one of the main attributes of the church in ancient Rus. Other shock-signal instruments preceded their appearance – beat. Over time, bells began to prevail in church use. Initially, bells were brought from Germany, which was the largest center for their production in the 10th century. Over time, the first bells appeared, cast by ancient Russian masters. The development of ancient Russian bell production took place in line with pan-European trends. The first ancient Russian bells were small in size and weight, however, with the gradual improvement of the casting technique, the size of the bells increased and their shape changed. Among archaeological finds, bells are rare. This is due to the fragility of the alloy from which they were made. On the territory of the Chernihiv-Siverian region only six finds of ancient Russian bells are recorded today in Chernihiv, Liubech, Novhorod-Siversky and Vshchyzh.*

***Key words**: bells, bell science, ancient Rus, Chernihiv-Siverian region.*

Дата подання: 31 травня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дядечко О. Дзвони Давньої Русі та їх знахідки на території Чернігово-Сіверщини. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 4–11. DOI: 10.5281/zenodo.4018334.

Цитування за стандартом APA

Diadechko, O. (2020). Dzvony Davnoi Rusi ta yikh znakhidky na terytorii Chernihovo-Sivershchyny [Bells of the ancient Rus and their finds on the territory of Chernihiv-Siverian region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 4–11. DOI: 10.5281/zenodo.4018334.

УДК 75.052.046.3:27–242]:271.2-523.41(477.51–25)«18»

Алла Гаркуша

●

КНИГА БУТТЯ У НАСТІННОМУ РОЗПИСІ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ (XI СТ.) М. ЧЕРНІГОВА

DOI: 10.5281/zenodo.4018346

© А. Гаркуша, 2020. CC BY 4.0

***Мета** цієї публікації – детально розглянути та описати монументальний живопис центральної бані та верхньої частини північної нави одного з найдавніших храмів Придніпров'я – Спасо-Преображенського собору (XI ст.) Чернігова, показати логічну узгодженість композицій стінопису, сюжетну послідовність і цілісність загального художнього задуму, а також укотре привернути увагу до настінного розпису, створеного у першій чверті XIX ст. як важливої складової внутрішнього опорядження древнього храму. **Методи**, на яких ґрунтується дослідження, оскільки йдеться про мистецький твір, добиралися відповідно до об'єкта. Передусім це методи опису, аналізу та інтерпретації. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше детально описуються й аналізуються композиції стінопису, який складає основу декору соборного інтер'єру. Аналізується відповідність проєктному задуму наявних композицій, розкривається логічний зв'язок між ними, що, у свою чергу, вказує на цілісність художнього задуму. **Висновки.** Детальний опис та аналіз композицій дозволив з'ясувати, що живопис центральної бані і підбанного простору Спасо-Преображенського собору складається з трьох композиційних частин і створює сюжетну лінію, яку можна назвати «Створення світу» і яка ілюструє першу главу Книги Буття. У верхній частині північної нави розміщено також три композиційні частини, що утворюють завершену сюжетну лінію, яку умовно можна визначити як «Повстання проти Творця та покарання за це повстання». Дві з трьох названих композицій є ілюстраціями до 2-ї та 6–7 глав Книги Буття.*

***Ключові слова:** композиція, сюжет, Книга Буття, регістр, реставрація, фотографія, Спасо-Преображенський собор.*

Спасо-Преображенський собор м. Чернігова – відомий на всю Україну та за її межами унікальний храм, збудований ще у першій половині XI ст. Унікальний він передусім своєю архітектурою – зовнішньою та внутрішньою, що дивним чином збереглася, адже у 2021 р. виповнюється 985 років з часу першої писемної згадки про Спас Чернігівський. Цього ж року у березні виповниться 200 років з моменту підписання архієпископом Чернігівським Лаврентієм (Бакшевським) та воронезьким майстром Акимом (Якимом) Юріновим контракту на розписання стін кафедрального Спасо-Преображенського собору[1]. 200 років – дата не найвагоміша в історії майже тисячолітнього храму, однак, враховуючи, що стінопис, щодо виконання якого укладався згаданий вище контракт, зберігся до наших

[1] Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии.* Чернигов: Тип. губерн. правления, 1902. Вып. 4 (1900–1902). Отд. 2. С. 6.

днів і досі залишається важливою частиною внутрішнього опорядження древньої церкви, його дата, а звідси й вік, набувають певної ваги. На жаль, увага дослідників різних часів була прикута більше до архітектури собору, питання про датування споруди, князівських поховань. Якщо й виникав інтерес до настінного живопису, то йшлося передусім про залишки фресок[2]. Розпис, створений у першій чверті XIX ст., лише епізодично потрапляв у поле зору дослідників, зокрема дорадянського періоду (друга половина XIX ст. – 1917 р.), а відгуки про нього були часом діаметрально протилежні[3]. У радянські часи, зважаючи на ряд обставин як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, цей стінопис і взагалі випав із наукового поля[4].

Варто нагадати, що потреба в новому стінописі виникла через пожежу 1750 р., яка завдала собору чи не найбільшого руйнування за всю його історію. Подальші півстоліття знадобилися для того, щоб відремонтувати храм, у якому цілими залишилися лише потужні стіни, змуровані ще в XI ст. До настінного розпису черга дійшла аж на початку нового XIX ст.

Початок процесу був покладений наприкінці 1814 р. тодішнім архієпископом Чернігівським Михайлом (Десницьким). Він доручив настоятелю кафедрального Спасо-Преображенського собору о. Іоану (Єлєнєву) скласти план «як і чим би вифарбувати пристойно храм наш»[5]. Тож підписанню контракту передувала кропітка, тривалістю у п'ять із лишком років, підготовча робота настоятеля і, власне, виконанню роботи маємо завдячувати передусім його наполегливості.

Проєкт розписів був складений о. Іоаном доволі швидко і представлений преосвященному в середині грудня того ж таки 1814 р. Він вийшов «надто великий і розлогий»[6], однак на початку 1815 р. архієпископ Михайло цей план схвалив. Проте коштів на втілення задуманого не було. Новим етапом став процес збирання грошей на новий стінопис. Збиралися пожертви з усієї єпархії, завдяки клопотанню преосвященного з державної казни також було виділено 7144 руб. асигнаціями, однак усіх цих заходів, як і зібраних коштів, виявилося недостатньо. Справа, яка розпочалася доволі жваво, поступово почала гальмувати. А далі втрутилися обставини адміністративного порядку, а саме – змінився архієпископ. Михайла Десницького було висвячено митрополитом Санкт-Петербузьким (1818 р.), його місце на чернігівській кафедрі посів єпископ Симеон (Крилов-Платонов,

---

[2] Макаренко М.: 1) Найдавніша стінопись княжої України. *Україна. Науковий двохмісячник.* Київ, 1924. Кн. 1–2. С. 11–12; 2) Досліди над Чернігівським Спасом. Коротке звідомлення. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* 1924. Кн. 4. С. 243; 3) Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліди року 1923). *Чернігів і Північне лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.* Київ, 1928. С. 184–196; Моргілевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідами. *Чернігів і Північне лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.* Київ, 1928. С. 173–183; Фесенко Л. А. Росписи Спасского собора в Чернигове. *Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника (сентябрь 1987 г.).* Чернигов, 1987. С. 41–42; Дорофієнко І. Нові реставраційні розкриття стінопису в Спасо-Преображенському та Успенському соборах Чернігова. *Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська».* Київ, 1996. С. 56–57; Поліщук В. Реставрація монументальних розписів Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1979–1996 рр.). *Там само.* С. 57–58; Коренюк Ю. Фрески XI ст. Спасо-Преображенського собору у Чернігові. [Електронний ресурс]. URL: https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Heritage/SpasChernigiv.htm (дата звернення: 30.05.2020); Адруг А. Фреска «Св. Текля» XI ст. із Спаського собору в Чернігові. *Матеріали наукових конференції: «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині Центральної та Південно-Східної Європи».* 2002, *«Антоній Печерський, його доба та спадщина».* 2003. Чернігів, 2004. С. 36.

[3] Гаркуша А. Б. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові в історико-краєзнавчій літературі дорадянського періоду (XIX ст. – 1917 р.). *Сіверянський літопис.* 2016. № 2. С. 40.

[4] Там само.

[5] Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора… С. 6.

[6] Там же.

1818–1819 рр.), який не проявив інтересу до проекту розписання Спаського собору. Через два роки Симеона змінив преосвященний Лаврентій (Бакшевський; 1819–1824 рр.). Останній повернувся до ідеї заново розписати кафедральний собор Чернігова. Однак, переглянувши проєкт о. Іоана, він зауважив, що даний план не може бути втілений за «зібрані та наявні кошти»[7]. Тому отцю-протоієрею було рекомендовано «змінити свій проєкт, скоротивши його наполовину»[8]. До того ж, владика Лаврентій дав особисті вказівки щодо того, «у чому власне скоротити і змінити перший проєкт»[9]. Таким чином, на початку 1821 р. з'являється другий проєкт розписів. Виправлений, а по суті інший, план був представлений 27 лютого 1821 р. І. Єлєнєвим архієпископу Лаврентію й затверджений останнім. Виконавцем робіт, підрядником став воронезький майстер Аким (Яким) Юрінов. Оскільки розпис виконувався олійними фарбами, у літературі, зокрема у цьому дослідженні, для його позначення вживаються терміни «олійний стінопис», «олійний розпис»[10].

Порівняння першого та другого проєктів дозволяє, на думку авторки цієї студії, констатувати, що саме другий план і було, зрештою, реалізовано[11]. Адже у першому плані переважали «алегорично-символічні паралелі», історичні сюжети, в тому числі з історії краю[12], та портретні зображення світських і церковних володарів, тоді як другий план мав виражений біблійно-богословський характер. Окрім того, у другому плані змінилася й сама схема розміщення сюжетів[13]. За новим проєктом, північну частину собору повинні були зайняти сюжети переважно зі Старого Заповіту. Натомість у південній мали розміщуватися сюжети євангельські. Вочевидь, схему розміщення сюжетів настінного живопису було «прив'язано» до царських врат іконостасу Спаського собору, встановленого ще наприкінці XVIII ст. Якраз у медальйонах царських врат північна сторона – це старозавітні символи, а південна – новозавітні[14].

Дана студія має за мету детальний розгляд стінопису верхньої частини центральної, а саме у головній бані, та північної нави Спасо-Преображенського собору, який ілюструє історії зі Старого Заповіту, зокрема, глави з Книги Буття. Перед тим, як почати прискіпливий розгляд матеріалу, авторка вважає за потрібне звернути увагу на таке. Неозброєним оком безпосередньо у приміщенні собору, навіть за наявності електричного освітлення, роздивитися більшість зображень, про які йтиметься далі, практично неможливо. Особливо це стосується тих композицій, що розміщені у північно-східній та північно-західній вежах. У розпорядженні авторки студії були чорно-білі фотографії, зроблені одразу після реставрації стінопису північної нави у першій половині 80-х років XX ст. Ці фото зберігаються у відділі музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Були також залучені фотознімки, зроблені для ілюстрування розділу «Благолєпіє непостыдное» книги «Спас Чернігівський»[15], над якими свого часу працювала авторка і які з тих чи інших причин не увійшли до книги. Ще одним джерелом для роботи стали фотознімки, зроблені на початку 2020 р. під час підготовки до ремонтних робіт у верхній частині північної нави Спаського собору. Більшість із цих світлин ні-

[7] Там же. С. 10.
[8] Там же.
[9] Там же.
[10] Гаркуша А. Б. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.)... С. 40.
[11] Гаркуша А. Б. До питання про розміщення сюжетів стінопису (перша половина XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 78.
[12] Жолтовський П. Монументальний живопис на Україні XVII– XVIII ст. Київ, 1988. С. 162.
[13] Гаркуша А. Б. До питання про розміщення сюжетів… С. 77.
[14] Там само. С. 78.
[15] Доценко А. В., Гаркуша А. Б., Ванжула О. М., Васюта О. О. Спас Чернігівський. Чернігів: Десна-Поліграф, 2011. С. 88–91.

коли не публікувалися, частина існує у вигляді роздруківок з негативів розміром 6 х 9 см.

Отже, у склепінні головного купола, на тлі хмарного неба зображено Саваофа, Бога-Творця. Зміст зображення очевидний, промовистий і однозначний: «Господь-Творець над усім!», тому воно й розташоване у найвищій частині храму. У нього сиві голова й борода, однак сама постать виглядає настільки потужно, що слово «старець» з нею не в'яжеться. Очі Творця опущені долу, руки широко розкинуті, наче прагнуть охопити увесь світ. Позаду голови виконаний німб у вигляді сяючого трикутника, від якого у різні боки відходять промені. Саваоф зображений у світлій туніці, а на плечах зелена накидка, зелена тканина огортає складками потужні стегна. У всій композиції відчувається Подих – розвівається борода, складки одягу, клубочуть хмари довкола Всевишнього, з-поміж хмар виднiють голівки янголів[16]. Отже, сюжетний початок – першу главу Книги Буття[17] – відтворює живопис на склепінні головної бані собору.

Нижче, у підбанному просторі між вікнами барабану розташована композиція «Створення світу», що за змістом пов'язана із попередньою. Моря, гори, рослини, тварини, люди написані суцільним зображенням у «килимовій» манері[18].

Ще нижче, під кільцем головної бані, у парусах замість традиційного зображення чотирьох євангелістів, написані пори року. У другому проєкті І. Єлєнєва знаходимо: «11) ...під сим же куполом, нижче карнизу, на чотирьох заламаних кутах зобразити чотири пори року...»[19]. Спільною рисою всіх сезонних зображень є те, що площина па́руса поділена на дві частини: у нижній зображено землю, у верхній – небо. Важливим нюансом є лінія, що розмежовує небо і землю, своєрідний «небосхил». Саме на ній розміщуються атрибути тієї або іншої пори року. Так, у сюжеті «Весна» на лінії «небосхилу» зображено кущ (букет) білих троянд на зеленому тлі (очевидно, ідеться про траву)[20]. У сюжеті «Літо» на лінії «небосхилу» виконані два снопи пшениці, що покладені хрестообразно, а біля них – серп. Літня трава прописана чіткіше[21].

У композиції «Осінь» на межі неба і землі представлено своєрідний натюрморт із різноманітних плодів (яблука, груші, виноград), гілля та листя. Плоди лежать на поруділій землі, і лише у нижньому куточку паруса виписана зеленим трава[22].

Композиція «Зима» виглядає доволі апокаліптично – голі дерева, зламане гілля, засніжена земля. Особливої похмурості додає зображення чорної, не присипаної снігом землі у нижньому куті паруса[23].

Отже, три композиції – «Саваоф», «Створення світу» та «Пори року», розміщені у головному куполі та під ним безпосередньо, ілюструють першу главу Книги Буття.

Далі сюжетна лінія переходить до верхньої частини північної нави. Послідовність її сюжетних частин розгортається у напрямку від північно-східної вежі до північно-західної та згори донизу. Уздовж усієї північної стіни зі сходу на захід приблизно посередині простягається ліпний карниз, що слугує своєрідною віссю, яка розділяє стінопис північної нави на дві частини – верхню та нижню. Верхня

[16] Там само. С. 88–89.
[17] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття, гл. 1:6–2.
[18] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття, гл. 1:6–1,14.
[19] Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии.* Чернигов. 1902. Вып. 4. (1900–1902). Отд. 2. С. 13.
[20] Доценко А. В., Гаркуша А. Б., Ванжула О. М., Васюта О. О. Спас Чернігівський... С. 90.
[21] Там само. С. 90.
[22] Там само. С. 91.
[23] Там само.

частина – склепіння північної нави, верхня частина власне північної стіни (простір між вікнами), північно-східна та північно-західна вежі розписані в суцільній («килимовій») манері.

Висловлюючись музичною термінологією, тему всього розпису північної нави задає зображення на її склепінні. По всій площині склепіння із захóдом на бічні простінки виконане зображення нічного неба. По центру склепіння на темному тлі написаний місяць уповні, що виглядає з-за хмар, з-поміж хмар та довкола місяця виглядають зорі. Саме хмари вдало передають відчуття руху, певного неспокою у небесній тверді. Ближче до зовнішнього краю склепіння виконаний напис білою фарбою: «*И Твоя єсть нощъ*». Цей напис був передбачений у другому плані о. Іоана[24]. Він, на думку авторки цієї студії, несе значне смислове навантаження. По-перше, напис відображає основну ідею, що об'єднує всі старозавітні сюжети стінопису у даній частині собору, а са́ме – зображення ночі, яку переживало людство перед приходом Месії. По-друге, він підкреслює зв'язок із розписом протилежної, південної нави, на склепінні якої інший напис проголошує: «*Твой єсть день*»[25], а сюжети розпису переважно євангельські.

Оскільки «ніч», «темрява» асоціюються з поняттям «гріх», своєрідним продовженням теми ночі (гріховності) є композиція «Відторгнення грішних ангелів» (у плані о. Іоана – «отторжение противных ангелов, и в бездну низвергаемых»[26] – А. Гаркуша), розміщена у північно-східній вежі. Композиція розташована у доволі темній частині собору, олійні фарби, відновлені в ході реставрації на початку 80-х рр. XX ст., потемніли, і на сьогоднішній день ця частина стінопису стала практично невидима для неозброєного ока і без відповідного спорядження. На фотознімку, зробленому одразу після реставрації, видно, що композиція багатофігурна, в її нижній частині (над ліпним карнизом) зображені іскри полум'я, в яке хаотично падають білі ангели, намальовані в людській подобі. Натяки на цю історію присутні у Книзі Буття[27], частково згадуються у книзі пророка Ісайї (14:12–14:15)[28], також у книзі пророка Ієзекіля (Ієз. 28:14–28:17)[29], але цілісно історія оповідається у Об'явленні Іоана Богослова (Об'яв. 12:7)[30]. Ця композиція є по суті зображенням фіналу історії, в якій частина ангелів на чолі з Люцифером (Денницею) через пиху повстала проти свого Творця, Отця Небесного, і була скинута у пекло (Об'яв. 12:9)[31].

Наступною є масштабна композиція «Життя первозданних людей в раю та вигнання з раю», що міститься у верхній частині північної стіни й займає всю площину простінка. По низу ця ділянка відділена від решти стіни ліпним карнизом, про який згадувалося вище, вгорі завершується напівколом, ліворуч та праворуч її обмежують підпружні арки, відповідно західна та східна. На цій ділянці у два ряди розташовані шість вікон, вузьких, витягнутих по вертикалі. У другому плані о. Іоана зазначено: «…17) на середньому півкіллі[32] зобразити життя і падіння первозданих в раю, відтворюючи поміж вікнами, що займають місце се, достойних саду сього простінків, хащів та джерела, що на чотири ріки розділяється і

[24] Добровольский П. Архив Черниговского кафедрального собора... С. 12.
[25] Доценко А. В., Гаркуша А. Б., Ванжула О. М., Васюта О. О. Спас Чернігівський. Чернігів: Десна-Поліграф, 2011. С. 83.
[26] Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора... С. 13.
[27] Толковая Библия или комментарий на все книги св. Писания Ветхаго и Новаго Завета. Кн. 1. Бытие. Притчи Соломона. Стокгольм, 1987. [2-е изд.]. Т. 1. С. 3.
[28] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга пророка Ісаї 14:12–14:15.
[29] Толковая Библия или комментарий на все книги св. Писания Ветхаго и Новаго Завета. Кн. 2. Екклесіаст – 3 Ездры. Стокгольм, 1987. [2-е изд.]. Т. 6. С. 394–396.
[30] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Об'явлення Іоана Богослова.
[31] Там само.
[32] Слово «середній» у даному випадку вживається у значенні «центральний». Йдеться про центральну частину північної стіни. – *Авт.*

різновидних поміж тим тварин; ...»[33]. Як бачимо, план того, що са́ме мало бути зображено у цьому випадку, доволі загальний. По суті ж, досліджувана композиція являє собою міні-цикл, до якого входять вісім сюжетів. Її умовна назва, якою переважно користуються науковці, – «Життя в раю». Композиція відтворює 2-у та 3-ю глави Книги Буття[34]. Як зазначалося вище, цей міні-цикл створено у два регістри, по чотири композиції у кожному, написаний міні-цикл килимовим (суцільним) способом. Оскільки йдеться про райський сад, сюжети розгортаються на тлі зображень рослин, рік, гір та тварин. Послідовність сюжетного розвитку зліва направо і знизу вгору.

Отже, у нижньому регістрі розташовані сюжети: «Адам називає тварин», «Сотворіння Єви», «Адам і Єва» та «Єва, що зриває яблуко»[35]. Вони розміщуються безпосередньо над ліпним карнизом, їх загальний розмір становить 570х570 см.

Першим у хронології біблійних подій, відтворених у композиції «Життя в раю», можна вважати сюжет «Адам називає тварин»[36]. Ця частина розміщена у лівому куті, своєрідним обмежувачем зліва слугує північно-західна арка. Постать Адама зображена на передньому плані у ¾ повороті вліво. Правою рукою він спирається на камінь позаду, права нога висунута вперед, ліва рука простягнута у вказівному жесті. Перед Адамом виконані білий індик та пара левів. На другому плані зображені: пара коней, пара дрібних птахів, пара волів та пара кіз. На третьому плані видно голову оленя та слона з бивнями на тлі дерев. Варто зауважити, що зображення тварин написані більш удало і майстерно, аніж постать Адама. Авторка дослідження вважає, що над зображеннями звірів та птахів працював анімаліст або художник, якому такі зображення добре вдавалися. Натомість людська фігура виглядає незграбною, навіть примітивною. Невдало написана й власне по́за Адама – він наче «завалюється» назад. Найяскравіша, найпромовистіша деталь у цій сюжетній частині – вказівний жест Адама, саме в ньому виражена ідея композиції. На жаль, постать Адама – це все, що можна побачити з цієї частини композиції нині в соборі безпосередньо, не користуючись спеціальним підсвітленням та риштованням.

Наступна сюжетна частина міні-циклу – «Сотворіння Єви»[37] – розташована між західним і центральним вікном нижнього ряду. На передньому плані зображено Адама, що лежить на правому боці. Його права рука витягнута, ліва зігнута в лікті та закинута за голову. Права нога зігнута в коліні та підтягнута до живота, ліва навпаки – витягнута. Над головою Адама видніє квітучий кущ білих троянд. Цей кущ і камінь, зображений позаду тіла на другому плані, відкидають тінь на обличчя Адама, тому воно написане невиразно. Над Адамом, спираючись на камінь, стоїть оголена Єва. Вона змальована в анфас. Права рука зігнута в лікті, кисть торкається пасма волосся, що перекинуте через праве плече і спадає на груди. Голова повернута на ¾ повороту і трохи нахилена вліво. Біля правого ліктя на камені сидить птах. Нижню частину оголеного тіла жінки закриває камінь.

Як і в попередньому сюжеті, постать Адама написана доволі примітивно. Дуже невдалою, зокрема, є спроба зобразити м’язи торсу, тіло виглядає так, наче його перетягнули поперек у двох місцях мотузкою. Так само примітивно написана постать Єви, її ліве плече і ліва рука взагалі виглядають незграбно. Попри це, риси обличчя Єви витончені: високий лоб, тонкий прямий ніс, брови кутиком і невловима посмішка на устах, намальованих рожевим кольором. Через спів-

[33] Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора... С. 13.
[34] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 2–3.
[35] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 2:5–2:25.
[36] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 2:19.
[37] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 2:22; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

ставлення зображення тіла Єви та її обличчя виникає думка, що працювали різні художники. Авторка дослідження припускає, що лик (обличчя) Єви міг писати майстер, а тіло – учень, як це часто траплялося в іконописі.

Між цією сюжетною частиною й наступною вміщено зображення левиці та двох птахів, можливо, страусів.

Наступною є сюжетна частина «Адам і Єва», розташована між центральним і східним вікнами. На передньому плані – Єва, зображена в профіль, тіло від плеча до стегон закрите гіллям та листям дерева, котре розташоване ліворуч. Її ліва рука витягнута у застиглому жесті. Адам розміщений лівіше від Єви, його фігура зображена у фас, голова виконана у повороті на $^{3}/_{4}$, права рука опущена донизу, жест можна трактувати як пояснюючий. Можливо припустити, що ця сюжетна частина відображає перебування Адама і Єви в Едемському саду до того моменту, коли Єву спокусив змій, і вона зірвала плід з дерева знання добра і зла[38]. Якщо попередні сюжетні частини можна було б охарактеризувати як статичні, то у композиції «Адам і Єва» персонажі зображені в динаміці.

Остання сюжетна частина у нижньому регістрі – композиція «Єва, що зриває яблуко», розміщена у правому куті даної ділянки стіни між східним вікном нижнього ряду та східною підпружною аркою. На передньому плані Адам сидить на березі невеликої річки, спершись спиною на дерево. По ліву руку від Адама на передньому плані зображена напівфігура тварини, схожої на оленя. На протилежному березі річки гуляють чаплі (другий план), ще далі (третій план) за спиною Адама зображено Єву, що зриває плід (яблуко) з дерева пізнання добра і зла. Лівою рукою Єва нахиляє гілку, а правою тримає яблуко. Тіло жінки прикрите гіллям та листям. Обличчя її повернуте в сторону Адама. Стовбур дерева обвив змій[39].

Далі сюжетний розвиток переходить у верхній регістр. Як зазначалося раніше, верхній регістр, як і нижній, вміщує чотири композиції – «Гріхопадіння», «Каяття», «Вигнання з раю» та «Адам і Єва на землі». Послідовність розташування сюжетних композицій у верхньому регістрі, як і в нижньому, відбувається зліва направо.

Відповідно, сюжетна частина «Гріхопадіння» є у цій послідовності першою, розміщеною з лівого краю якраз над композицією «Адам називає тварин». Книга Буття цю подію описує так: «І побачила жінка, що дерево добре на їжу, і принадне для очей, і пожадане дерево, щоб набути знання. І взяла з його плоду, та й з'їла, і разом дала теж чоловікову своєму, і він з'їв»[40]. Подія відбувається на тлі райського саду, Адам і Єва зображені біля великого дерева. Оголена Єва сидить, поклавши праву ногу на ліву, біля її ніг птах, можливо, павич. Обличчя Єви повернуте і підняте до Адама, який стоїть дещо позаду поруч. Жінка пропонує йому плід, який тримає у правій руці. Біля ніг чоловіка намальовано собаку та вівцю. Стовбур дерева обвиває змій. На другому плані видніється райський пейзаж: дерева, а вдалині (третій план) – гори. Пози Адама та Єви статичні і передають відчуття певного спокою та зацікавленості.

Між західним і центральним вікнами верхнього ряду міститься сюжет «Каяття». Ця частина ілюструє главу 3, вірші 7–13 із Книги Буття, той момент,

[38] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 2:25; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

[39] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 3:5; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

[40] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 3:6; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

коли Адам і Єва усвідомлюють, *що* сталося. Тлом, як і у попередній композиції, залишається дерево, проте Адам та Єва зображені в інших позах. Оголена Єва сидить до Адама спиною, закривши обличчя руками, її корпус дещо нахилений уперед, права нога зігнута, права ступня спирається на пальці. Праворуч утікає Адам. Чоловік зображений у динамічній позі, вся його постава передає рух *від* Єви, однак він озирається в її бік. Його тулуб повернутий вправо, а обличчя – вліво. Біля його ніг зображений заєць, неподалік від зайця, дещо лівіше – вівця, навпроти Єви сидить, піднявши морду, собака. Пози людей доволі яскраво передають емоційну суміш сорому й страху і добре ілюструють слова Адама: «Почув я Твій голос у раю і злякався…»[41].

Логічним продовженням сюжету «Каяття» є частина «Вигнання з раю», розташована між центральним і східним вікном верхнього ряду. Адам і Єва зображені на повний зріст, у повороті вправо на ¾. Адам закриває руками обличчя, його плечі згорблені, а сама постать виражає розпач. Поруч з Адамом – Єва. Стегна обох прикриті гірляндами з листя. Єва оглядається назад, її руки складені в молитовному жесті. Намагаючись передати атмосферу, художник намалював трохи лівіше від Адама ведмедя, що гарчить на людей. Ліворуч від Єви – змій, що обвив стовбур дерева і з пащі якого виривається полум'я. Позаду людей зображений у білому, з палаючим мечем у руці, ангел. Рука ангела з мечем занесена над Адамом і Євою, він виганяє їх з раю[42]. Слід зауважити, що, попри певну незграбність у зображенні власне людських постатей (фігура Адама зображена з тонкою талією, як у жінки, фігура Єви, навпаки, виглядає більш чоловічою), художнику (художникам) удалося загалом передати атмосферу розпачу, який охопив перших людей, коли вони почули присуд Творця[43].

Останній сюжет міні-циклу – «Адам та Єва на землі». Єву зображено у повороті на ¾. Вона вже одягнена, займається прядінням, в її правій руці – веретено. Перед Євою дещо лівіше на землі сидять двоє дітей. Позаду Єви намальовані дерево й будівля, схожа на курінь. Удалині зображено людську постать (Адам), у руках людини знаряддя, схоже на мотику, яким вона обробляє землю[44]. Останнє зображення натякає на вірш 19 глави 3 Книги Буття: «У поті свого лиця ти їстимеш хліб…»[45].

Наступний сюжет «Всесвітній потоп» займає увесь простір північно-західної вежі, окрім склепіння. У другому плані о. Іоана знаходимо: «...18) весь же західний купол, з його простінком, зайняти зображенням всесвітнього потопу»[46].

Оскільки о. Іоан обмежився у плані одним реченням щодо сюжету, це дає підстави припустити, що зміст зображення та детальне відтворення сюжету є витвором художника. Згідно з Біблією, людство, нащадків Адама та Єви, у допотопний період поглинув гріх. «І бачив Господь велике розбещення людини на землі, і

[41] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 3:10; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

[42] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 3:23-3:24; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

[43] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 3:24; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

[44] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 3:17-3:19; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

[45] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 3:19; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

[46] Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора... С. 13.

ввесь нахил думки серця її тільки зло повсякденно»[47]. Текст дає зрозуміти, що це було тотальне панування відкритого і зухвалого гріха і повстання проти Бога. Як покарання за таку поведінку на людство насилається Всесвітній потоп.

Як зазначалося вище, композиція займає увесь простір північно-західної вежі, окрім склепіння, зображення розміщені по обидва боки північного кута північно-західної вежі, тому надалі для зручності та частина, що займає північну стіну, називатиметься «північною частиною композиції», відповідно частина на західній стіні – «західною частиною композиції». Загалом композиція багатофігурна. Однак розміщення людських постатей на малюнку нерівномірне, переважна більшість розташована на північній стіні. Внизу західна частина композиції пошкоджена.

Більшість людських фігур зображена у північній частині композиції. Тут показано страждання людей, які потерпають від потопу. На передньому плані зображено воду, яка підступила до краю земної тверді. У воді видніють постаті двох чоловіків. Один лежить горілиць із заплющеними очима, рука занесена над водою. Складається враження, що він намагається пливти. У протилежному від нього боці – інший чоловік з оголеним торсом, також горілиць із заплющеними очима, відкинутою у воді рукою, вочевидь потопельник.

Другий план північної частини композиції утворюють зображення трьох груп людей, по двоє у кожній групі, розміщені на одній лінії. Найближче до переднього плану зображено групу, в якій один чоловік, молодший, оскільки без бороди, рятує старшого. Він витягує з води старого, обхопивши його оголений торс обома руками. Обличчя старшого чоловіка, його заплющені очі і постать загалом демонструють знесилення. Трохи далі – наступна група, у ній також двоє людей, приблизно по пояс у воді. Вони тримаються за коня, що разом з ними занурився по груди у воду. Найближче до лінії північного-західного кута зображена ще одна пара. Тут художник вирішив передати емоції через жести. Один з чоловіків тримає руку піднятою у жесті, що виглядає як прощальний, у іншого рука зігнута в лікті, а кисть безсило звисає, виражаючи безнадію.

Третій план утворює зображення скельного виступу з деревом. Скеля нависає над водою, що підступає впритул. На верхівку виступу видерлися двоє людей. Один з них уже піднявся на ноги, інший – тільки-но видерся і ще напівсидить. Поруч з деревом стоїть жінка у білому одязі. Вона подає дитину людині, котра вилізла на дерево і простягає до дитини руку. Біля підніжжя скелі – троє, вони намагаються вибратися з води. Одна жінка чіпляється за одяг тієї, що підсаджує на дерево дитину, за неї намагається вчепитися інша, яку поглинає вода. Цю останню також підтримує за плечі інша людина біля само́го підніжжя скелі.

На дальньому план, за скелею, і на своєрідному острівці скупчилася ще одна група людей – дорослі та діти. Позаду них проглядають дерева та гори. Обличчя людей у цій групі зображені спрощено, натомість в одязі промальовані, і доволі вправно, складки. Це своєрідна характерна риса даної композиції – одяг, зокрема складки, на всіх персонажах прописано ретельно. Окремо варто звернути увагу на зображення води, оскільки її поверхня неспокійна, хоча хвилі невисокі. Зображення острівця з групою людей розміщено впритул до лінії північно-західного кута, далі композиція поширюється на західну стіну північної нави.

На передньому плані західної частини композиції, якраз над утраченим фрагментом, розташовані зображення двох чоловіків у воді, один з яких, піднявши руки, благає про допомогу. Позаду людей, на другому плані, на самому краю земної тверді зображене розлоге дерево, до якого уже підступила вода. Далі, ліворуч

[47] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 6:5; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

від дерева, зображено водну поверхню. На відміну від попередньої частини на північній стіні, тут вода майже спокійна, на ній лише легкі кола. На дальньому (третьому) плані зображено Ноїв ковчег[48]. Це споруда, нижня частина якої являє собою великий човен, а верхня виглядає як двоповерховий будинок з двома рядами вікон, напівкруглою покрівлею та дверима по центру. Складається враження, що задня частина ковчега уже пристала до берега, однак напевне стверджувати важко, оскільки ця частина зображення закрита зображенням дерева.

Авторка дослідження вважає, що композиція «Всесвітній потоп» є своєрідним завершенням сюжетної лінії, яка утворюється композиціями, розміщеними у верхній частині північної нави Спасо-Преображенського собору м. Чернігова.

Після детального розгляду й аналізу розписів головної бані та верхньої частини північної нави авторка даної студії приходить до наступних висновків. У головній бані та підбанному просторі три композиції – «Саваоф», «Створення світу» та «Пори року», створюють сюжетну лінію, яку загально можна назвати «Створення світу». Ця лінія по своїй суті пов'язана з розписами у верхній частині північної нави, де розміщуються також три композиції: «Відторгнення грішних ангелів», «Життя в раю» та «Всесвітній потоп». Всі вони розповідають про одне – про повстання проти Творця та покарання за таку зухвалість, що і є змістом ще однієї сюжетної лінії. Авторка умовно так і назвала цю лінію. Обидві сюжетні лінії ілюструють певні вірші з 1-ї, 2-ї, 3-ї, 6-ї та 7-ї глав Книги Буття.

Разом з тим, оскільки Всесвітній потоп подається Біблією не лише як покарання людства, а й як новий етап у його розвитку, композицію «Всесвітній потоп» можна вважати своєрідним вступом до іншої сюжетної лінії, композиції якої розміщені у нижній частині північної нави.

References

Adruh, A. (2004). Freska «Sv. Teklia» XI st. iz Spaskoho soboru v Chernihovi [Fresco «St. Tekla» of 11th century from the St. Transfiguration Cathedral in Chernihiv]. *Materialy naukovykh konferentsii: «Zodchestvo Chernihova XI–XIII stolit ta yoho mistse v arkhitekturnii spadshchyni Tsentralnoi ta pivdenno-Skhidnoi Yevropy» 2002, «Antonii Pecherskyi, yoho doba ta spadshchyna» 2003 – Proceedings of the scientific conferences: «Architecture of Chernihiv 11–13th centuries and its place in the architectural heritage of Central and South-Eastern Europe» 2002, «Anthony of Pechersk, his time and legacy» 2003.* Chernihiv, Ukraine. 36.

Garkusha, A. (2016). Oliinyi stinopys (persha chvert XIX st.) Spaso-Preobrazhenskoho soboru v Chernihovi v istoryko-kraieznavchii literaturi doradianskoho periodu (XIX st. – 1917 r.) [Oil mural (first quarter of the 19th century) of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv in the historical and local lore literature of the pre-Soviet period (19th century – 1917)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 36–40.

Garkusha, A. (2017). Do pytannia pro rozmishchennia siuzhetiv stinopysu (persha polovyna XIX st.) Spaso-Preobrazhenskoho soboru v Chernihovi [On the question of placing the plots of the mural (first half of the XIX century) Savior Transfiguration Cathedral in Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 72–78.

Dobrovolskyi, P. (1902). Arkhiv Chernigovskogo kafedralnogo sobora. *Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii*. Is. 4: (1900–1902). P. 2. Chernihiv, Russian empire : Chernihiv. Typ. hubern. Pravlenyia.

Dorofiienko, I. (1996). Novi restavratsiini rozkryttia stinopysu v Spaso-Preobrazhenskomu ta Uspenskomu soborakh Chernihova [New restoration openings

[48] Біблія (перекл. Івана Огієнка). Книга Буття 7:18; Олійний стінопис Спасо-Преображенського собору. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності.*

of the mural in the Transfiguration and Assumption Cathedrals of Chernihiv]. *Pamiatky arkhitektury i monumentalnoho mystetstva v svitli novykh doslidzhen. Tezy naukovoi konferentsii Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiia Kyivska» – Monuments of architecture and monumental art in the light of new research. Abstracts of the scientific conference of the National Reserve «Sophia of Kyiv»*. Kyiv, Ukraine. Pp. 56–57.

Dotsenko, A., Harkusha, A., Vanzhula, O., & Vasiuta, O. (2011). Spas Chernihivskyi [Spas of Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine : Desna-Polihraf.

Koreniuk, Yu. Fresky XI st. Spaso-Preobrazhenskoho soboru u Chernihovi [Frescoes of the 11th century Transfiguration Cathedral in Chernihiv]. Retrieved from https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Heritage/SpasChernigiv.html.

Makarenko, M. (1924). Naidavnisha stinopys kniazhoi Ukrainy [The oldest mural of princely Ukraine]. *Ukraina – Ukraine,* 1–2, 11–12.

Makarenko, M. (1924). Doslidy nad Chernihivskym Spasom. Korotke zvidomlennia [Experiments on the Chernihiv Savior. Short message]. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN – Launch of the historical and philological department of the Ukrainian Academy of Sciences,* 4, 243.

Makarenko, M. (1928). Bilia Chernihivskoho Spasa (Arkheolohichni doslidy roku 1923) [Near the Chernihiv Savior (Archaeological experiments in 1923)]. *Chernihiv i Pivnichne livoberezhzhia: Ohliady, rozvidky, materialy – Chernihiv and the Northern Left Bank: reviews, explorations, materials,* 184–196.

Morhilevskyi, I. (1928). Spaso-Preobrazhenskyi sobor u Chernihovi za novymy doslidamy [Transfiguration Cathedral in Chernihiv according to new experiments]. *Chernihiv i Pivnichne livoberezhzhia: Ohliady, rozvidky, materialy – Chernihiv and the Northern Left Bank: reviews, explorations, materials,* 173–183.

Polishchuk, V. (1996). Restavratsiia monumentalnykh rozpysiv Spaso-Preobrazhenskoho soboru v Chernihovi (1979–1996 rr.) [Restoration of monumental paintings of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv (1979–1996)]. *Pamiatky arkhitektury i monumentalnoho mystetstva v svitli novykh doslidzhen. Tezy naukovoi konferentsii Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiia Kyivska» – Monuments of architecture and monumental art in the light of new research. Abstracts of the scientific conference of the National Reserve «Sophia of Kyiv»*, 57–58.

Fesenko, L. (1987). Rospisi Spasskogo sobora v Chernigove [Paintings of the Savior Cathedral in Chernihiv]. *Tezisy Chernigovskoi oblastnoi nauchno-metodycheskoi konferentsyy, posviashchennoi 20-letyiu Chernigovskogo arkhitekturno-istoricheskogo zapovednyka (sentiabr 1987 g.) – Abstracts of the Chernihiv Regional Scientific and Methodological Conference dedicated to the 20th anniversary of the Chernigov Architectural and Historical Reserve (September 1987),* 41–42.

Гаркуша Алла Броніславівна – завідувачка науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Garkusha Alla B. – Head of the Scientific and Educational Department of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: sigzmundovna@gmail.com

THE BOOK OF GENESIS IN THE WALL PAINTING OF THE TRANSFIGURATION CATHEDRAL (11th CENTURY), CHERNIHIV

The purpose *of this publication is to consider in detail and describe the monumental painting of the upper part of the central (main dome) and northern nave of one of the oldest temples of the Trans Dnipro region – the Transfiguration Cathedral (11th century)*

Chernihiv, to show the logical consistency of frescoes, plot sequence and the integrity of the overall artistic design, as well as once again to draw attention to the mural, created in the first quarter of the nineteenth century, as an important interior decoration of the ancient temple.

***The methods** on which the research is basedwere selected according to the object as a work of art. First of all, these are methods of description, analysis and interpretation.* ***The scientific novelty** is that for the first time the compositions of the fresco, which form the basis of the interior decoration of the cathedral, are described and analyzed in detail. The correspondence of the available compositions to the project idea is analyzed, the logical connection between them is revealed, which in its turn indicates the integrity of the artistic idea.*

***Conclusions.** A detailed description and analysis of the compositions revealed that the painting of the central dome and the under dome space of the Transfiguration Cathedral consists of three compositions that create a plotline. It can be called the «Creation of the World» and it illustrates the first chapter of the Book of Genesis. This line is connected to another one located in the upper part of the northern nave. It also consists of three compositions – «The Rejection of Sinful Angels», «Life in the Paradise» and «The Deluge». They can be defined conditionally as «The Rebellion against the Creator and Punishment for This Rebellion». Two of the three named compositions are illustrations for the 2nd and 7th chapters of the Book of Genesis. Both plotlines illustrate certain verses from the 1st, 2nd, 3rd, 6th and 7th chapters of the Book of Genesis.*

***Key words**: composition, plot, Book of Genesis, register, restoration, photography, Transfiguration Cathedral.*

Дата подання: 30 травня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гаркуша А. Книга буття у настінному розписі Спасо-Преображенського собору (XI ст.) м. Чернігова. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 12–23. DOI: 10.5281/zenodo.4018346.

Цитування за стандартом APA

Garkusha, A. (2020). Knyha buttia u nastinnomu rozpysi Spaso-Preobrazhenskoho soboru (11 st.) m. Chernihova [The Book of Genesis in the wall painting of the Transfiguration Cathedral (11th century), Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle,* 4, 12–23. DOI: 10.5281/zenodo.4018346.

УДК 930.253(477-25):27-523.6-055.2-9(477.51)«16/17»

Людмила Нижник

ДО ПИТАННЯ ПРО ВОЛОДІННЯ П'ЯТНИЦЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТИРЯ М. ЧЕРНІГОВА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНЩИНИ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ ТА ІНШИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

DOI: 10.5281/zenodo.4018356

© Л. Нижник, 2020. CC BY 4.0

***Метою** дослідження є вивчення документів, які стосуються економічної діяльності П'ятницького жіночого монастиря. **Методологічно** робота побудована на основі аналітичного та статистичного підходів. **Наукова новизна**. Дослідження внесло до наукового обігу інформацію з раніше невідомих архівних джерел, що суттєво розширило уявлення про економічну діяльність П'ятницького жіночого монастиря м. Чернігова в XVII–XVIII ст. **Висновки**. На основі документів розкрито, яким чином поповнювалися володіння монастиря. Це, перш за все, універсали полковника Іоаникія Силича та гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського та Данила Апостола на володіння та на їх охорону. Аналізуючи документи Центрального державного історичного архіву України м. Києва, з'ясовано, що в XVII ст. статки монастиря поповнювалися шляхом надання гетьманських універсалів та інколи за рахунок продажу або дарування майна прихожанами, тоді як у XVIII ст. гетьмани підтверджували право на володіння монастиря, який також скуповував майно, практикував захоплення земель та надання в користування селянам земель, сінокосів, лісу тощо. Збереглися документи, що розповідають про конфлікти монастиря з цивільним населенням за майно та землі, про купівлю-продаж землі, закладні, уступочні та дарчі документи, згідно з якими люди віддавали майно монастирю. На середину XVIII ст. монастир мав підданих залежних селян у 9 поселеннях (770 осіб чоловічої та 652 – жіночої статі), 15 садів та 101 город, 585 ¼ четвертей і 8 чвертків ріллі, сінокоси на 2192 копи, 5 лісів дров'яних, 9 лісів зрубних та 3 зарості, 6 млинів, 2 шинки, винокурню та приїзний двір з кам'яною коморою, пекарською хатою та худобою.*

***Ключові слова**: П'ятницький монастир, гетьмани, універсали, володіння, майно, купівля, продаж.*

У XVII–XVIII ст. в м. Чернігові діяв П'ятницький жіночий монастир. Як вважали дослідники старовини Ф. Гумілевський[1] та П. Барановський[2], обитель була заснована ще за часів Київської Русі, досягла свого розквіту за Гетьманщини, і тоді ж була наділена маєтностями, права на які були підтверджені універсалами полковників та гетьманів.

Одним із найважливіших осередків українського православ'я на Лівобережній Україні упродовж тривалого часу залишалися монастирі, навколо яких зосе-

[1] Филарет (Гумилевський), архиеп. Пятницкий монастырь. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии.* Чернигов, 1873. Кн. 4. С. 113–126.

[2] Барановский П. Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове. *Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР.* Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. С. 13–34.

реджувалося духовне й релігійне життя краю, обумовлене політикою українських гетьманів і козацької військової старшини, що дало змогу розглядати їх як незалежні і самобутні об'єкти господарського життя регіону.

У П'ятницькому жіночому монастирі в різні часи проживало від 6 до 33 черниць, які турбувалися про маєтності обителі та розбудову самої обителі. До наших днів збереглися документи XVII–XVIII ст., які розкривають питання економічної діяльності монастиря.

Фонд № 160 Центрального державного історичного архіву нараховує 54 справи, які відображають діяльність П'ятницького жіночого монастиря м. Чернігова. Це гетьманські та полковницькі універсали про надання володінь обителі та її охорону:

– універсал чернігівського полковника Іоаникія Силича на три хутори (Янівку, Кошівку, Мохнатин) 1657 р.[3];

– підтверджувальний універсал гетьмана Івана Самойловича монастирю на села з угіддями 1672 р.[4];

– підтверджувальні універсали гетьмана Івана Мазепи монастирю на села Юріївку, Рижики та інші 1689 р.[5] та підтверджувальний універсал на села Рудку, Рижики, Березівку, Мохнатин, Янівку та Кошівку 1699 р.[6];

– універсал гетьмана Івана Мазепи про дозвіл будувати греблю на річці Білоус 1695 р.[7];

– підтверджувальний універсал гетьмана Івана Скоропадського на володіння монастиря 1710 р.[8] та підтверджувальний універсал гетьмана Данила Апостола на володіння монастиря 1729 р.[9].

До наших днів збереглися документи про спірні моменти в діяльності обителі, зокрема, декрет генерального суду про суперечку монастиря та Чернігівського полкового обозного Никифора Колинковича зі значковим товаришем Чернігівського полку Костянтином Стриєвським щодо будівництва ними греблі на землі Никифора Колинковича і підтоплення монастирських полів (1689 р.)[10]. У документах містяться: рішення генерального військового суду про передачу значковим товаришем Іваном Молявкою у володіння монастиря млина, побудованого на монастирській землі, за що монастир повинен заплатити вартість млина (1694 р.)[11]; випис із книги Чернігівської ратуші про продаж монастирю значковим товаришем Чернігівського полку Іваном Молявкою млина на р. Рудці (1694 р.)[12]; майже такий документ про продаж тим же Іваном Молявкою частини млина на р. Рудці (1694 р.)[13], згідно з яким він продав одну частину, а потім й іншу; випис із книги Чернігівської ратуші про продаж монастирю значковим товаришем Кирилом Молявою землі в с. Юріївці (1712 р.)[14].

Проблематичними були відносини між козаками та монастирем. Про це свідчить акт перевірки документів на право володіння землею у козаків сіл, що мали межу з монастирською землею, комісією, створеною за наказом гетьмана Івана Скоропадського за скаргою козаків на захоплення їх земель монастирем (1710 р.)[15]. Ще один випис – скарга до суду на дружину бунчукового товариша Катерину

[3] Центральний державний історичний архів м. Києва (далі – ЦДІАК). Ф. 160. Оп. 1. Спр. 1.
[4] Там само. Спр. 2.
[5] Там само. Спр. 4.
[6] Там само. Спр. 14.
[7] Там само. Спр. 9.
[8] Там само. Спр. 23.
[9] Там само. Спр. 42.
[10] Там само. Спр. 3.
[11] Там само. Спр. 5.
[12] Там само. Спр. 6.
[13] Там само. Спр. 8.
[14] Там само. Спр. 25.
[15] Там само. Спр. 16.

Барковську за наїзд її на монастирський двір за с. Брусилів Білоуської сотні (1753 р.)[16].

Цікавими є документи XVII–XVIII ст., які регламентують відносини монастиря з городянами, козаками та селянами. Це випис із книг Чернігівської ратуші щодо надання Оленою Єльцовою монастирю дарчої на будинок в м. Чернігові (1666 р.)[17]; заповіт Михайла Килиновича монастирю на землю (1688 р.)[18]; купча на землю в с. Слобідці, продану Іваном Швеєм ігумені монастиря (1700 р.)[19]; купча на ниву, продану монастирю жителем с. Рудка Гнатом Шевченком (1714 р.)[20]; купча на землю, надану монастирю жителем с. Слобідка Іваченком (1714 р.)[21]; розписка Матвія Мельника в тому, що він отримав жито від ігумені монастиря за землю (1714 р.)[22]; закладний запис жителя с. Величківка Миколи Тарасевича монастирю за ліс (1721 р.)[23]; купча на ліс, проданий жителем с. Мохнатина Єрофеєм Холецьким ігумені монастиря (1722 р.)[24]; купча на гай і сінокіс, продані жителями с. Рудки Хомою та Прокопом Левченками ігумені монастиря (1725 р.)[25]; розписка священика Спиридона Васильєва, дана монастирю про отримання 10 рублів за «пляц» – земельну ділянку (1725 р.)[26]; купча на землю, продану жителем с. Березівки Никифором Петренком ігумені монастиря (1727 р.)[27]; купча на город, проданий монастирю жителем Слободи Чернецької Яском Кармиленком (1728 р.)[28]; уступочний запис монастирю на двір і поле Михайла Васильченка (1729 р.)[29]; уступочний запис монастирю на частину поля жительки монастирської слободи Романової у якості сплати боргу (1739 р.)[30]; купча на сінокіс, проданий монастирю Андрієм Никонорою (1739 р.)[31]; уступочний запис монастирю на будинок в с. Мохнатин намісника Чернігівської кафедри ієромонаха Феофанія (1742 р.)[32]; купча на «околицю» в с. Мохнатин, продану монастирю священиком Спиридоном Кричевським (1748 р.)[33]; закладний запис монастирю на двір у с. Мохнатині козака Павла Вислободського (1750 р.)[34]; міновий запис монастирю на ниву в Білоуській сотні священика с. Жукотки Іоана Хорошевського в обмін на город (1781 р.)[35].

Значне місце в цьому фонді займають документи, які не мають прямого відношення до монастиря, а опинилися в його складі тому, що майно було продане, заставлене або подароване, а через певний час після оформлення потрапило у власність монастиря, а саме: купча на землю, продану жителю Райської слободи Іваном Марковичем жителю с. Рудки Івану Хоменку (1694 р.)[36]; купча на сінокіс, проданий любецьким жителем Омеляном Тихоновичем жителю с. Лісків Хомі Хоменку (1696 р.)[37]; випис заставного запису із книги Чернігівської ратуші жи-

[16] Там само. Спр. 53.
[17] Там само. Спр. 10.
[18] Там само. Спр. 13.
[19] Там само. Спр. 15.
[20] Там само. Спр. 28.
[21] Там само. Спр. 29.
[22] Там само. Спр. 30.
[23] Там само. Спр. 32.
[24] Там само. Спр. 33.
[25] Там само. Спр. 35.
[26] Там само. Спр. 36.
[27] Там само. Спр. 38.
[28] Там само. Спр. 39.
[29] Там само. Спр. 40.
[30] Там само. Спр. 47.
[31] Там само. Спр. 48.
[32] Там само. Спр. 49.
[33] Там само. Спр. 50.
[34] Там само. Спр. 51.
[35] Там само. Спр. 53.
[36] Там само. Спр. 7.
[37] Там само. Спр. 10.

тельки с. Кошівки Анастасії Кошки козаку цього ж села Лук'яну Миколаєвичу на сплату боргу (1696 р.)[38]; заповіт жителя с. Кошівки Трофима Балики на майно своїм дітям (1698 р.)[39]; заставний запис на землю Березенського жителя Тимохи Ігнатенка Березенському жителю Єрмолаю (1703 р.)[40]; купча на будинок, проданий жителем с. Юріївки Василем Матвію Валученку (1705 р.)[41]; купча на ниву, продану жителем с. Юріївки Олексієм Шокуром Матвію Волуну (1707 р.)[42]; купча на землю в с. Юріївці, продану місцевим жителем Олексієм Шокуром Матвію (1708 р.)[43]; купча на землю, продану запорозьким козаком Федором Пархоменком жителю с. Юріївки сотенному осавулу Нестору (1710 р.)[44]; купча на ниву, продану жителем с. Юріївки Лазарем Кривченком односельцю Матвію Валую (1710 р.)[45]; дарча Семена Голоренка, жителя с. Кошовки, на землю, надану своєму зятю (1711 р.)[46]; випис з книги Чернігівської ратуші про продаж землі козаками Лазарем Кривченком і Нестором Пекуренком значковому товаришу Чернігівського полку Кирилу Молявці (1712 р.)[47]; купча на землю, продану козаком с. Юріївки Лазарем Кривченком Кирилу Молявці (1712 р.)[48]; купча на сінокіс, проданий жителем с. Литики Іваном Пороскоченком Микиті та Матвію Гончарам (1718 р.)[49]; купча на город в с. Юрївці, проданий Ароном Гасичем жителю с. Рогощі Яську Хорташенку (1724 р.)[50]; купча на сінокіс, проданий жителем с. Слобода Євсеєм Івановичем священику Данилу Теодоровичу (1736 р.)[51]; купча на землю, продану Іваном і Павлом Рудчанскими та іншими жительці с. Рудка Домні Васильєвій (1729 р.)[52]; купча на «околицу» в с. Мохнатин, продану місцевими жителями Омеляном та Олексієм Стефановичами священику Спиридону Чернігівському (1730 р.)[53]; купча на сінокіс, проданий Єфросинією Фотиною жителю с. Мохнатин Олексію Заворотному (1730 р.)[54]; купча на ниву, продану жителем с. Рудка Василем Коробкою жителю с. Антоновичі Логвину Тупиці (1730 р.)[55]; купча на город, проданий жителем с. Кошовки Лук'яном Микуличем Ісаї Дерузі (1734 р.)[56].

П'ятницький монастир на кінець XVII ст. мав підтверджувальний універсал гетьмана І. С. Мазепи на села Рудку, Рижики, Березівку, Мохнатин, Янівку та Кошівку.

З XVII ст. збереглися документи, які регламентують відносини керівників полку і монастиря з козаками та селянами, а саме ті, які розкривають конфлікти монастиря з цивільним населенням за майно та землі. Збереглися також документи про купівлю-продаж землі, закладні, уступочні та дарчі монастирю.

Про маєтності П'ятницького монастиря містяться детальні свідчення в джерелах XIX ст., зокрема, в рукописній книзі Стефана Шугаєвського.

Протоієрей П'ятницької церкви Стефан Васильович Шугаєвський 1858 року

[38] Там само. Спр. 11.
[39] Там само. Спр. 12.
[40] Там само. Спр. 17.
[41] Там само. Спр. 18.
[42] Там само. Спр. 19.
[43] Там само. Спр. 20.
[44] Там само. Спр. 21.
[45] Там само. Спр. 22.
[46] Там само. Спр. 24.
[47] Там само. Спр. 26.
[48] Там само. Спр. 27.
[49] Там само. Спр. 31.
[50] Там само. Спр. 34.
[51] Там само. Спр. 37.
[52] Там само. Спр. 40.
[53] Там само. Спр. 43
[54] Там само. Спр. 44.
[55] Там само. Спр. 45.
[56] Там само. Спр. 46.

зібрав матеріал про церкву у книзі, де зосереджувалися відомості про її історію, архітектуру, а також діяльність однойменного жіночого монастиря. У цій рукописній книзі надається детальний опис володінь П'ятницького жіночого монастиря станом на середину XVIII ст.

На той час маєтності монастиря складали:

1. Селище Чернишина слобода в сімнадцяти верстах від Чернігова, в ньому селян чоловічої статі – 186, жіночої статі – 156, садів – 7, городів – 33, ріллі обробленої – 147 четвертей (1 четвертина – 0,5 десятини – 0,52 га), сінокосів на 283 копи (копиці), ліс дров'яний – 1, млин вітряний – 1.

2. Селище Рижики в 8 верстах від Чернігова, в ньому селян чоловічої статі – 17, жіночої – 17, садів – 2, городів – 3, левад – 1, ріллі на 21 четверть, сінокосів на 15 кіп, лісів будівельних – 2, лісів дров'яних – 1.

3. Селище Янівка в 6 верстах від Чернігова, в ньому селян чоловічої статі – 13, жіночої – 9, ріллі на 6 четвертей.

4. Селище Березівка в 15 верстах від Чернігова, в ньому селян чоловічої статі – 80, жіночої – 71, садів – 2, городів – 20, ріллі на 21¼ четверті.

5. Село Рудка в 15 верстах від Чернігова, в ньому селян чоловічої статі – 149, жіночої – 135; двір проїзний, в ньому кам'яна комора, при ній велика пекарська хата, худоби в цьому дворі: 10 волів робочих, 44 корови, 12 телят, 7 кіз, 22 вівці, 25 свиней; із птахів: індики, гуси, кури, качки. А також сад – 1, левада – 1, шинок – 1, винокурня – 1, млинів – 3, ріллі – 237 четвертей і 8 чвертків, сінокіс на 1355 кіп, заростей – 2.

6. Село Мохнатин в 20 верстах від Чернігова, в ньому селян чоловічої статі – 215, жіночої – 176, садів – 3, городів – 43, ріллі на 85 четвертей, сінокосу на 14 кіп, лісів дров'яних – 3.

7. Село Юріївка в 20 верстах від Чернігова, в ньому селян чоловічої статі – 72, жіночої – 56, городів – 2, ріллі – 68 четвертей, сінокосу – 150 кіп, лісів зрубних – 9, заростей – 1.

8. Село Кошівка в 20 верстах від Чернігова, в ньому селян чоловічої статі – 38, жіночої – 38, сінокосу на 25 кіп, млинів водних – 2 та шинок – 1.

9. В селі Брусилівка монастирю належав пором та сінокіс на 350 кіп[57].

П'ятницький монастир у XVIII ст. мав у 9 поселеннях залежних селян: 770 осіб чоловічої та 652 – жіночої статі, 15 садів та 101 город, 585 ¼ четверті 8 чвертків ріллі, сінокоси на 2192 копи, 5 лісів дров'яних, 9 лісів зрубних та 3 зарості, 6 млинів, 2 шинки, винокурню та проїзний двір з кам'яною коморою, пекарською хатою та худобою.

Збереглися документи про купівлю, продаж землі, закладні, уступочні та дарчі документи, згідно з якими люди віддавали майно монастирю. Монастир мав солідну матеріальну базу для існування та фінансову і господарську структуру.

Наприкінці XVIII ст. на території Російської імперії була проведена церковна секуляризаційна реформа, на підставі якої зачинялися монастирі. У 1786 р. П'ятницьку обитель за наказом імператриці Катерини II було зачинено, володіння монастиря відійшли до державної скарбниці.

До статті додаються чотири універсали, надані гетьманом І. С. Мазепою П'ятницькому жіночому монастирю на володіння та на їх охорону.

[57] Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, Ал-500, Шугаєвський С. В. Церковь во имя Святой Великомученицы Параскевы, нареченой Пятницы в городе Чернигове 1858 года, августа 20, 89 арк.

Додаток № 1

1689, листопада 9. Батурин. – Універсал Івана Мазепи Чернігівському жіночому монастиреві на села Рудки, Юрївка, Рижики, Березівка, Мохнатин, Янівка, Кошівка і млин.

Пресвѣтлѣйшихъ и державнѣйшихъ великихъ государей царей и великихъ князей Иоана Алексеевича, Петра Алексеевича всея Великыя и Малыя Россій самодержцовъ ихъ царского пресвітлого величества Войска Запорозкого гетманъ Иоанъ Мазепа.

В подлинном подписано тако.

Ихъ же царского пресвітлого величества Войска Запорозкого пану полковникові черниговскому, старшині полковой и городовой тамошней и кождому, кому о томъ надлежитъ відати симъ нашимъ ознаймуемъ універсаломь, ижъ суплiковала до насъ велебная Мелетия Кавецковна, игумения монастира дівича Черниговского, храму святыя великомученицы Параскевіи з сестрами своймы, просячи, абысмо подтвердили имъ нашимъ гетманскимъ універсаломь тые селца, которыхъ оны заживали пред симъ з млиномъ на Белоусе стоячимь, а такъ мы, гетманъ, по милости Божой и по монаршомъ ихъ царского пресвітлаго величества указу, справуючи в Малой Россій всякіе діла, принялисмо ей игуменій з сестрами занесенную до насъ прозбу: где видячи на тые селца именно, Рудки, Юревки, Рижаковъ, Березовки, Мохнатина, Яновки, Кошовки в единомъ обрубе будучие и млинокъ оній всіхь прешлихъ Войска Запорожского от Богдана Хмельницкого ажъ до нашего рейменту найдуючихся в Малой Россій гетмановъ, данные имъ універсали, ствержаемъ имъ и мы тые селца и млинокъ симъ нашимъ гетманскимъ універсаломь, чрезъ которій яко позволяемъ имъ пречоной игуменій с сестрами тіми селцами владіти и всякие от людей посполитихъ (опрочъ козаковъ) послушенство и повинность. А з млина розміровие приходи отбирати, такъ міти хощемъ и приказуемъ, жебы имъ в томъ нихто не чинилъ перешкоды; тутъ же варуемъ, жебы имъ и владінию перевоза здавна имъ належного, и в заживанию слободки на грунтахъ ихъ осілой не чинено перепони.

Дань в Батурині, ноеврія 9 дня, року от сотворения світа 7198, а от рождества Христова 1689.

Звишъименованний гетманъ, рукою власною,

подлинным читал камнінармус Лукъянъ Климов[58].

(Подано мовою оригіналу)

Додаток № 2

1695, грудня 22. Батурин. – Універсал Івана Мазепи Чернігівському П'ятницькому жіночому монастиреві з дозволом побудувати одну кліть на Білоуській греблі поруч з кліттю Чернігівського Єлецького монастиря.

Ихъ царского пресвітлого величества Войска Запорозкого гетманъ Иоанъ Мазепа.

Всей старшині и черні Войска ихъ же царского пресвітлого величества Запорозкого, а особливе пану полковникові черніговскому, старшині полковой, сотникомъ, атаманомъ и всему значному и меншому полку тамошнего товариству симъ нашимь ознаймуемъ писаниемъ, ижъ суплєковалы до насъ законници монастиря дєвичого свято Пятницкого Черниговского, бисмо позволили имъ на греблі Білоуской в кгрунтахъ ихъ власныхъ лежачой коштомъ и стараниемъ небожчика пана Полуботка сипанной, за построениемъ едной клетки, а на монастиръ архимандритский Елецкій Черніговскій легкованій о тегожъ небожчика построить и себе клетку при той же скрині, при которомъ прошеній своемъ просили насъ, гетмана, и о померковане межи в Богу превелебнимъ отцемъ Іоанномь

[58] Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Київ–Львів, 2002. Кн. 1. С. 180–181.

Максимовичемъ, архимандритомъ Елецкимъ Черниговскимъ и межи собою законницами обители святой свято Пятницкой дєвичой, жебы не было по построеній той клетки в млине якой кривды и ущербку в отбиранию розмеровъ; и гдижъ и того часу якъ небожчикъ панъ Полуботокъ памятную сипалъ греблю усумнівался, же добръ лежачихъ обытели святой Пятницкой дєялася усма и пожитковъ належачихъ уменшене.

А такъ принявши мы оныхъ законниць за слушную супліку, позволяемъ имъ на вышреченной греблі построите клетку и при той же скрині, чинячи межи ними обытелмы святими ободвома з разсуждения нашого гетманского такое помиркование, абы толко ж ъ било и в едной клътцъ колко и в другой без перевишаня и жеби ровное под часъ завозов было в ободвохъ клетках мливо без жадного едны другимъ подступства; а гребля повинна направлятись з ободвохъ сторонъ святыхъ обытелей ровною працею и коштомъ без жадного междособного уближеня и утеснения, якое наше позволение будовать знова клътку помянутимъ законницамъ и помиркование межи ободвома святими обытелми, вишиописанное симъ універсаломъ ствержаючи, варуемъ того пилно, абы вишреченпая старшына жадной не чинила обытели святой Свято-Пятницкой Черниговской в отбиранию розмір всіх частей шкоды и упреждения, под неласкою нашею и войсковимъ караннемъ заказуемъ.

Дань в Батурин року 1695, декаврія дня 22.

Звишъименованной гетманъ, рукою власною.

С подленним читал камнінармус Лукъянъ Климов[59].

(Подано мовою оригіналу)

Додаток № 3

1699, квітня 28. Батурин. – Універсал Івана Мазепи Чернігівському св. Параскеви жіночому монастиреві про підтвердження за ним сіл Рудки, Юрївка, Рижики, Березівка, Мохнатин, Янівка і Кошівка, які були надані попередніми гетьманами.

Пресвєтлійшаго и державиійшаго великого государя его царского пресвітлого величества Войска Запорозкого гетманъ Иоанъ Мазепа. Его жъ царского пресвітлого величества Войска Запорозского пану полковникові черніговскому, старшині полковой и городовой тамошней и кождому, кому колвекъ о томъ відати надлежитъ, симъ нашимъ ознаймуемъ універсалом, тижъ супліковала до насъ велебная Мелетия Кавецковна, игуменія монастиря дівича Черніговского храму святой великомученицы Параскевій з сестрами своймн, просячи, абисмо вновъ потвердили имъ нашимъ гетманским дань універсаломъ селца тие, которыхъ оны пред симъ, з млиномъ на річкі Білоусе стоячимъ заживали. А такъ ми, гетманъ, по милости божой и по монаршимъ его царского пресвітлого величества указу, справуючи в Малой Россій всякие діла принялисмо ее игуменій з сестрами занесенную до насъ прозбу, видячи на тые селца именно: Рудки, Юревки, Рижиков, Березовки, Мохнатинъ, Яновки и Кошовки, в едномъ обрубе будучие и на млинокъ оній, в сіх прешлихъ Войска Запорозского от Богдана Хмельницкого, ажъ до нашего рейментарства, найдуючисе в Малой России гетманов, данние имъ універсали, ствержаемъ имъ и мы помененние селца и млинокъ симъ нашимъ гетманскимъ універсалом то, чрезъ которой, яко позволяемъ имъ пречоной игуменіи з сестрами тими селцами владіти и всякие от людей посполитихъ (опрочъ козакові) послушенство и повинность, а з млина розміровие приходи отбирати. Так міти хочемъ и пилно приказуемъ, жебы имъ в томъ нихто не важился наименшой трудности и перескоди чинити, тутъ же варуемъ жебы имъ в владінию перевозами здавна имъ належачого, къ заживанню слободки на кгрунтах ихъ осілой не чинено перепони.

[59] Універсали Івана Мазепи 1687–1709. С. 288–289.

Данъ в Батурині, априля 28, року 1699.

Звишъименованний гетманъ, рукою власною.

С подлиннимъ читал камнінармус Лукъянъ Климов[60].

(Подано мовою оригіналу)

Додаток № 4

1699, вересня 16. Чернігів. – Універсал Івана Мазепи Чернігівському жіночому монастиреві на маєтності.

Его царского пресвітлого велитчества Войска Запорожского гетман Иоан Мазепа. Всей старшині и черні Войска Запорозкого, а особливе пану полковникові черниговскому зо всею полковою старшиною, сотникові білоускому и кождому, кому бы колвек о том відати належало, ознаймуем, иж прекладала нам через супліку свою всечестная госпожа Мелетия Кавецковна, игумения монастира Свято-пятницкого дівичого Черніговского, утискуючи за всіми в хресті сестрами своими, же в маетностях их монастырских, именно: Рудці, Мохнатин, Слободі, Юревці, Рижиках, Кошовці, Березовці и Яновці, людей тяглих так до роботи пана полковника, яко особливе до гаченя гребель потягают, через що до остатнего знищеня оние их подание пришли и просили нашой гетманской в том оборони. Мы теды принявши ей всечестной госпожи игумении в той міре слушне занесенную прозбу, видаем сей наш оборонний універсал, через который м іти хочем и пилно приказуєм, аби пречечоних подданих монастыра их дівичого так сам пан полковник черніговский до работизн своих болшей не займал, яко и сотник білоуской и ніхто инший до гаченя гребел потягати не важился. А тут же особно и тое всечестная госпожа игумения доносила нам, же всякие через маетности их едучие люде великие чинят здирства, домаганемся вимислных кормов и напоев и бранем подвод, не мъючи нашого гетманского подорожного листа. Зачим в сем же універсалі нашом таковий кладемо варунок, абы хтоли колвек без нашого подорожного листа см іл брати и вимислиих домагатися подвод и кормов в маетностях их, такового кождого, позволяем, в колодку забывши, до нас присилати, албо и без докладу нашого з села безчестно випроважати.

Дан в Чернігові, септеврия 16, року 1699. Праворуч від підпису в колі написано: Місто печати.

Звишъименованний гетман, рукою власною[61]. (Подано мовою оригіналу).

References

Baranovskyi, P. (1948) Sobor Piatnytskoho monastyria v Chernyhove [Cathedral of the Pyatnitsky Monastery in Chernihiv]. *Pamiatnyky iskusstva, razrushennye nemetskymy zakhvatchykamy v SSSR – Monuments of art destroyed by the German invaders in the USSR*. Moscow–Leningrad, USSR: Izd-vo AN SSSR, 13–34.

Humylevskyi, F. (1873) Piatnytskyi monastyr [Pyatnitsky monastery]. *Istoryko-statystycheskoe opysanye Chernyhovskoi eparkhyy – Historical and statistical description of the Chernihiv diocese*. Chernihiv, Ukraine. B. 4.

Shuhaievskyi, S. (1858). Tserkov vo ymia Sviatoi Velykomuchenytsy Paraskevy, narechenoi Piatnytsy v horode Chernyhove [Church in the name of the Holy Great Martyr Paraskeva, named Friday in the city of Chernigov]. *Chernihivskyi oblasnyi istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovskoho, Ukraine*. Al-500, 89 p.

TsDIAK (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy m. Kyieva) – CSHAK (Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv). F. 160. Op. 1. Spr. 1–54.

Universaly Ivana Mazepy 1687–1709 [Universals of Ivan Mazepa 1687–1709]. (2002). B. 1. Kyiv–Lviv, Ukraine.

[60] Універсали Івана Мазепи 1687–1709. С. 322.

[61] Універсали Івана Мазепи 1687–1709. С. 335.

Нижник Людмила Михайлівна – старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Nyzhnyk Liudmyla M. – Major researcher of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: f11369@ukr.net

To the issue of ownership of the St. Paraskeva convent in Chernihiv during the Hetmanate (according to the documents of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv and other sources)

The purpose *of the research is to studying the documents on the economic activities of the St. Paraskeva (Piatnytsia) convent.* ***Methodologically*** *the work is based on an analytical and statistical approach.* ***Scientific novelty.*** *The research introduced into scientific circulation information from previously unknown archival sources, which significantly expanded the idea of economic activity of the St. Paraskeva convent in Chernihiv in the 17–18th centuries.* ***Conclusions****. On the basis of the documents it is revealed how the possessions of the convent were replenished, first of all, the universals of Colonel Inokentiy Sylych and Hetmans Ivan Samoilovych, Ivan Mazepa, Ivan Skoropadsky and Danylo Apostol for possession and protection. Analyzing the documents of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, was found out that in the 17th century the estates of the convent were replenished by providing hetman's universals and sometimes the parishioners donated property or sold to the convent, then in the 18th century the hetmans affirmed the right to own the convent, which also bought property, practiced the seizure of lands and the provision to the peasants lands, hayfields, forests, etc. The documents that tell about the conflicts of the convent with the civilian population for property and land, about the purchase and sale of lands, mortgage, assignment and gift documents, according to which people gave property to the convent have been preserved. In the middle of the 18th century the convent had property in 9 settlements of dependent peasants (770 males and 652 females), 15 gardens and 101 gardens, 585 1/4 quarters 8 quarters of arable land, hayfields for 2192 kopecks, 5 wood forests, 9 log forests and 3 thickets, 6 mills, 2 taverns, a distillery and a driveway with a stone barn, a bakery and cattle.*

Key words: *St. Paraskeva convent, the documents, hetmans, the universals, possession, property, purchase, selling.*

Дата подання: 29 червня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нижник Л. До питання про володіння П'ятницького жіночого монастиря м. Чернігова за часів Гетьманщини (за документами Центрального державного історичного архіву України та іншими джерелами). *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 24–32. DOI: 10.5281/zenodo.4018356.

Цитування за стандартом APA

Nyzhnyk, L. (2020). Do pytannia pro volodinnia Piatnytskoho zhinochoho monastyria m. Chernihiva za chasiv Hetmanshchyny (za dokumentamy Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrainy ta inshymy dzheralamy) [To the issue of ownership of the St. Paraskeva convent in Chernihiv during the Hetmanate (according to the documents of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv and other sources]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 24–32. DOI: 10.5281/zenodo.4018356.

УДК 94 (477)

Ніна Воробей

ПРОСЛАВЛЕННЯ ЧУДОТВОРНОЇ ІКОНИ ІЛЛІНСЬКОЇ БОГОМАТЕРІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ЧЕРНИГОВСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ИЗВЕСТИЙ»)

DOI: 10.5281/zenodo.4018360

© Н. Воробей, 2020. CC BY 4.0

Розглядаючи поширеність та особливості шанування певних чудотворних ікон, можна не лише вивчити ставлення до них тогочасного суспільства, але й визначити місце оригінальної ікони серед інших церковних пам'яток, популярних у період дослідження. Тому основною ***метою*** *статті стало дослідження суспільного інтересу у XIX – на початку XX ст. до відомої Чернігівської святині – чудотворної ікони Божої Матері 1658 р. пензля Григорія Дубенського.* ***Наукова новизна*** *полягає у спробі висвітлити історію копій чудотворної ікони Чернігівської Іллінської Богоматері як окремих значущих соціокультурних феноменів, дотичних до духовної спадщини Чернігівщини.*

У статті проаналізовано публікації часопису «Черниговские епархиальные известия» про копії чудотворної ікони Іллінської Богоматері, що зберігалися у монастирях і храмах на території Російської імперії у XIX – на початку XX ст., зокрема про ікони в печерній церкві Гефсиманського скиту при Троїце-Сергієвій лаврі та у Смольному Воскресенському соборі Санкт-Петербурга.

З прославленням копії ікони Іллінської Богоматері в Гефсиманському скиту Троїце-Сергієвої лаври поблизу Москви пов'язана історія родини Філіпових, які вбачали чудесну допомогу від образу результатом вирішення своїх життєвих проблем. Олександра Філіпова наприкінці життя передала копію образу Чернігівської Іллінської Богоматері до Гефсиманського скиту й виступила першою донаторкою образу, подарувавши коштовну корону та діамантовий фермуар.

Історія віднайдення чудотворної ікони Іллінської Богоматері у Смольному Воскресенському соборі Санкт-Петербурга пов'язана з видіннями у солдата конвойної команди, ім'я якого не зафіксовано.

Для забезпечення ***методологічних основ дослідження*** *за принципами історизму та цілісного підходу до аналізу проблем, було використано логічний, ретроспективний та метод узагальнення.*

На основі наведених даних зроблено ***висновки*** *про поширеність культу ікони Чернігівської Іллінської Богороматері, висвітлено історію прославлення цих ікон, описано пов'язані з ними чудеса, оприлюднено інформацію про місцезнаходження інших копій.*

Ключові слова: *Чернігів, іконопис, чудотворна ікона Іллінської Богоматері, традиція.*

У православному церковному просторі повсюдно поширена традиція іконошанування, а особливо поклоніння чудотворним іконам. Зацікавленість цим явищем як духовним і соціокультурним феноменом засвідчують, зокрема, публікації у часопису «Черниговские епархиальные известия».

Актуальність цього дослідження полягає у з'ясуванні популярності копій ікони Іллінської Богоматері як об'єктів шанування на території тогочасної Російської імперії. Наукова новизна полягає у спробі висвітлити історію копій чудотворної ікони Чернігівської Іллінської Богоматері як окремих значущих соціокультурних феноменів, дотичних до духовної спадщини Чернігівщини.

Поява значної кількості копій чудотворних ікон була зумовлена, передусім, популярністю серед населення місцевих образів, проте не останню роль тут відіграло піднесення іконопису на Чернігівщині за часів Української національної революції середини XVII ст. Відомо, що саме у 1658 р. Григорій Константинович відновив ікону Іллінської Богородиці[1], яка невдовзі виявилась чудотворною. Вона була створена за взірцем візантійської іконографії Богоматері Одигітрії з яскравими рисами Ренесансу, що свідчить про вміння чернігівських іконописців адаптувати запозичені іконографічні типи до власних естетичних уподобань, зумовлених історичними обставинами[2].

Чудеса ікони Іллінської Богоматері почалися з легендарного сльозоточіння у квітні 1662 р., коли мешканці зусібіч збиралися на власні очі побачити диво й поклонитися новоявленому чудотворному образу[3]. Ця непересічна подія знайшла відображення у Чернігівському літописі[4] та літопису Самійла Величка[5]. Згодом ікона знову здивувала чудесною подією: як засвідчив Дмитро Туптало у книзі «Руно орошенное»[6], образ з усіма коштовностями дивним чином уцілів від пограбування татарами, котрі захопили все начиння та цінності в Іллінській церкві, а чудотворну ікону Богоматері «не помітили». Інші сюжети виявлення чудодійної сили образу Іллінської Богоматері були пов'язані зі зціленням від хвороб. Загалом ця книга містила описи 24-х чудес, а у виданні 1696 р. до них додано ще 6. Видання цього твору 1702 р. було доповнене списком людей, зцілених силою чудотворного образу від сліпоти, кульгавості, психічних розладів[7].

Не дивно, що у XVII–XVIII ст. було створено багато копій цієї ікони, а її графічні зображення друкувалися у книгах і були відомі в Росії, Білорусі, Сербії. Вважалося, що копії ікони, виконані на дереві та металі, також мають чудодійну силу. Найвідоміші з-поміж них зберігалися в печерній церкві Гефсиманського скиту біля Троїце-Сергієвої лаври, у церкві Святих Апостолів у Москві (до речі, там була точна копія чернігівської ікони[8]), у Воскресенській церкві в Сосниці, у Гамаліївському монастирі біля Глухова, у Єлецькому монастирі у Чернігові тощо. Копію ікони було подаровано Петру I з нагоди взяття Азова у 1696 р. Нині у фондах Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» зберігається п'ять копій цієї ікони. Найдавніша з них, датована 1778 р., походить з Успенського собору у Новгороді-Сіверському. Ще три списки датуються XVIII ст. і один – кінцем XVIII – початком XIX ст[9].

Таке поширення списків ікони Іллінської Богоматері не лише свідчить про величезну пошану до оригінального образу, але й наявність персональних історій прославлення й шанування копій. Інформацію про них охоче публікували на сторінках часопису «Черниговские епархиальные известия» в другій половині XIX ст[10].

---

[1] Руденок В. Я. Черниговский Богородичный монастырь после монголо-татарского нашествия. *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: матеріали церковно-історичної конференції.* Чернігів, 1996. С. 105–106.

[2] Пуцко В. Ікони Чернігівщини. *Сіверянський літопис.* 1997. № 4. С. 130.

[3] Туптало Д. Руно орошенное / [підгот. тексту, передм. та комент. О. Тарасенка]. *Сіверянський літопис*. 2009. № 1. С. 35; Ефимов А. Чернигово-Ильинская чудотворная икона Божьей Матери. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1906. № 11. С. 346–347.

[4] Чернігівський літопис / [підгот. до друку, передмова і коментар Ю. Мицика]. *Сіверянський літопис.* 1996. № 4. С. 111.

[5] Величко С. Літопис / [переклад з книжної укр. мови, комент. В. О. Шевчука]. Київ, 1991. Т. 2. С. 18–19.

[6] Туптало Д. Руно орошенное / [підгот. тексту, передм. та комент. О. Тарасенка]. *Сіверянський літопис.* 2009. № 1. С. 39.

[7] Савченко І. Чудеса від ікони Божої Матері Іллінської у літературній обробці Димитрія Ростовського (Туптала). *Сіверянський літопис.* 2000. № 2. С. 45.

[8] Ефимов А. Чернигово-Ильинская чудотворная икона Божьей Матери. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1906. № 13. С. 411.

[9] Чудотворні ікони Чернігівщини / [авт. тексту О. І. Травкіна]. Чернігів, 2017. С. 11–12.

[10] Блакитний М. Церковне та соціокультурне життя Північного Лівобережжя України за матеріалами

Суттєвим поштовхом для зростання інтересу до сакральних пам'яток стала підготовка «Историко-статистического описания Черниговской епархии», зініційована архієпископом Філаретом (Гумілевським). Автори досліджень, опублікованих на сторінках «Черниговских епархиальных известий», зокрема І. Шангін, О. Тупатилов, І. Боровський, О. Єфимов використовували здебільшого свідчення, запозичені з «Руна орошенного», літопису Самійла Величка, посилалися на передмову до «Тріоди квітної». Вони переповідали історію образу, детально описуючи пов'язані з ним чудеса.

Протягом 1874–1875 рр. у 12 номерах цього ж часопису було надруковано «Сказание о чудотворной иконе Божией Матери Черниговско-Ильинской» диякона І. Шангіна. Він вказав особливі дні вшанування чудотворної ікони, здійснив власні детальні обміри й описи самої ікони та її кіоту[11], детально переповів історію копії ікони Іллінської Богоматері в Гефсиманському скиту Троїце-Сергієвої лаври.

У 1878 р. в «Черниговских епархиальных известиях» була оприлюднена стаття без зазначення авторства «Чудотворная икона Богоматери Ильинская Черниговская», що містила інформацію про зцілення жінки, яка страждала на психічний розлад[12]. У подальшому О. Тупатилов[13] та О. Єфимов[14] оприлюднили у цьому ж виданні низку публікацій про Іллінську ікону, її чудеса та відомості про деякі прославлені копії.

Надзвичайна популярність чудотворного образу Іллінської Богоматері й зростання паломництва до неї ще в середині XVII ст. значною мірою вплинули на заснування в Чернігові кам'яного храму на честь Св. Трійці в 1679 р. з ініціативи архієпископа Лазаря Барановича. Новий собор зводили неподалік від Іллінської церкви на більш зручному і просторому місці, адже до чудотворної ікони Іллінської Божої Матері з'їжджалися прочани з різних регіонів України та Росії. Будівництво храму було завершено за архієпископа Феодосія Углицького в 1695 р[15].

У 1892 р. О. Тупатилов опублікував у «Черниговских епархиальных известиях» нарис про копію ікони Іллінської Богоматері, яка була розміщена в печерній церкві Гефсиманського скиту при Троїце-Сергієвій лаврі[16], що також прославилася чудотвореннями (тільки з вересня 1869 р. до січня 1871 р. їх було зафіксовано близько 30). Про цю копію згадував у своїх публікаціях І. Шангін[17], доповнюючи

періодичних видань Чернігівської єпархії (1861–1918): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2019. С. 137–139.

[11] Шангин И. Сказание о чудотворной иконе Божией Матери, Черниговско-Ильинской. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1874. № 23. С. 592–604; № 24. С. 643–651; 1875. № 1. С. 7–17; № 2. С. 51–61; № 3. С. 77–84; № 4. С. 95–101; № 5. С. 141–146; № 6. С. 171–179; № 8. С. 231–238; № 9. С. 250–256; № 11. С. 326–331; № 18. С. 557–559.

[12] Чудотворная икона Богоматери Ильинская Черниговская. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1878. № 9. С. 150–159.

[13] Тупатилов О. О чудотворной иконе Божией Матери Черниговско-Ильинской-Троицкой, в связи с чудотворной копией ее, что в пещерной церкви Гефсиманского скита, при Троице-Сергиевой лавре. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1892. № 22. С. 882–888; № 23. С. 942–946; № 24. С. 1002–1008.

[14] Ефимов А. Черниго-Ильинская чудотворная икона Божьей Матери. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1906. № 11. С. 345–351; № 13. С. 409–417; № 14. С. 451–454; № 16. С. 519–524; № 17. С. 555–561; № 18. С. 582–585; № 19. С. 615–622; № 20. С. 651–658; № 21. С. 688–697.

[15] Шангин И. Сказание о чудотворной иконе Божией Матери, Черниговско-Ильинской. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1874. № 24. С. 647.

[16] Тупатилов О. О чудотворной иконе Божией Матери Черниговско-Ильинской-Троицкой, в связи с чудотворной копией ее, что в пещерной церкви Гефсиманского скита, при Троице-Сергиевой лавре. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1892. № 22. С. 882–888; № 23. С. 942–946; № 24. С. 1002–1008.

[17] Шангин И. Сказание о чудотворной иконе Божией Матери, Черниговско-Ильинской. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1875. № 5. С. 141–146; № 6. С. 171–179; № 8. С. 231–238; № 9. С. 250–256; № 11. С. 326–331; № 18. С. 557–559.

й уточнюючи історію образу новими деталями. Вказана копія чудотворної ікони була написана на полотні у XVIII – на початку XIX ст. й мала розмір орієнтовно 124 х 93 см[18].

Походження цієї копії не визначено достеменно. На початку XIX ст. ікона зберігалась у священика о. Іоанна Алексєєва з прилеглого Хотьковського жіночого монастиря. У 1823–1824 рр. у нього проживали члени родини Філіпових з Москви, які перебували в тяжких життєвих обставинах. Відомо, що діти Філіпових, особливо старша 23-річна донька Олександра, багато молилися перед іконою Іллінської Богоматері. Коли ж усе влаштувалося, вони схотіли зробити для себе її копію. Проте о. Іоанн благословив О. Філіпову своєю іконою Іллінської Богоматері[19], й вона забрала її у вересні 1826 р. після благополучного облаштування у Москві. Там місцевий живописець очистив лик і одяг ікони та поновив німб.

За порадою намісника Троїце-Сергієвої лаври архімандрита Антонія, О. Філіпова в 1852 р. передала список ікони Іллінської Богоматері до нового печерного храму лаври, де його розмістили в нижній печерній церкві св. Архістратига Михаїла ліворуч від іконостасу. Вже на той момент коштом тієї ж О. Філіпової на іконі була зображена срібна позолочена корона, прикрашена дорогоцінним камінням і діамантовим фермуаром (подарованим О. Філіповій за службу імператрицею Олександрою Федорівною). До того ж, О. Філіпова покрила частину ікони срібними напліччями з позолоченими променями.

Ікона прославилась своєю чудотворністю в 1869 р., а в 1870 р. донатором нової срібної ризи на ікону став князь Г. І. Грузинський, на знак подяки за чудесне зцілення своєї хворої доньки. Діамантовий фермуар О. Філіпової, яка померла ще в 1862 р., був перенесений з корони на десницю Богоматері[20].

Чудеса від копії ікони Іллінської Богоматері в Гефсиманському скиту фіксували на основі свідчень очевидців, і до початку XX ст. їх уже нараховувалось понад сто. У 1922 р. Гефсиманський скит закрили, а чудотворний образ Богоматері перенесли в Москву до храму преп. Сергія Радонезького в Рогозькій слободі. У 1938 р. влада закрила й цю церкву, а ікони спалили, проте чудотворний образ вдалося врятувати й передати на зберігання благочестивій родині з Підмосков'я. Після цього слід ікони обривається[21], тому зараз в Гефсиманському скиту вшановують одну з трьох інших копій ікони Іллінської Богородиці, що стояла в притворі Троїцького собору[22].

Вважати ікону Богоматері в Гефсиманському скиту точною копією чудотворної Іллінської не можна, адже вони не просто мають зовсім різні розміри, але й відмінності в іконографії. На це вказував О. Єфимов, порівнявши зображення ликів у надрукованих на початку XX ст. гравюрах і книгах[23].

Ще одне чудотворне прославлення копії ікони Іллінської Богоматері, що сталося в середині XIX ст., описав І. Боровський у 1900 р., спираючись на матеріали

[18] Ефимов А. Чернигово-Ильинская чудотворная икона Божьей Матери. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1906. № 13. С. 410.

[19] Шангин И. Сказание о чудотворной иконе Божией Матери, Черниговско-Ильинской. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1874. № 23. С. 592–604; № 24. С. 643–651. 1875. № 5. С. 143.

[20] Шангин И. Сказание о чудотворной иконе Божией Матери, Черниговско-Ильинской. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1874. № 23. С. 592–604; № 24. С. 643–651; 1875. № 5. С. 145–146.

[21] Черниговская Гефсиманская икона Божией Матери. *Гефсиманский Черниговский скит: вебсайт*. URL: http://skit-chernigovsky.ru/ru/news/180-chernigovskaya-gefsimanskaya-ikona-bozhiej-materi/ (дата звернення 26.05.2019).

[22] Комашко Н. И. Ильинская Черниговская икона Божией Матери. *Православная энциклопедия: вебсайт*. URL: http://www.pravenc.ru/text/389455.html (дата звернення 26.05.2019).

[23] Ефимов А. Чернигово-Ильинская чудотворная икона Божьей Матери. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1906. № 13. С. 411.

журналу «Санкт-Петербургский духовный вестник»[24]. Причому йдеться про список, який був подарований Лаврентієм Крщоновичем Петру І з нагоди взяття у липні 1696 р. Азова, потужної турецької фортеці, за участю українських козаків під командуванням наказного гетьмана, чернігівського полковника Якова Лизогуба. На честь цієї перемоги в Чернігові побудували Катерининську церкву, що тепер прикрашає в'їзд до міста, й створили унікальний список чудотворної ікони Іллінської Богоматері. Проте існує припущення, що таких копій було дві, оскільки одна з них (та, про яку розповідається нижче) потрапила до Смольного собору, а інша – з церкви митрополита Петра на Петергофській дорозі – опинилася в колекції Державного музею історії релігії у Санкт-Петербурзі[25].

Копія чудотворної ікони Іллінської Богоматері була передана у Воскресенський Смольний монастир його засновницею імператрицею Єлизаветою Петрівною, яка отримала її у спадок від батька Петра І. У Воскресенський собор образ потрапив після закриття монастиря і разом з іншими іконами та церковним начинням опинився в коморі. Історія виявлення образу пов'язана з візитом у 1851 р. до собору солдата з конвойної команди, що охороняла й супроводжувала арештантів. Цей солдат шукав ікону Богоматері, що з'являлась йому уві сні, й чітко вказував її розміри та описував композицію. Але саме такої ікони на той час у Воскресенському соборі виявлено не було. Через деякий час солдат знову повернувся до храму й переконливо просив пошукати ікону Божої Матері. Зрештою, у комірчині собору було знайдено забруднений образ Іллінської Божої Матері, в якому солдат упізнав образ зі свого сну.

За свідченнями, які цей солдат надав свічнику та настоятелю собору Н. О. Раєвському, з ним трапилася неприємна історія на службі, коли супроводжуваний ним арештант утік, за що передбачалося надзвичайно суворе покарання. Чекаючи суду, цей солдат почав молитися й уві сні побачив видіння з образом Богоматері, який він мав знайти у Смольному Воскресенському соборі для здійснення молебну. Цим загадковим образом виявилась копія ікони Чернігівської Іллінської Богоматері.

Нововиявлену ікону розмістили у соборі. Після молебну на знак вдячності солдат купив недорогу лампаду й до кінця свого життя робив пожертви на оливу для неї, щоб підтримувати її незгасимою. До ікони почалося паломництво місцевих вірян, і вже згодом постійні відвідувачі храму влаштували для неї позолочений кіот. У 1891 р. ікона була прикрашена срібною шатою з дорогоцінним камінням[26]. Утім, до сьогодні образ не зберігся, тому було написано нову ікону, встановлену в Смольному соборі 21 серпня 2016 р[27].

Перекази свідчать про численні випадки зцілення від ікони Іллінської Богоматері у Смольному Воскресенському соборі Санкт-Петербурга, але формально вони не були зафіксовані й не оприлюднені. Про велику пошану вірян до цього образу можна судити з огляду на встановлення особливих днів шанування, особливо після епідемії холери в 1892 р.[28]

---

[24] Боровский И. К истории чудесного прославления в Санкт-Петербургском Воскресенском соборе иконы Божией Матери Черниговской-Ильинской. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1900. № 13. С. 383–386.

[25] Адруг А. Ікона «Чернігівської Іллінської Богоматері» 1696 р. *Сіверянський літопис.* 2001. № 6. С. 46, 49.

[26] Боровский И. К истории чудесного прославления в Санкт-Петербургском Воскресенском соборе иконы Божией Матери Черниговской-Ильинской. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1900. № 13. С. 384–385.

[27] Дигтяренко Г. Тот самый Смольный. *Православный паломник: вебсайт*. URL: http://journalpp.ru/%D1%82%D0%BE%D1%82AZaKbdr7.dpbs (дата звернення 26.05.2019).

[28] Боровский И. К истории чудесного прославления в Санкт-Петербургском Воскресенском соборе иконы Божией Матери Черниговской-Ильинской. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1900. № 13. С. 385.

Чудотворна ікона Іллінської Богоматері помітно вплинула не лише на місцеву іконографічну традицію, але й відіграла роль соціокультурного феномену, визнаного далеко за межами Чернігівщини й Північного Лівобережжя.

References

Adruh, A. (2001). Ikona «Chernihivskoi Illinskoi Bohomateri» 1696 r. [Icon of the «Chernihiv Elijah's Mother of God» of 1696]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6,pp. 46–49.

Blakytnyi, M. (2019). *Tserkovne ta sotsiokulturne zhyttia Pivnichnoho Livoberezhzhia Ukrainy za materialamy periodychnykh vydan Chernihivskoi yeparkhii (1861–1918)* [Church and socio-cultural life of the Northern Left Bank of Ukraine based on periodicals of the Chernihiv Diocese (1861–1918)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Chernihiv, Ukraine.

Borovskij, I. (1900). K istorii chudesnogo proslavlenija v Sankt-Peterburgskom Voskresenskom sobore ikony Bozhiej Materi Chernigovskoj-Ilinskoj [To the history of the miraculous glorification of the icon of the Mother of God of Chernihiv-Ilyin in the St. Petersburg Resurrection Cathedral]. *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym izvestijam – Addition to the Chernihiv Eparchial News*, unofficial part, № 13, pp. 383–386.

Chernigovskaja Gefsimanskaja ikona Bozhiej Materi [Chernihiv Gethsemane Icon of the Mother of God]. (n.d.).

Chudotvornaja ikona Bogomateri Ilinskaja Chernigovskaja [Miraculous icon of Our Lady Ilyinskaya Chernigovskaya]. (1878). *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym izvestijam – Addition to the Chernihiv Eparchial News*, unofficial part, № 9, pp. 150–159.

Digtjarenko G. Tot samyj Smolnyj [The same Smolny]. *Pravoslavnyj palomnik – Orthodox pilgrim.*

Efimov, A. (1906). Chernigovo-Ilinskaja chudotvornaja ikona Bozhej Materi [Chernihiv-Ilyinsk miraculous icon of the Mother of God]. *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym izvestijam – Addition to the Chernihiv Eparchial News*, unofficial part, № 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21.

Komashko, N. I. (n.d.) Il'inskaja Chernigovskaja ikona Bozhiej Materi [Ilyinskaya Chernihiv Icon of the Mother of God]. *Pravoslavnaja entsiklopedija – Orthodox encyclopedia*.

Mytsyk, Yu. (1996). Chernihivskyi litopys [Chernihiv Chronicle]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 105–122.

Putsko, V. (1997). Ikony Chernihivshchyny [The icons of Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Severian chronicle*, 4, 129–135.

Rudenok, V. Ya. (1996). Chernigovskij Bogorodichnyj monastyr' posle mongolo-tatarskogo nashestvija [Chernihiv Theotokos Monastery after the Mongol-Tatarin vasion]. *Sviatyi kniaz Mykhailo Chernihivskyi ta yoho doba: materialy tserkovno-istorychnoi konferentsii – Holy Prince Mykhailo Chernihivsky and his time: materials of the church-historical conference*. Chernihiv, Ukraine. Pp. 105–106.

Savchenko, I. (2000). Chudesa vid ikony Bozhoi Materi Illinskoi u literaturnii obrobtsi Dymytriia Rostovskoho (Tuptala) [Miracles from the Elijah icon of the Mother of God in the literary treatment of Dmitry Rostovsky (Tuptalo)]. Siverianskyi litopys – *Siverian chronicle*, 2, 42–48.

Shangin, I. (1874). Skazanie o chudotvornoj ikone Bozhiej Materi, Chernigovsko-Ilinskoj [The legend of the miraculous icon of the Mother of God, Chernihiv-Ilyinskaya]. *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym izvestijam – Addition to the Chernihiv Eparchial News*, unofficial part, № 23, 24.

Shangin, I. (1875). Skazanie o chudotvornoj ikone Bozhiej Materi, Chernigovsko-

Ilinskoj [The legend of the miraculous icon of the Mother of God, Chernihiv-Ilyinskaya]. *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym izvestijam – Addition to the Chernihiv Eparchial News*, unofficial part, № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 18.

Travkina, O. (Ed.). (2017). *Chudotvorni ikony Chernighivshhyny [Miraculous icons of Chernihiv region]*. Chernihiv, Ukraine : Vyd. Lozovyj V.

Tupatilov, O. (1892). O chudotvornoj ikone Bozhiej Materi Chernigovsko-Ilinskoj-Troickoj, v svjazi s chudotvornoj kopiej ee, chto v peshhernoj cerkvi Gefsimanskogo skita, pri Troice-Sergievoj lavre [About the miraculous icon of the Mother of God of Chernihiv-Ilyin-Trinity, in connection with the miraculous copy of it in the cave church of the Gethsemane Hermitage, at the Trinity-Sergius Lavra]. *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym izvestijam – Addition to the Chernihiv Eparchial News*, unofficial part, № 22; 23; 24.

Tuptalo, D. (2009). Runo oroshennoe [The fleece have irrigated], (O. Tarasenko, prepared. text, foreword and comment.). *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 30–50.

Velychko S. (1991). *Litopys* [*Chronicle*]. (Vol. 2). Kyiv, Ukraine.

Воробей Ніна Федорівна – аспірантка кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Vorobei Nina F. – Ph.D. student of the Department of history of Ukraine, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: nina.vorobei89@gmail.com

GLORIFICATION OF ELIJAH'S VIRGIN MARY MIRACULOUS ICON ON PAGES OF «CHERNIHIV DIOCESAN NEWS» IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The prevalence and veneration of certain miraculous icons determine the place of the original icon among other church monuments popular during the study period. Therefore, the main purpose of the article was to study the public interest to the famous Chernihiv miraculous icon of the Virgin from the Church of St. Elijahin the 19th – early 20th centuries. It's icon had painted in 1658 by Hryhoriy Dubensky. The scientific novelty shows the history of copies of the miraculous icon of the Chernihiv Elijah's Mother of God as separate significant socio-cultural phenomena related to the spiritual heritage of the Chernihiv region.

The article analyzes the publications of the journal «Chernihiv Diocesan News» about copies of the miraculous icon of Our Lady of Elijah's church, kept in monasteries and temples in the Russian Empire in the 19th – early 20th centuries. The histories about lists in the Gethsemane Hermitage of the Trinity-Sergius Lavra of Moscow region and the Smolny Resurrection Cathedral of St. Petersburg are described.

The glorification of a copy of the icon of Our Lady of Elijah in the Gethsemane Hermitage of the Trinity-Sergius Lavra near Moscow is associated with the story of the Filippov's family, they saw miraculous help from the image as a result of solving their life problems. Aleksandra Filippova donated a copy of the image of Our Lady of Chernihiv to the Gethsemane Hermitage at the end of her life. She was the first donor to the image, donating a precious crown and a diamond clasp.

The story of the discovery of the miraculous icon of Our Lady of Elijah in the Smolny Resurrection Cathedral in St. Petersburg is connected with the vision of a soldier of the convoy team, whose name is not recorded.

A logical, retrospective and generalization method was used for provide the methodological basis of the study on the principles of historicism and a holistic approach to the analysis of problems in article.

Conclusions were made about the prevalence of the cult of the icon of the Chernihiv Elijah's Virgin. The stories of the glorification of these copies of the Elijah Icon are

covered. The miracles performed by them are described. The location of other revered lists of this icon has also been released.

***Key words**: Chernihiv, icon painting, miraculous icon of the Virgin Mary from Elijah's church, tradition.*

Дата подання: 1 червня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Воробей Н. Прославлення чудотворної ікони Іллінської Богоматері у XIX – на початку XX ст. (за матеріалами «Черниговских епархиальных известий»). *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 33–40. DOI: 10.5281/zenodo.4018360.

Цитування за стандартом APA

Vorobei, N. (2020). Proslavlennia chudotvornoi ikony Illinskoi Bohomateri u XIX – na pochatku XX st. [Glorification of Elijah's Virgin Mary Miraculous icon on pages of «Chernihiv Diocesan News» in the 19th and early 20th centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle,* 4, 33–40. DOI: 10.5281/zenodo.4018360.

УДК 279.99-9 Катакомбна церква «192/197»

Віталій Шуміло

●

НЕВІДОМЕ РАНІШЕ ВЕЛИКОПІСНЕ ПОСЛАННЯ АРХІЄПИСКОПА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПАХОМІЯ (КЕДРОВА) ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ЙОГО БІОГРАФІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.4018368

© В. Шуміло, 2020. CC BY 4.0

Метою *публікації є оприлюднення раніше невідомого документа, який зберігається в архіві Чернігівської общини ІПЦ і належить архієпископу Чернігівському і Ніжинському Пахомію (Кедрову); а також уточнення двох дат із біографії Пахомія (Кедрова), які в історичній літературі вважаються усталеними, проте насправді є помилковими: дата возведення єпископа Пахомія в сан архієпископа та дата його від'їзду в заслання за межі України.*

Методи *дослідження, які добиралися відповідно до мети, базуються на принципі історизму. Застосовані методи історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний та порівняльний методи.* ***Новизна*** *роботи полягає в тому, що в науковий обіг введено раніше нівідоме Віликопісне послання архієпископа Пахомія (Кедрова) від 3 лютого 1924 р. та вперше розглянуто зазначені вище питання на основі даних, наявних в опублікованому документі та інших церковних документах 1920-х рр.*

Висновки*. По-перше, утверджена в історичній літературі дата возведення єпископа Чернігівського і Ніжинського Пахомія (Кедрова) в сан архієпископа – 29 листопада 1923 р. – є помилковою. В сан архієпископа Пахомій (Кедров) був возведений у 1922 р., в період між 18 травня і 21 жовтня. По-друге, Україну архієпископ Пахомій залишив за вимогою ОДПУ не в 1924 р., як зазначено в більшості історичних досліджень та енциклопедичних довідників, а восени 1923 р., не раніше 22 і не пізніше 25 вересня.*

Ключові слова*: Патріарх Тихон (Бєлавін), Митрополит Петро (Полянський), митрополит Кирил (Смірнов), митрополит Сергій (Страгородський), архієпископ Пахомій (Кедров), єпископ Дамаскін (Цедрик), Істинно-Православна Церква, Катакомбна Церква, сергіянство, Чернігівська єпархія, Чернігівщина.*

В історії Чернігівської єпархії 1920–1930-х рр. залишається багато білих плям. Документів тієї пори збереглося дуже мало і, як правило, більшість із них має фрагментарний характер: вони дійшли до нас здебільшого випадково – або в слідчій справі того чи іншого священнослужителя, або в звітах ОДПУ по «церковних питаннях», або у приватних архівах.

Так, наприклад, збереглися проповіді архієпископа Чернігівського і Ніжинського Пахомія (Кедрова, 1876–1937), виголошені ним у чернігівських храмах у 1921–1923 рр.[1] Проповіді ці стенографувала Зоя Михайлівна Кульжинська, у майбутньому черниця Азарія, заарештована 9 серпня 1936 р. у справі про приналежність до ІПЦ[2] і 2 червня 1937 р. засуджена до трьох років концтабору[3]. Проповіді

[1] Див.: Священномученик Пахомий, архиепископ Черниговский: Жизнеописание, проповеди, выписки из следственных дел / Сост., коммент., редакция текста проповедей В. В. Шумило. Вильмуассон; Чернигов: Вера и Жизнь, 1998; Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию / Сост., автор вступит.ст. А. Ф. Тарасенко. Чернигов: Деснянська правда, 2006.

[2] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8754. Арк. 57–60.

[3] ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8755. Арк. 184. Відповідно до свідчення ієромонаха Єфрема (Кислого)

могли зникнути, але завдяки тому, що їх переписували та таємно зберігали, вони уціліли й у кількох списках дійшли до наших днів. Тепер ми не лише з розповідей старожилів знаємо про проповідницький талант «Чернігівського Златоуста» (як називали в Чернігові архієпископа Пахомія)[4], але й на підставі тих чи інших його висловів, зафіксованих рукою стенографіста, можемо судити про світоглядні установки та навіть характер церковної діяльності цього архієрея.

Наприклад, 11 грудня 1921 р. єпископ Пахомій висловлює думку про можливість незабаром використовувати, паралельно з церковнослов'янською, українську мову в богослужінні та прямо говорить про те, що«патриарх благословил служение на украинском языке, и многие трудятся над переводом на украинский язык (на чистый, местный, без примеси галицийского) и Евангелия, и литургии, и многих песнопений. Я хотел привезти, но ещё не был этот перевод одобрен Академией наук, а в скором времени можно рассчитывать получить всё это, переведённое на украинский язык». І далі – безпосередньо з життя єпархії: «В Конотопе уже существует украинская община; они приезжали сюда со своим кандидатом во священники, привезли свой устав. … с нашего благословения они прибавили, что будут стремиться к тому, чтобы добиться автокефальной Церкви, но законным путём, эволюционно, а не революционно, как они написали. … Мы одобрили и рукоположили их кандидата. И в Конотопском соборе служат попеременно литургию то на украинском, то на славянском языке»[5]. Тобто, з цієї приватно записаної і збереженої проповіді ми дізнаємося про додаткові факти з історії єпархії – історії, скупої не на події, а на документи...

Інший приклад: у проповіді, виголошеній 18 грудня, єпископ Пахомій говорить, що «*раньше, в мирное время*, земные блага давались нам легче, и мы могли придавать им меньше значения. *Теперь же* дни наши проходят в *лишениях и скорбях*, и мы всё своё внимание можем употреблять на приобретение этих земных благ, совершенно забывая о духовной жизни (курсив наш. – ***В.Ш.***)»[6]. Натяк дуже прозорий, оскільки він указує на настрій та ставлення до влади не лише проповідника, але і його пастви, адже на проповіді архієпископа Пахомія, за свідченням очевидців, збиралося до кількох сотень людей, багато хто приходив до закінчення літургії лише заради того, щоб послухати улюбленого й популярного в місті проповідника.

Характерна й одна із останніх проповідей, виголошених уже після тяжкого і несправедливого судового процесу, мета якого для всіх у місті була очевидною, – за будь-яку ціну видворити архієпископа Пахомія за межі Чернігівщини, а місцеве духовенство «притиснути до нігтя». 14 січня 1923 р., уже маючи на руках вирок про заслання, Пахомій стверджує: «Говорят, что христианство в упадке и может исчезнуть совсем. Этого не может быть: пока в людях живёт вечное стремление к истинному счастью, до тех пор будет существовать и христианство. А стремление это будет, пока есть люди на земле. Христианство даёт людям мир душевный, даёт радость, и получает её человек главным образом в Церкви»[7]. І це

від 21 вересня 1936 р., З. М. Кульжинська була таємно пострижена в чернецтво ігуменом Лаврентієм (Проскурою) на початку 1930-х рр. (Там само. Арк. 36).

[4] Свідоцтво Катерини Іванівни Сидоренко, яка близько знала архієп. Пахомія (Кедрова). Запис бесіди від 20 квітня 1991 р., архів автора; Свідоцтво Павла Олексійовича Фльорова, який близько знав архієп. Пахомія (Кедрова), єп. Дамаскіна (Цедрика) та ін. Запис бесіди від 15 березня 1991 р., архів автора; Свідоцтво Ксенії Агеївни Чайникової, яка близько знала архієп. Пахомія (Кедрова), єп. Дамаскіна (Цедрика) та ін. Запис бесіди від 23 травня 1992 р., архів автора.

[5] Священномученик Пахомий, архиепископ Черниговский: Жизнеописание, проповеди, выписки из следственных дел. С. 23–24; Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию. С. 33.

[6] Священномученик Пахомий, архиепископ Черниговский... С. 28; Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский... С. 36.

[7] Священномученик Пахомий, архиепископ Черниговский... С. 125; Пахомий (Кедров), архиепископ

сказано в епоху торжества державного атеїзму, коли свідоме богоборництво було оголошене єдиною правильною ідеологією.

Одним словом, навіть такого роду документи, як проповіді, можуть нести цікаву і важливу історичну інформацію, оскільки дослідникові буквально по крупицях доводиться відновлювати хід подій, не нехтуючи ані найменшою деталлю. Кожен новий, раніше невідомий документ має особливу цінність, і за умови його належного аналізу можна почерпнути додаткову інформацію з церковного життя на Чернігівщині.

Таким документом слугує послання архієпископа Пахомія до чернігівської пастви від 3 березня 1924 р., копія якого зберігається в архіві Чернігівської общини ІПЦ. Це два пожовтілі від часу аркуші розміром 21х30 см, зігнуті навпіл посередині й списані з обох боків рівним розбірливим почерком. При зіставленні з почерком архієпископа на інших відомих нам документах, написаних ним власноруч[8], ми встановили, що публікований документ не є автографом Пахомія (Кедрова). Це одна з тих копій, які переписувалися й поширювалися його вірною паствою. За стилем та змістом послання ідентичне іншим відомим творам Пахомія (Кедрова), що не залишає сумніву стосовно авторства рукопису.

Лист адресовано не до конкретної особи або групи осіб – послання має ширшого адресата й починається словами «Дорогим Черниговцам»[9]. І за характером звернення, і за змістом листа, і навіть за тим, як акуратно він був переписаний і зберігався, зрозуміло, що це саме послання. Датовано воно 3 березня 1924 р.[10]

Пасха в 1924 р. випадала на 27 квітня, початок Великого посту – на 10 березня, відповідно 3 березня – це початок Сирної седмиці, яка передує Великому посту. Отже, це Великопісне послання. Написано його було за тиждень до Великого посту: автор, вочевидь, розраховував на те, щоб за цей час послання встигло дійти з Москви до Чернігова (поштою або оказією) і щоб вистачило часу для його копіювання та поширення.

З украй мізерного корпусу документів (як й інформації взагалі), що стосуються діяльності архієпископа Пахомія в період 1923–1925 рр., які збереглися й дійшли до нас[11], на сьогоднішній день це практично єдиний відомий документ, датований 1924 р., що належить безпосередньо Пахомію (Кедрову)[12].

Великою проблемою, з якою стикаються дослідники історії Чернігівської єпархії вказаного періоду і, зокрема – біографи Пахомія (Кедрова), є брак інформації. Її настільки мало, що, наприклад, О. Ф. Тарасенко в статтях, присвячених архієпископові Пахомію, вимушений був констатувати: «После высылки епископа Пахомия (Кедрова) в начале 1923 года из Чернигова, на два года мы теряем его из виду. Где и как провёл он это время, пока неизвестно. Существуют указа-

Черниговский и Нежинский... С. 106.

[8] Наприклад, на резолюції архієп. Пахомія від 14 квітня 1930 р., написаної під проханням протоієрея Василія Андрієвського: ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8857. Арк. 60.

[9] Ця фраза написана під невеликим хрестиком посередині сторінки. На сьогоднішній день відоме й опубліковане ще одне послання Пахомія (Кедрова) до чернігівської пастви (від 24 жовтня 1921 р.), яке починається словами «Дорогим Черниговцам», і так само, як і в опублікованому нами документі, обидва слова в ньому написані з великої літери, див.: Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию. С. 148.

[10] Дата проставлена наприкінці листа в нижньому лівому кутку і виглядає так: «19 – 13 II – 3 III – 24 г.». 3 березня за новим стилем відповідає 19 лютого за старим стилем. Вочевидь, 13 лютого (13 II) написано помилково, слід читати «19 II – 3 III».

[11] Час висилки його за межі спочатку Чернігівської губернії, а потім і України взагалі, коли він жив, до арешту в 1925 р., в Москві в Даниловому монастирі.

[12] В архіві «Канцелярії Патріарха Тихона та Священного Синоду» зберігся рапорт архієпископа Пахомія, поданий до Синоду в лютому 1924 р.– невеликий текст, доданий до покаянного листа єпископа Новгород-Сіверського Матвія (Храмцова) на ім'я патріарха Тихона. Про Храмцова мова йтиме нижче.

ния, что уже в 1923 году Пахомий находился в Москве, в Даниловом монастыре[13] у своего сокурсника по Казанской духовной академии Феодора (Поздеевского), бывшего … главой оппозиции «даниловского» направления»[14]. А в публікації 2008 р. – ще лаконічніше: «Архієпископа Пахомія вислали в робітниче поселення Донбасу. Але фактичне місце його перебування протягом 1923–1924 рр. наразі невідоме», про повідомлення ж І. М. Андрєєва дослідник цього разу і зовсім говорить як про версію: «Існують версії, що уже в 1923 р. Пахомій (Кедров) перебував у Москві»[15].

У статті ж чернігівського краєзнавця Г. П. Станкевича – одній із найперших вітчизняних публікацій про архієпископа Пахомія – про цей період сказано так: «Летом и осенью 1923 года он некоторое время проживал в Москве, в Даниловском монастыре у архиепископа Феодора (Поздеевского)»[16].

Публікований нами документ дозволяє встановити точну дату, коли саме архієпископ Пахомій отримав розпорядження покинути Україну і виїхав до Москви.

Після великого судового процесу, проведеного Ревтрибуналом у 1922 р. проти керівника Чернігівської єпархії архієпископа Пахомія (Кедрова) і групи духовенства[17], 3 грудня Пахомій був засуджений до вислання «из пределов Черниговской губернии сроком на три года»[18].

6 грудня він пише в Чернігівський Губревтрибунал, а 7 грудня – до Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету прохання про помилування; 28 грудня з Харкова приходить телеграма на ім'я чернігівського губпрокурора: «Епископу Пахомию помилование отказано»; 2 січня 1923 р. до Губревтрибуналу надходить розпорядження з прокуратури: «приговор в отношении Епископа Пахомия привести в исполнение»[19]. Тим не менш, 7 січня, на Різдво Христове, архієпископ все ще перебуває в Чернігові й править літургію[20].

11 січня з Губернського відділу Управління на ім'я начальника губернської міліції приходить постанова: «обязать подпиской епископа Пахомия Кедрова выехать из пределов Черниговщины в течении недели, с обязательством по прибытии на место нового жительства зарегистрироваться в соответствующем Управлении Милиции». Цього ж дня Губернський відділ Управління «постановил: произвести высылку епископа Пахомия Кедрова из пределов Черниговщины в Донбасс, в один из рабочих поселков, с отдачей в месте высылки под надзор милиции. *Установление места жительства предоставляется Домбаскому Губот Управлению*[21]. Немедленное исполнение настоящего постановления возложить на Начальника Губернской милиции», і розпорядження начальникові губміліції: «Губотдел Управления при сем препровождает для немедленного исполнения постановления Губотуправа о высылке епископа Пахомия в Донбасс в один из

[13] І далі йде посилання на книгу «Святі Російських Катакомб» одного з перших біографів архієп. Пахомія, професора Івана Андрєєва, який належав до Катакомбної Церкви і емігрував з СРСР під час Другої світової війни: Andreyev I. Russia'sCatacombSaints. Livesofthenewmartyrs. Platina, California, 1982. P. 186.

[14] Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию. С. 17–18.

[15] Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876–1937). *Сіверянський літопис*. 2008. № 3. С. 50–51.

[16] Станкевич Г. «Будет же это вам для свидетельства». *Троїцький вісник*. 1995. № 7 (17). Липень. С. 4.

[17] Матеріали слідчої справи і судового процесу 1922 р. опубліковані, тому докладно на цьому зупинятися не будемо. Детальніше див.: Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию. С. 111–192.

[18] Там же. С. 181.

[19] Там же. С. 182–186.

[20] Спогади К. І. Сидоренко. Запис бесіди від 20 квітня 1991 р., архів автора; Спогади К. А. Чайникової. Записи розмов, вересень–жовтень 1992 р., архів С. В. Шумила.

[21] Так у тексті. На думку публікатора, виділену курсивом пропозицію вписано від руки в текст документа головою губвиконкому.

рабочих шахтерских поселков. Об исполнении донести»[22]. 13 січня Пахомій дає підписку і, як побачимо далі, рівно через сім днів залишає «пределы Черниговской губернии».

Згідно із записами З. М. Кульжинської, «6-го января 1923 г.» – «накануне отъезда на вольную ссылку в Предместную Киевскую Слободу» – він ще служив літургію і виголосив проповідь, а наступного дня залишив Чернігів: «Мы не знали, что на другой день рано на рассвете Владыка выехал на Киев, и пришли в Троицу на обедню. Отец Михаил, его келейник, повёл меня мимо за ворота и показал на свежие следы (по выпавшему снегу за ночь) от саней. И тут только мы узнали, что Владыка уже уехал из Чернигова на вольную ссылку, как ему было назначено: вне Черниговской области»[23].

Цей запис зроблений З. М. Кульжинською безпосередньо після проповіді архієпископа Пахомія на Хрещення Господнє. Дата в запису дана за старим стилем, на це вказує цитата з проповіді: «Ещё так недавно мы радовались, духовно созерцая картину воплощения Сына Божия от пречистой Крови Девственной Богоматери[24]. А сегодня празднуем другое радостное событие. *Сегодня вспоминаем*, как Иисус Христос уничижил себя добровольно и показал нам пример. Он, безгрешный, пришёл как раб, и *принёс покаяние Иоанну Предтече, и было при этом два возгласа*… (курсив наш. – ***В.Ш.***)»[25]. У списку, опублікованому О. Ф. Тарасенком, це місце записане так: «Он безгрешный пришёл как раб к Иоанну Предтече *для крещения*»[26]. Тобто, проповідь виголошена в день Богоявлення (Хрещення Господня) – 19 січня за новим стилем. Наступного дня, 20 січня, Церква святкує пам'ять Іоана Предтечі – цього дня рано вранці архієпископ Пахомій «уехал из Чернигова на вольную ссылку»[27]. Останні слова проповіді були явно прощальними: «Любите друг друга и омывайте свои грехи слезами покаяния. Любовь истинная и глубокая не знает внешних препятствий. Даже разлука не может уничтожить её, а наоборот – может усилить её».

Отже, 13 січня архієпископ Пахомій дає підписку про виїзд за межі Чернігівщини, проте пунктом кінцевого прибуття називає не «рабочий поселок Донбасса», а передмістя Києва, робоче селище на лівому березі Дніпра, навпроти Києво-Печерської лаври: «обязуюсь в течении недели выехать из пределов Черниговской губернии и зарегистрироваться по прибытии в Предмостную Слободку Киевской губернии, … в местном управлении милиции»[28]. На Донбас він не поїхав, а осе-

[22] Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский… С. 186–187.

[23] Священномученик Пахомий, архиепископ Черниговский: Жизнеописание, проповеди, выписки из следственных дел. С. 126–127; Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию. С. 109–108. Тут і далі орфографію і пунктуацію документів зберігаємо.

[24] Ідеться про Різдво Христове.

[25] Священномученик Пахомий, архиепископ Черниговский: Жизнеописание, проповеди, выписки из следственных дел. С. 127.

[26] Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию. С. 108.

[27] О. Ф. Тарасенко припускає, що «конкретний день і час його від'їзду з Чернігова не розголошувався. (Напевно, таким був припис влади)» (*Сіверянський літопис*. 2008. № 3. С. 13), тому про від'їзд архієп. Пахомія наступного дня не знали навіть близькі до нього люди, що й відображено в запису З. М. Кульжинської. Непряме підтвердження тому, що після 19 січня архієп. Пахомій перебував уже поза межами Чернігівської губернії «без права въезда», однак продовжував керувати єпархією, знаходимо в «Історичному нарисі заснування православної автокефальної парахвії в с. Городищі Сновської округи на Чернігівщині». Автор нарису, який належав до УАПЦ, пише: «18 січня 1923-го року … в нас було засновано тимчасову парафіяльну раду. Не склав рук і священнослужитель нашої слов'янської общини … Зараз-же було делеговано представництво до м. Чернігіва з проханням до єпіскопа Пахомія, абі останній приїхав і освятив храм Божій після «невірних українців». Таке прохання … Пахомієм було прийняте, але приїхати він завдяки чомусь не міг зараз, а приїхав лиш після водохреща, тай не сам, а уповноважив замість себе «Николая» – відомого майстера слова» (ЦДАВОВУ. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 25).

[28] Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию. С. 187.

лився в Передмостовій Слобідці за адресою вул. Троїцька 70, де прожив до кінця вересня 1923 р.

У Центральному державному архіві громадських організацій України зберігається справа патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова)[29], розпочата 12 лютого і закінчена 13 липня 1923 р. У ній збереглося донесення таємного агента ДПУ від 29 січня про зустріч із Пахомієм (Кедровим). Текст донесення дуже добре передає настрій архієпископа Пахомія та духовенства Чернігівської єпархії, тому наведемо його повністю:

«В настоящее время в Предмостной Слободке находится Черниговский Архиепископ Пахомий, как высланный за пределы Черниговской епархии, согласно обвинительного акта и суда над ним. Пахомий проживает [на] Троицкой ул. № 70 в доме гр. Хомяки. 26 января я был у него со своим настоятелем, посетили его как живущие по соседству с Предмостной Слободкой, и вот при разговоре с ним, почему именно ему понравилась Предмостная Слободка, что он пожелал именно сюда выехать, а не куда-нибудь в другое место, он ответил так, что ему здесь очень хорошо будет, для необходимой связи с митрополитом Михаилом, другими епископами г. Киева.

Меня страшно удивляет то, кто ему мог сюда посоветовать в Слободу сию на житье. Он здесь вокруг себя теперь сгруппирует всех контрреволюционеров, начиная с благочинных и кончая всею сволочью монархическою и будет творить зло по отношению Ж[ивой] Ц[еркви], так как уже пропагандирует против ея. Пахомий высказался против Ж[ивой] Ц[еркви] и даже не хочет слушать про нее. Попы наши подняли уши свои, стали говорить, что мол покажем теперь мерзавцам Ж[ивой] Ц[еркви], теперь владыка возле нас, мы не допустим, чтобы с нами делали насилие»[30].

Публікатор цього документа робить припущення, що влада не знала про місцезнаходження архієпископа Пахомія: «Находясь в этом месте, архиепископу Пахомию было удобно поддерживать связь с митрополитом Михаилом и киевскими епископами, а также была возможность управлять своей епархией. Но власти узнали о местонахождении владыки Пахомия и, вероятно, вынудили его уехать отсюда»[31]. Проте, як ми знаємо, архієпископ сам указав у підписці, де саме він має намір оселитися, і зобов'язався негайно зареєструватися, як тільки прибуде на нове місце проживання. Вочевидь, репресивна машина, яка на початку 1920-х рр. лише починала набирати оберти, дала збій, і архієпископ Пахомій ще 13 січня отримав дозвіл на поселення в передмісті Києва без права виїзду: для чернігівської влади було важливо спровадити його за межі Чернігівщини, далі кордонів губернії вони ще не дивились[32].

Агент ДПУ був правий: архієпископові Пахомію дійсно було зручно підтримувати зв'язок із українськими архієреями, а також керувати своєю єпархією, живучи в Передмостовій Слобідці. Хоча й позбавлений свободи пересування, він, проте, міг вільно приймати у себе відвідувачів і вирішувати загальноцерковні та єпархіальні справи[33].

[29] ЦДАООУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45504.

[30] Там само. Арк. 30.

[31] Сухорукова А. Н. Малоизвестные страницы церковного служения экзарха Украины митрополита Михаила (Ермакова) в 1922–1923 годах (по материалам следственного дела). *Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви*. 2009. Вып. II:1 (30). С. 82.

[32] Таким чином, як мінімум 26 січня Пахомій (Кедров) вже перебував у Передмостовій Слободі під Києвом.

[33] Оскільки лавра була поруч, він часто відвідував лавру і навіть служив там, тому у багатьох людей і склалося враження, що після висилки з Чернігова він жив у Києво-Печерській лаврі. Ця помилкова думка відбилася і в деяких сучасних дослідженнях. Насправді в лаврі у цей період він не жив, а жив на протилежному березі Дніпра, в селищі, яке у той час ще не входило в межі Києва, – на кордоні між Київською та Чернігівською губерніями.

Наприклад, 15 лютого 1923 р. на соборній нараді єпископів, яка відбулася в Києві, було ухвалене рішення про висвячення в архієрейський сан протоієрея чернігівської Хрестовоздвиженської церкви Матвія Храмцова – який проходив в одній справі з архієп. Пахомієм, але був виправданий – із залишенням йому, після чернечого постригу, колишнього імені. Хиротонію здійснив правлячий архієрей Чернігівської єпархії Пахомій (Кедров) у співслужінні з вікарними єпископами Сосницьким Миколою (Могілевським) і Городнянським Никифором (Богословським)[34]. Нарада ця, судячи з усього, мала екстрений характер, оскільки незадовго до цього, 5 лютого, було заарештовано патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова). Окрім того, 12–15 лютого в Києві під протекторатом ОДПУ проходив обновленський з'їзд, завданням якого було повне захоплення церковної влади в Україні: «После удаления экзарха Михаила из пределов Украины[35] и прекращения им управления Украинской Церковью, – писав обновленський «Голос Православной Украины» (1925. № 1–2. Січень), – 12–15 февраля в Киеве, на съезде епископов, клира и мирян было организовано для управления Украинской Церковью Всеукраинское Высшее Церковное Управление»[36].

Напевне, нараду православних єпископів було скликано для обговорення ситуації, що склалася в Церкві у зв'язку з арештом її предстоятеля й узурпацією церковної влади обновленцями, – з тих архієреїв, які перебували на той момент у Києві. На жаль, про цю нараду маємо вкрай скупі відомості.

Так чи інакше, але архієпископ Пахомій продовжував брати активну участь у житті Церкви та своєї єпархії, що не могло залишитися непоміченим владою. В одному зі звітів Чернігівського ДПУ того часу прямо говорилося про необхідність «убрать его (архієпископа Пахомія. – ***В.Ш.***) за пределы Киевской губернии, поскольку, находясь в Киеве или иной, смежной с Черниговской, губернии, он все же имеет возможность влиять на работу епархиального управления»[37].

В іншій доповіді відзначається активізація «тихонівського» духовенства в протистоянні обновленству, у зв'язку з чим передбачається введення репресивних заходів: «[У травні 1923 р.] в некоторых районах губернии, особенно в Нежинском и Черниговском округах усилилась агитация Тихоновцев против «Ж-Ц»[38]. Нами приступлено к систематизации материалов на активных тихоновцев, на предмет привлечения их к ответственности за провакацию направленную против Соввласти»[39]. Хоча ім'я архієпископа Пахомія у звіті не називається, але з контексту стає зрозуміло, чому саме в цих, найбільш близьких до Києва, округах «усилилась агитация Тихоновцев» – їм було простіше зв'язуватися зі своїм правлячим архієреєм, відповідно і архієрею – зі своїм духовенством.

О. П. Тригуб у зв'язку із цим пише: «Вимога ця (вислання архієпископа Пахомия за межі України. – ***В.Ш.***) була реалізована лише через рік (у 1924 р. вже архієпископ Пахомій переїхав до Москви, де мешкав у Данилівському монастирі),

[34] Косик О. В. Истинный воин Христов: книга о священномученике епископе Дамаскине (Цедрике). М.: Изд-во ПСТГУ, 2009. С. 53. За даними О. В. Косик, хіротонію здійснено 23 квітня, однак ця дата подана без вказівки на джерело і вимагає додаткового уточнення. Усталена в історичній літературі дата хіротонії Храмцова – 15 лютого. Попутно завважимо, що в біографії Матвія (Храмцова), опублікованої у Вікіпедії, сказано, що хіротонія здійснена в Чернігові, див.: Матфий (Храмцов). *Википедия.* URL: https://ru.wikipedia.org/wiki. Це явна помилка: як ми знаємо, у цей час архієп. Пахомій уже перебував у Передмостовій Слободі без права виїзду; найімовірніше, хіротонія здійснена в одному з храмів Києво-Печерської лаври, що розташовувалася неподалік від Передмістної Слободи.

[35] Так делікатно обновленці назвали арешт митрополита Михаїла.

[36] Цит. за: Феодосий (Процюк), митр. Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943). Москва: Изд-во Крутицкого подворья; Общество любителей церковной истории, 2004. С. 258.

[37] ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 32 зв.

[38] Живої церкви.

[39] ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 35.

а до того часу владика перебував у Києві без права виїзду»[40]. На жаль, Україну владика Пахомій залишив раніше, і тут ми підійшли, нарешті, впритул до аналізу публікованого нами Великопісного послання, в якому архієпископ повідомляє про те, коли саме це сталося.

Варто враховувати, що ми маємо справу не з канцелярським документом, а з посланням, яке має моралістичний характер, завдання якого – зміцнення осиротілої пастви, підбадьорення, преподання благословіння на «тверде стояння у вірі» і т. п., тому не слід очікувати, що в ньому, як у довідці або автобіографії, будуть подані потрібні нам цифри й дати. Однак відносини з паствою у архієпископа Пахомія були настільки довірливими, що він дозволив собі в посланні розповісти й про особисті деталі своєї біографії, що нам, дослідникам його життя та діяльності, тільки на руку.

Послання починається з підбадьорення пастви, яка виявила твердість і мужність у захисті православ'я перед обновленством, яке протегувала радвлада: «Несказанно обрадован я, услыхав, что Вы тверды в вере, храните святое Православие и не подклоняете свои выи под чужое ярмо – под ярмо представителей обновленческого раскола. Вижу в сей Вашей твёрдости милость Господню, изливающуюся на Вас по молитвам небесного нашего предстателя и заступника святителя Христова Феодосия»[41]. Далі йдеться про взаємини з УАПЦ, «не имеющей преемственной от апостолов архиерейской благодати»[42], в контексті цієї полеміки автор згадує про єпископів та духовенство, які повернулися з обновленства[43]: «Вы смогли оказать помощь православным епископам, поколебавшимся было в благочестии и временно признавшим власть церковных обновленцев». І після всіх перелічених загальноцерковних проблем – про особисте: «Сообщаю Вам, мои дорогие, чтобы воздать славу промышляющему о нас Господу, что, по молитвам Вашим, я доселе нигде не терпел ещё большой беды или непосильной нужды; напротив того, Господь всюду посылал мне Свои благодатные утешения. *И освобождён я был от временных*, – вовсе, слава Богу, – для меня не тяжёлых

[40] Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в російській православній церкві (1922–1939 рр.): монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. С. 117.

[41] Ім'я свт. Феодосія Чернігівського написано розрядкою і згадується в посланні неодноразово. Це не випадково, автор послання навмисно підкреслює участь шанованого в Чернігові святого в житті Чернігівської Церкви – навіть після того, як його мощі радвладою були публічно спаплюжені і вивезені з Чернігова. Детальніше про це див.: Тарасенко А. Ф. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский. Дубно: Мелиса, 2005. С. 139–149.

[42] На історії встановлення ієрархії УАПЦ формації 1920-х рр. зупинятися не будемо, вона широко висвітлена в історичній літературі. Нагадаємо тільки, що ця ієрархія виникла в 1921 р. нетрадиційним для православної Церкви способом: т. зв. «пресвітерським покладанням рук», коли рукоположення в архієрейський сан відбулося групою священиків: «23 жовтня … присутніми на соборі 30 священниками був рукоположений в єпископи протоієрей Василій Липківський, а 25 жовтня єпископом Василієм Липківським та всім пресвітерством висвячено на єпископа протоієрея Нестора Шараївського» (Походження єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. *Церква й життя. Орган УАПЦ.* 1927. Ч. 1. С. 59). Тим часом як за церковними канонами – встановленими Вселенськими Соборами раз і назавжди церковними правилами – єпископську хіротонію можуть здійснювати не менше ніж два архієреї (див.: Правило святых апостол 1-е. *Книга правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и Поместных и Святых Отец.* Москва: Синодальная тип-я, 1893. Л. 11). Канонічність цих хіротоній не визнавали навіть обновленці, які і УАПЦ, ввели безліч церковних нововведень, включаючи одружений єпископат. Наприклад, у внутрішньому звіті Чернігівського ОДПУ за травень 1923 р. знаходимо таке повідомлення: «Со стороны епископа автокефальной Церкви Ивана Павловского были попытки слияния с группой «Ж-Ц» для совместной борьбы с Тихоновцами. Переговоры велись с епископом «Ж-Ц» Александром Мигулиным и уполномоченным В.Ц.С., но получив ответ что вести работу можно только при условии его досвятить, Павловский прервал переговоры» (ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 35).

[43] Зокрема, ухил в обновленство, незабаром після хіротонії, єпископа Матвія (Храмцова), який повернувся до православної Церкви в лютому 1924 р. під впливом єпископа Ніжинського і Глухівського Дамаскіна (Цедрика).

непомерно – *уз в осенний день памяти* великого нашего угодника Божия, *Святителя Феодосия*… (курсив наш. – ***В.Ш.***)».

Архієпископ Пахомій досить прозоро натякає на свою висилку за межі Чернігівщини в Передмостову Слободу під Києвом. Ні для кого не було секретом, що він міг більш-менш вільно керувати звідти єпархією та навіть висвятити для неї архієрея (хоча ця хіротонія і виявилася невдалою), тому висилка не була для нього «тяжёлой непомерно» і він, перебуваючи там, «не терпел большой беды или непосильной нужды». Тим не менш, це все одно були «узы», оскільки він перебував там без права виїзду і не міг повернутися до Чернігова.

Послання Пахомій писав із Москви, де мав можливість постійно спілкуватися з патріархом Тихоном і входив у близький до патріарха так званий «данилівський синод», беручи діяльну участь у вирішенні нагальних церковних питань. Звичайно, жити в Москві при патріархові (хоча і без права виїзду), регулярно співслужити із ним та іншими авторитетними в Церкві архієреями – це, поза сумнівом, «освобождение от временных уз» – тимчасового перебування в Передмостовій Слободі до остаточного вирішення його долі радвладою. І звільнення від цих уз відбулося «в осенний день памяти ... святителя Феодосия» – 22 вересня[44].

Напевно, в цей день архієпископ Пахомій отримав розпорядження ОДПУ негайно покинути Україну. Від'їзд був настільки раптовим, що він не встиг узяти з собою навіть особисті речі (крім найнеобхідніших), зокрема й теплий одяг. Речі йому потім привіз до Москви ієродиякон Георгій (Смельницький), який виконував роль зв'язкового між правлячим архієреєм і єпархіальним управлінням[45].

Можна з достатньою впевненістю припустити, що від'їзд Пахомія з Києва в Москву стався між 22 і 25 вересня – 25 вересня в Чернігові мав відбутися єпархіальний з'їзд під головуванням обновленського єпископа Олександра (Мігуліна), в завдання якого входило звільнення з усіх ключових посад в єпархії «реакционного духовенства», а також «выборы делегатов на предстоящий Всеукраинский С'езд»[46]. Для успішного проведення з'їзду, який за два тижні до цього вже було зірвано[47], ОДПУ потрібно було усунути головну перешкоду – законного керуючого Чернігівською єпархією архієпископа Пахомія, який користувався авторитетом і навколо якого, незважаючи на видворення його за межі єпархії, групувалося духовенство. У доповіді про виконану роботу від 1 жовтня 1923 р. ДПУ змушене було констатувати: «Борьба реакционного духовенства в отчетном периоде[48] принимала довольно острый характер. Поскольку Тихоновцы раньше *организовались* агитационным методом борьбы, в дальнейшем они от слов перешли к делу и начали *открытые действия*, которые направлялись к *захвату в свои руки церковной власти в* [Чернігівській] *Епархии*. Наряду с первыми *организованными* выступлениями Тихоновцев, их анти-обновленческая агитация приняла ожесточенный характер (курсив наш. – ***В.Ш.***)»[49].

Проте навіть такі екстрені заходи, як поспішне вислання архієпископа Пахомія (Кедрова) за межі України, не призвели до бажаного результату: «Назначенный первоначальный эпархиальный С'езд на 12 Сентября, ввиду неподготовленность

[44] Пам'ять Феодосія Чернігівського відзначається Церквою двічі на рік – 18 лютого (день кончини у 1696 р.) і 22 вересня (обретіння мощей в день прославлення во святих у 1896 р.).

[45] Детальніше див.: Шуміло В. В. Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький) як один із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 93–94.

[46] ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 75. Доклад о Политическом состоянии Черниговской губернии за время с 1-го августа по 1-е октября 1923 года.

[47] Спочатку з'їзд було призначено на 12 вересня, але він не відбувся, оскілки на нього ніхто не приїхав, і Олександр Мігулін змушений був перенести його на два тижні пізніше – на 25 вересня, посилаючись на те, що до 12 вересня не була проведена необхідна підготовка.

[48] З 1 серпня по 1 жовтня.

[49] Там само. Арк. 76 зв.

к таковому, был перенесен на 25 Сентября с/г. На данный С'езд делегатов, с решающим голосом, прибыло всего 14 человек, ввиду чего архиепископ Александр об'явил С'езд не состоявшимся. Всего прибыло 40 человек. С прибывшими на С'езд делегатами, архиепископ Александр провел частное собеседование о бывш. патриархе Тихоне, теперешнем его положении и о прочьих событиях в церковном мире, после чего делегаты раз'ехались»[50]. Це сталося тому, що «деятельность тихоновцев, за отчетный период в значительной мере усилилась и выступления их замечались по всем Округам губернии. Выступления тихоновцев носили вполне организованный характер, а цель их сводилась к захвату церковной власти в свои руки. В некоторых Округах, Тихоновцы достигли определенных результатов, вытесняя обновленцев с органов управления, захватывая таковые в свои руки и подрывая авторитет всего обновленческого движения в глазах верующей массы. Многие обновленцы, попы, не могли устоять под натиском тихоновцев и начали переходить в их лагерь, окончательно подрывая этим авторитет обновленческого движения в глазах верующих»[51].

Таким чином, питання про остаточну висилку архієпископа Пахомія (Кедрова) за межі України і переїзд його в Москву можна вважати вирішеним – це сталося в період із 22 по 25 вересня 1923 р. Відповідно, з середини січня по двадцяті числа вересня 1923 р. він проживав – та цілком успішно виконував свою діяльність на церковній ниві – в Передмостовій Слободі під Києвом, на самому кордоні між Київською та Чернігівською губерніями.

Кілька документів, датованих листопадом 1923 р., що стосуються діяльності архієпископа Пахомія (Кедрова), зуміли розшукати й опублікувати російські дослідники історії Церкви 1920–1930-х рр. Так, О. В. Косик у монографії, присвяченій єпископу Глухівському і Ніжинському Дамаскіну (Цедрику), наводить текст доповіді архієпископа Пахомія патріарху Тихону з проханням про висвячення архімандрита Дамаскіна в єпископа з направленням у Чернігівську єпархію: «Ввиду ходатайства союза православных общин Глуховского уезда о назначении им православного епископа, осмеливаюсь смиреннейше просить Ваше Святейшество благословить мне посвятить во епископа Глуховского, викария Черниговской епархии, настоятеля Георгиевского Балаклавского монастыря Таврической епархии архимандрита Дамаскина (в мире Димитрия Димитриевича Цедрика), 46 лет, уроженца Херсонской губернии, хорошо владеющего украинским языком, кандидата восточных языков (окончил курс восточного института), прослушал два курса Киевской Духовной Академии; в монашество пострижен в 1902 г., с того года состоял иеромонахом, а в архимандриты возведен в 1922 г. Ввиду крайней затруднительности долгого пребывания в Москве прибывшего по сему делу о[тца] благочинного 5 округа Глуховского уезда, имеющего увезти с собой будущего епископа Глуховского, осмеливаюсь смиреннейше просить разрешения совершить хиротонию в один из ближайших будних дней, Архиепископу Таврическому Никодиму и друг[им] архиереям в Даниловом монастыре г. Москвы»[52].

На звороті прохання – резолюція архієпископа Никодима (Кроткова), під керівництвом якого архімандрит Дамаскін служив, датована 14-м листопада: «Препятствий к перемещению в Черниговскую епархию о. Архимандрита Дамаскина не имею. Состоя на службе в Таврической епархии, о. Архимандрит зарекомендовал себя особенно ревностно в отстаивании интересов церкви пред гражданской властию, за что испытал и лишения – любителем благостного богослужения (он прекрасный чтец и певец), проповедником усердным и умелым практическим де-

[50] Там само. Арк. 82.
[51] Там само. Арк. 82–82 зв.
[52] РДІА. Ф. 831. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 15. Архив «Канцелярии Патриарха Тихона и Священного Синода». Цит. за: Косик О. В. Истинный воин Христов… С. 55–56.

ятелем. Я предполагал его и сам иметь викарным епископом, но обстоятельства мешали этому. Никодим, Архиепископ Таврический. 1–14 ноября 1923 г.»[53].

Відомий мистецтвознавець В. Г. Пуцко в архіві катакомбного священика ієромонаха Питирима (Науменка), який жив і таємно служив у Глухові, виявив й опублікував текст ставленицької грамоти єпископа Дамаскіна. Дамаскін наказав виготовити копії своєї архієрейської грамоти та розіслати їх у підвідомчі йому парафії. Один із таких примірників зберігався у о. Питирима. В. Г. Пуцко наводить повний текст грамоти в новій орфографії, але зі збереженням граматичних форм оригіналу:

«Великий Архиерей Господь Бог наш Иисус Христос, иже всем человеком хощет спастися и в разум истины придти, дал есть овы убо апостолы, овы же пророки, овы же благовестники, овы же пастыри и учители.

Того спасительным промышлением Архимандрит Дамаскин от Святейшаго Патриарха и Священнаго при нем Синода утвержден и определен быти Епископом Богоспасаемаго града Глухова, Викарием Черниговския Епархии: по чиноположению Святыя Апостольския Восточныя Церкви, содействующу Всесовершающему и Всесвятому Духу, в лето от воплощения Бога Слова 1923-е, месяца Ноября в день 5-й, во граде Москве, во храме Иконы Донской Богоматери, что в Донском монастыре, Святейшим Тихоном, Патриархом Московским и всея России, Преосвященными Архиепископом Черниговским и Нежинским Пахомием, Епископом Ананьевским Парфением рукоположен во Епископа Глуховскаго.

Во свидетельство же рукоположения Дамаскина (в мире Димитрий Димитриев Цедрик) во Епископа Глуховскаго дадеся сия грамота, руками нашими подписанная.

Тихон, Патриарх Московский и Всея России.
Никодим, Архиепископ Таврический и Симферопольский.
Пахомий, Архиепископ Черниговский и Нежинский.
Парфений, Епископ Ананьевский.
22 ноября 1923 года»[54].

У нашому випадку цей документ цінний тим, що в ньому чітко зазначено: 18 листопада 1923 р.[55] архієпископ Пахомій перебував у Москві й у Донському монастирі разом із патріархом Тихоном висвятив для Чернігівської єпархії вікарного єпископа Дамаскіна (Цедрика). Приблизно за тиждень до хіротонії Дамаскіна, в Даниловому монастирі Пахомій, з благословення Тихона, возвів у сан архімандрита ієромонаха Георгія (Смельницького), призначивши його настоятелем Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря[56].

Інший документ, підписаний Пахомієм (Кедровим), також зберігся в архіві «Канцелярії Патріарха Тихона і Священного Синоду». Це рапорт архієпископа Пахомія на ім'я патріарха, який додавався до письмового покаяння єпископа Матвія (Храмцова) через ухилення останнього в обновленство: «Преосвященный епископ Дамаскин, бывший лично на днях в Новгороде-Северском, вынес, как мне он это сообщил в своём письме, самое доброе впечатление и лично от Епископа Матфея, и от послания его к пастве». І далі архієпископ Пахомій просив «оказать милость» єпископу Матвію та прийняти його в церковне спілкування. Засідання Синоду відбулося 20 лютого 1924 р., ухвалено рішення: «Простить преосвященному Матфею грех временного уклонения в обновленческий раскол – принять в молитвенное общение и утвердить на занимаемой им кафедре»[57]. Саме

[53] Там само. Арк. 15 зв. Цит. за: Косик О. В. Истинный воин Христов… С. 56.
[54] Пуцко В. Г. Глуховский епископ Дамаскин. *Московский журнал.* 2002. № 10. Октябрь. С. 46.
[55] 5 листопада за ст. ст.
[56] Шуміло В. В. Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький)... С. 94.
[57] РДІА. Ф. 831. Оп. 1. Спр. 188 (об отходе епископа Новгород-Северского, викария Черниговской епархии от обновленческого движения). Цит. за: Косик. О. В. Истинный воин Христов… С. 60.

цьому епізоду в житті Чернігівської єпархії присвячені вже процитовані вище рядки з великопісного послання архієпископа Пахомія від 3 березня, як то кажуть – «по свіжих слідах»: «Вы смогли оказать помощь Православным Епископам, поколебавшимся было в благочестии и временно признавшим власть церковных обновленцев». У цій фразі звучать радість з приводу повернення брата у Христі й одночасно – вдячність пастві за виявлену твердість і, разом із тим, терпіння до того, хто оступився.

Далі – лакуна на цілих 7 місяців, ніяких документів, пов'язаних з архієпископом Пахомієм, окрім великопісного послання, поки не маємо. І лише наприкінці 1924 р. в богослужбовому щоденнику патріарха Тихона, в запису від 12 листопада знаходимо згадку, яка підтверджує, що архієпископ Пахомій (Кедров) все ще перебував у Москві й брав діяльну участь в церковному житті: «30.8 (12.9) 1924. Пятница. Божественная литургия в сослужении архиепископа Черниговского Пахомия [Кедрова], епископа Каменец-Подольского Амвросия [Полянського], епископа Ананьевского Парфения [Брянських] и епископа Стародубского Дамаскина [Цедрика] в Троицком соборе Даниловского мужского монастыря. В положенное время хиротония архимандрита Стефана [Знамировського] во епископа Шадринского»[58].

І знову – лакуна до 30 листопада 1925 р., коли Пахомія (Кедрова) в Москві разом з іншими «данилівськими» архієреями[59] було заарештовано у справі Місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Петра (Полянського), засуджено й вислано на три роки в Комі-Зирянський край. Повернувся він до Чернігова у 1928 р.[60]

Отже, маємо таку картину. Рано вранці 20 січня 1923 р., виконуючи постанову чернігівського Ревтрибуналу від 3 грудня 1922 р., архієпископ Пахомій залишає Чернігів. У другій половині січня 1923 р. – між 20 і 26 січня, датами, точно задокументованими, – він поселяється в Передмостовій Слободі під Києвом, на кордоні Київської та Чернігівської губерній. 22 вересня 1923 р. архієпископ отримує припис ОДПУ негайно покинути Україну і виїжджає в Москву не пізніше 25 вересня. З цього часу й до арешту 30 листопада 1925 р. він проживає в Москві в Даниловому монастирі, де входить до найближчого оточення спочатку патріарха Тихона, а потім, після смерті патріарха – Місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Петра Крутицького.

Ще одне питання, яке до цього часу залишається відкритим, – число та рік возведення єпископа Пахомія (Кедрова) в сан архієпископа. Зупинимося на ньому.

Перші біографи Пахомія (Кедрова), які належали в еміграції до Російської Зарубіжної Церкви, – протопресвітер Михаїл Польський та професор Іван Андрєєв – описуючи сповідницький шлях гнаного архіпастиря, обійшли це питання стороною[61]. Публікатор «антисергієвського» послання братів-архієреїв Пахомія й Аверкія (Кедрових) О. М. Лопушанська, яка в 1920–1930-і рр. була секретарем єпископа Дамаскіна (Цедрика) і вивезла в еміграцію багато цінних документів, також про це не писала[62].

Уперше зазначення дати возведення Пахомія (Кедрова) в сан архієпископа зустрічаємо в виданому в Німеччині багатотомному «Каталоге русских архиереев», складеному в СРСР митрополитом Мануїлом (Лемешевським). За даними

[58] Ці щоденникові записи збереглися в архіві М. Є. Губоніна. Цит. за: Косик. О. В. Указ. соч. С. 63.

[59] У тому числі і єпископом Дамаскіним (Цедриком), який вже перебував у цей час на висланні в Москві.

[60] ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 6832. Арк. 10–10 зв.

[61] Польский Михаил, протопресв. Братья-епископы Пахомий и Аверкий. *Новые мученики Российские*. Jordanville, N. Y., 1957. Т. 2. С. 91–92; Andreyev I. Archbishop Pachomius of Chernigov. *Russia's Catacomb Saints. Lives of the new martyrs*. Platina, California, 1982. P. 180–199.

[62] Е. Л. [Лопушанская Е. Н.] Послание архиепископа Пахомия и епископа Аверкия. *Епископы исповедники*. Сан-Франциско, 1971. С. 10–25.

митрополита Мануїла, зведення єпископа Пахомія в сан архієпископа відбулося 29 листопада 1923 р.[63]

«Каталог русских архиереев» – фундаментальна енциклопедична праця, де зібрані біографічні відомості про архієреїв Руської Церкви «от Крещения Руси до 1965 г.» включно. Дослідник збирав і каталогізував відомості протягом кількох десятків років. Багато відомостей в цьому каталозі, особливо тих, що стосуються сучасників митрополита, унікальні. Разом із тим, праця містить суттєві дефекти, оскільки в автора не було можливості перевіряти матеріали за архівними джерелами. Окрім того, митрополит Мануїл, який сам пережив репресії[64], навмисно в біографічних статях уникав згадок про арешти, заслання та розстріли, яким за радянських часів піддавалися православні ієрархи. Розсекречення архівів репресивних органів СРСР показало недостовірність багатьох відомостей автора. Наприклад, деякі ієрархи, які вважалися, згідно з даними Лемешевського, померлими на засланні, у дійсності були розстріляні[65]. З огляду на вказані обставини багато з відомостей, зазначених у «Каталозі…», вимагають уточнення, зокрема, дата зведення єпископа Пахомія (Кедрова) в сан архієпископа.

У виданому в 1986 р. у Франції альбомі-синодику «Русские православные иерархи: исповедники и мученики» також зазначено 29 листопада 1923 р.[66] У передмові до альбому його редактор М. О. Струве повідомляє, що в основу видання покладено два джерела: альбом фотографій, пересланий на Захід дияконом Володимиром Русаком[67], і складений митрополитом Мануїлом (Лемешевським) словник «Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965».

У 1997 р. в статті «Крестный путь», присвяченій 60-річчю мученицької кончини архієпископа Пахомія, С. В. Шумило, який користувався фотоальбомом «Русские православные иерархи: исповедники и мученики», повторив цю дату: «Решением ОГПУ … епископа Пахомия высылают за пределы Украины. После скитаний он останавливается в Москве, где … находит пристанище в Свято-Даниловском монастыре, принимает активное участие в церковной жизни. 29 ноября 1923 года патриарх Тихон возводит его в сан архиепископа»[68]. Ця ж дата увійшла в офіційний життєпис (фактично – житіє) архієпископа Пахомія[69].

На сьогоднішній день саме ця дата стала загальноприйнятою і подається в усіх енциклопедичних довідниках, присвячених російській церковній ієрархії XX ст., а також тим ієрархам, які постраждали в роки радянської влади[70].

Існує ще одна версія, за якою єпископ Пахомій був зведений в сан архієпископа не патріархом Тихоном, а митрополитом Сергієм (Страгородським) у 1929 р.,

[63] Die Russischen orthodoxen bischöfev on 1893 bis 1965. Erlangen, 1987. B 24. S. 369.

[64] Иоанн (Снычев), митр. Митрополит Мануил (Лемешевский): Биографический очерк. Санкт-Петербург, 1993. С. 84–96.

[65] Митрополити Петро (Полянський), Кирил (Смірнов) та ін. Так, наприклад, у статті про єпископа Дамаскіна (Цедрика) сказано: «Скончался 10 сентября 1943 г. в Казахстане» (Die Russischen orthodoxen bischöfev on 1893 bis 1965. Erlangen, 1984. B 20. S. 12); насправді єпископ Дамаскін був розстріляний 15 вересня 1937 р.

[66] Пахомий (Кедров Петр), архп. Черниговский. *Русские православные иерархи. Исповедники и мученики: Фотоальбом* / Предисл. Н. Струве. Б. м.: YMCA-Press, 1986. С. 58.

[67] У цей час диякон Володимир Русак уже був заарештований за видане в 1980 р. у самвидаві тритомне дослідження «Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе».

[68] Шумило С. Крестный путь. *Троїцький вісник*. 1997. № 10 (41). 28 листопада. С. 4.

[69] Маркелов А. Владыка Пахомий (Кедров). Жизнеописание. *Вятский епархиальный вестник*. 2006. № 6 (224). С. 10.

[70] Див., наприклад, електронні видання, які користуються довірою в науковому співтоваристві: Пахомий (Кедров Петр Петрович). *Новомученики, исповедники, за Христа пострадавшие в годы гонений на Русскую Православную Церковь в XX в. База данных Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. URL: http://martyrs.pstbi.ru; Пахомий (Кедров). *Древо: открытая православная энциклопедия*. URL: https://drevo-info.ru/articles/13675131.html; а також стаття про Пахомія (Кедрова) в *Вікіпедії*.

коли Сергій обіймав посаду заступника Місцеблюстителя патріаршого престолу. Оскільки ця дата також трапляється в історичній літературі, про зазначену вище версію слід згадати.

Після звільнення в 1928 р. Пахомій (Кедров) відвідав у Москві митрополита Сергія, зблизився з ним і підтримав його політику лояльності до радянської влади, в якості подяки Сергій звів Пахомія в сан архієпископа. Цієї точки зору, зокрема, дотримувався відомий у Чернігові протоієрей Олександр Маков[71], який у 1930-ті рр. належав до ІПЦ[72]. Автору цих рядків у 1991 р. розповідала про це дочка о. Олександра, Ганна Олександрівна Макова-Красновська. Вона, як і її батько, була впевнена, що єпископа Пахомія звів у сан архієпископа саме митрополит Сергій, і саме за те, що Пахомій підтримав прорадянську церковну політику Сергія, тоді як більшість чернігівського духовенства на чолі з єпископом Дамаскіним виступили в опозицію до Сергія та очолюваного ним «советского» Синоду.

Вочевидь, така точка зору дійсно існувала в церковному середовищі: в архівних записах М. Є. Губоніна, який зібрав унікальний архів документів, що стосуються історії РПЦ в радянський період (з 1917 по 1943 рр.), датою зведення Пахомія (Кедрова) в сан архієпископа вказано 29 листопада 1929 р.[73]

У біографії архієпископа Пахомія (Кедрова) був період, коли він, після повернення із заслання в 1928 р., підтримав митрополита Сергія, повіривши його аргументам, що в умовах тотального переслідування релігії в СРСР іншого виходу для існування Церкви, крім повної лояльності радянській владі, немає. Досить скоро, проте, він побачив, що позитивних результатів для Церкви «політика лояльності» не принесла, – навпаки, Церква втратила внутрішню свободу, потрапивши в цілковиту залежність від НКВС. Не пізніше середини 1930 р. архієпископ Пахомій розірвав стосунки з митрополитом Сергієм і приєднався до ІПЦ[74]. Однак його нетривала близькість до митрополита Сергія, вірогідно, стала причиною того, що в церковному середовищі склалася думка, ніби саме в цей період єпископ Пахомій був нагороджений саном архієпископа[75].

Як би переконливо ця версія не виглядала, проте, слід визнати її помилковою. Ані в 1927, ані в 1929 роках Пахомій (Кедров) не міг бути возведений в сан архієпископа: збереглися документи, які свідчать, що це сталося набагато раніше. На-

[71] Про прот. Олександра Макова див.: Польский Михаил, протопресв. Протоиерей о. Александр Маков. *Новые мученики Российские*. Jordanville, N. Y., 1957. Т. 2. С. 203–204; Шумило С. В. Канонизированный при жизни: Исповедническое служение протоиерея Александра Макова (1881–1985) на Кубани и в Чернигове. *Вестник ПСТГУ*. 2019. Вып. 90. С. 79–114.

[72] У слідчій справі Чернігівського НКВС 1936–1937 рр. на духовенство та вірян, які належали в Чернігові та Чернігівській області до ІПЦ (№ 37140), протоієрей Олександр Маков значився як «скрывшийся от следствия один из руководителей к-р группы ИПЦ». Див.: ДАЧО. Ф. Р.-8840. Оп. 3. Спр. 8755. Арк. 58, 60, 161. З тексту Постанови СПО Облуправління НКВС від 28 вересня 1936 р. випливає, що «по настоящему делу проходит, как один из активных участников к-р. группы «ИПЦ», обвиняемый Маков Александр Николаевич, скрывшийся от суда и следствия, в отношении которого об'явлен розыск в Республиканском масштабе, а посему … выделить из следдела № 37140 материалы в отношении Макова Александра Николаевича, которые хранить в УАО ЧОУ НКВД, впредь до розыска Макова» (Там само. Арк. 51).

[73] Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти: 1917–1943 / Сост. М. Е. Губонин. М.: ПСТГИ, 1994. С. 878. Цю дату потім повторить у своїй статті Г. П. Станкевич: «29 ноября 1929 года епископ Черниговский Пахомий был возведен в сан архиепископа. (По другим данным, это произошло в 1927 г.)». Див.: Станкевич Г. «Будет же это вам для свидетельства». *Троїцький вісник*. 1995. № 9 (18). Вересень.

[74] Детальніше див.: Шуміло В. В. Схіархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 76–78.

[75] Імовірніше, о. Олександр Маков почув цю версію до переїзду з родиною до Чернігова. У Чернігів він приїхав 22 травня 1930 р. (див.: Шумило С. В. Канонизированный при жизни...С. 92). Як людина, не вкорінена в чернігівському церковному середовищі, він не знав подробиць біографії архієпископа Пахомія, тому ця інформація не викликала у нього сумніву.

приклад, опубліковане нами Великопісне послання, датоване березнем 1924 р., підписане: «См. П. Б.М. А. Ч. и Н.» – «Смиренный Пахомий, Божией Милостию Архиепископ Черниговский и Нежинский».

Однак і дата 29 листопада 1923 р. теж помилкова, хоча вона виглядає найбільш переконливою: саме в цей час Пахомій (Кедров) перебував у Москві та регулярно спілкувався з патріархом Тихоном.

У матеріалах слідчої справи Чернігівського Ревтрибуналу 1922 р., про яку вже згадувалося вище, збереглися звернення і відозви за різні роки, підписані Пахомієм. Зокрема, у справі є лист-циркуляр до настоятелів та церковних парафіяльних рад[76], а також відозва більш загального характеру, що починається словами «Возлюбленным о Господе пастырям, приходским советам и всем верным чадам Православной Христовой церкви на Черниговщине»[77] – обидва документи датовані 18 травня 1922 р. і підписані: «Епископ Черниговский и Нежинский Пахомий». Отже, як мінімум 18 травня 1922 р. Пахомій (Кедров) архієпископом ще не був.

На першому допиті, який відбувся 21 жовтня 1922 р., під час заповнення анкети в графі «Занятия, должность» було записано: «Архиепископ Черниговский». Протокол допиту підписаний безпосередньо Пахомієм: «Написанное верно: *архиепископ Черниговский Пахомий Кедров*»[78], і далі в протоколах допиту та інших документах він підписується як архієпископ. З чого випливає, що в сан архієпископа він був зведений між 18 травня і 21 жовтня 1922 р.

Отже, слід визнати, що питання зведення єпископа Пахомія (Кедрова) в сан архієпископа до кінця не вирішене, можна лише впевнено стверджувати, що всі відомі на сьогоднішній день дати неправильні. Як мінімум у жовтні 1922 р. Пахомій (Кедров) уже був архієпископом.

Якщо єпископ Пахомій дійсно був возведений у сан архієпископа патріархом Тихоном, про що збереглася пам’ять в місцевому церковному переказі, документи про це могли зберегтися в архіві «Канцелярії Патріарха Тихона...», – тоді є шанс, що рано чи пізно дослідникам удасться їх розшукати. Справа може бути складнішою, якщо в сан архієпископа він був зведений не в Москві, а в Києві: православна Церква в Україні мала у той час автономію, і такі питання, як рукоположення та ін., українськими архієреями вирішувалися самостійно. Українські церковні архіви збереглися гірше, тим не менш, завжди залишається шанс на нові відкриття, тим більше, що багато церковних документів дослідникам удається виявити в зовсім несподіваних місцях, наприклад, у слідчих справах 1920–1930-хх рр.

Підіб’ємо підсумки.

По-перше, утверджена в історичній літературі дата зведення єпископа Чернігівського і Ніжинського Пахомія (Кедрова) в сан архієпископа – 29 листопада 1923 р. – помилкова. У сан архієпископа Пахомій (Кедров) був зведений у 1922 р., в період між 18 травня і 21 жовтня.

По-друге, Україну архієпископ Пахомій покинув не в 1924 р., як зазначено в більшості історичних досліджень та енциклопедичних довідників, а восени 1923 р., не раніше 22 і не пізніше 25 вересня.

[76] Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский... С. 131–133.
[77] Там же. С. 133–134.
[78] Там же. С. 118–119.

+

Дорогим Черниговцам[79].

Благодать всем и мир да умножатся! (1 Петра I, 2)

Несказанно обрадован я, услыхав, что Вы тверды в вере, храните святое Православие и не подклоняете свои выи под чужое ярмо – под ярмо представителей обновленческого раскола. Вижу в сей Вашей твердости милость Господню, изливающуюся на Вас по молитвам небеснаго нашего предстателя и заступника святителя Христова Ѳ е о д о с и я, молитвами коего, а наипаче молением Пречистыя Богоматери Господь да сохранит и впредь древний град Чернигов в правоверии и в благополучаи и в благочестии, отвращая сердца православных обитателей его не только от противнаго апостольскому и отеческому Преданию ц[ерковного] обновленчества, но и от посещения служений не имеющаго преемственной от апостолов архиерейской благодати посланника злополучной и не благочестивой церковной укр[аинской] рады, деятели коей имеют поистине лишь «вид» Православнаго «благочестия, силы же его отреклись». – «Таковых удаляйся» – взывает как бы и к Вам апостол Господен[ь], обращаясь к каждому из малодушных посетителей украинскаго храма. «Как Іанний и Іамврий противились Моисею, так и сии противятся истине» – преданному от святых апостол и отцов Церкви порядку устроения дел церковных и нашего спасения. И далее говорит апостол – опять как бы о наших днях: «Злые люди и обманщики будут преуспевать во зле, вводя в заблуждение и заблуждаясь» (2 Тим. III, 5, 8, 13). Видите, кто вводит других в заблуждение, тот и сам заблуждается, потом, если ему внимают, если его не обличают: ему начинает казаться, что прав и он и его руководители, если к нему на служение и проповедь идут люди благоговейные, дорожившие до селе Православием.

Если Вы смогли оказать помощь Православным Епископам, поколебавшимся было в благочестиии временно признавшим власть церковных /Л. 1 об./ обновленцев, – то тем более надлежит Вам со всею настойчивостью указывать представителю укр[аинской] ц[ерковной] рады ложность его положения, отсутствие у него благодатных епископских полномочий и дарований. Иначе не только Вы сами становитесь на погибельный путь безразличия в вере, но и его утверждаете на его ложном пути, пути погибельном.

«А ты пребывай в том, чему научен» (там же, ст[их] 14) – в безусловной преданности единой святой соборной и апостольской Церкви, отнюдь не склоняя своего слуха к не получившим от сей Церкви посланничества учителям, «ибо они» (если Вы будете оказывать им внимание) «еще более будут преуспевать в нечестии и слово их, как рак, будет распространяться» (2 Тим. II, 16 и 17)[80]. Да не будет сего в благочестивом нашем граде Чернигове!

Сообщаю Вам, мои дорогие, чтобы воздать славу промышляющему о нас Господу, что, по молитвам Вашим, я доселе нигде не терпел еще большой беды или непосильной нужды; напротив того, Господь всюду посылал мне Свои благодатныя утешения. И освобожден я был от временных, – вовсе, слава Богу, – для меня не тяжелых непомерно – уз в осенний день памяти великаго нашего угодника Божия, Святителя Ѳеодосия, что меня доселе глубоко радует: я заключаю из сего, что сей Божий угодник не отвратился совсем от меня, убогаго и грешнаго, а возносит и обо мне, как и о всех благочестивых и боголюбивых Черниговцах, дерзновенную молитву пред Небесным Божиим Престолом.

[79] У публікації документа орфографія оригіналу збережена, пунктуація приведена у відповідність до сучасних норм.

[80] У листі помилково вказано перше послання до Тимофія.

Иногда посещает мою смиренную душу как бы детская радость, очень часто наполнявшая мое убогое сердце во дни юности, когда я не был обременен заботами и хлопотливым послушанием. Но все таки и в эти светлые мгновения скорбит мой дух о разлуке с Вами, с моей до-/Арк. 2/-рогой паствой – и я был бы поистине счастлив, если бы мог переменить свою свободу и свой душевный покой на тревоги и труды действительнаго архипастырскаго среди Вас служения.

Но все же я не ропщу на свою участь теперешнюю и благословляю Божественный Промысел, указующий мне те пути жизни, кои, очевидно спасительнее для грешной и убогой души моей. Одного бы только я хотел: дерзновения взывать вместе с апостолом: «Вся терплю о избранных (из Вас, – хранящих безусловную верность св. Церкви Вселенской) ради, да и тии спасение улучат, со славою вечного» (2 Тим. II, 10) – того, чтобы это мое терпение, посылаемое мне по святым молитвам Вашим – Господом, было спасительно и для Вас.

Теперь приближается радостная весна и в мире вещественном, в коем мы обитаем, – и в душах наших, готовящихся к покаянному подвигу. Понравилось мне очень определение покаяния у преп. Исаака Сирина: «Оно есть с исполненною сокрушения молитвою приближающееся к Богу неослабное прошение об оставлении прошедшаго и болезнование о хранении будущаго» («Слова подвижнические». Изд. 2, Сер[гиев] Посад 1893 г., стр. 204–205).

Вот если бы Господь даровал нам в сии грядущии светлые весеннии деньки такого настроения: «неослабного прошения об оставлении прошедшаго» – исправления допущенных нами ошибок, – «и болезнования о хранении будущаго» – заботу о том, чтобы в будущем не повторились эти наши ошибки.

Помолитесь, дорогие мои, – «радость моя и венец мой» – чтобы Господь послал /Л. 2 об./ и в мое унылое и нерадивое сердце такого настроения в грядущие дни Великого поста, чтобы радостно встретить грядущую вслед за ним Христову Пасху.

Земно кланяюсь Вам, испрашивая себе у Вас прощения за все мои прегрешения в сии святые «прощенные» (т. е. прощальные) дни.

«Наконец, братии мои, укрепляйтесь Господом и могуществом силы Его. Станьте, препоясавши чресла Ваши истиною и облекшись в броню праведности; всякою молитвою и прошением молитесь во всякое время духом, и старайтесь о сем самом со всяким постоянством и молением о всех святых и о мне[»] (Ефес. VI, 10, 14, 18 и 19).

См. П. Б.М. А. Ч. и Н.[81]

19 – 19 II – 3 III – 24 г.

References

Akty Svyatejshego Tikhona, Patriarkha Moskovskogo i vseya Rossii, pozdnejshie dokumenty` i perepiska o kanonicheskom preemstve vy`sshej czerkovnoj vlasti. 1917–1943 gg. [Acts of His Holiness Tikhon, Patriarch of Moscow and All Russia, later documents and correspondence on the canonical succession of the supreme church authority. 1917–1943]. (1994). Moscow, Russia.

Andreyev, I. (1992). Russia's Catacomb Saints. Lives of the new martyrs. Platina, USA.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (DAChO) – State Archive of Chernihiv Oblast (SAChO). F. P-8840. Op. 3. Spr. 8754; Spr. 8755; Spr. 8857.

E. L. [Lopushanskaya E.]. (1971). Episkopy` ispovedniki [Bishops Confessors]. San Francisco, USA.

Kosik, O. (2009). Istinny`j voyn Khrystov: Knyha o sviashchennomuchenyke

[81] Смиренный Пахомий, Божией Милостию Архиепископ Черниговский и Нежинский.

epyskope Damaskyne (Tsedryke) [The true warrior of Christ: a book about the holy martyr Bishop Damascene (Zedric)]. Moscow, Russia.

Markelov, A. (2006). Vladyika Pahomiy (Kedrov). Zhizneopisanie [Lord Pachomius (Cedars). Biography]. *Troitskyi visnyk – Vyatka diocesan messenger.* 6.

Morenets, V. (2017). Chernihivshchyna [Chernihiv region]. *Persha khvylia*. Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Puczko, V. (2002). Glukhovskij episkop Damaskin [Glukhovsky bishop of Damascus]. *Moskovskij zhurnal – Moscow magazine*, 10, 46–47.

Shumilo, V. (2019). Skhyarkhimandryt Lavrentii (Proskura) – chlen Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy na Chernihivshchyni [Shiarchimandrite Lavrentiy (Proskura) is a member of the True Orthodox Church in Chernihiv Region]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 4–5, 67–80. DOI: 10.5281/zenodo.3546285.

Shumilo, S. (1997). Krestnyiy put [The Way of the Cross]. *Troitskyi visnyk – Trinity Messenger,* 10.

Shumilo, S. (2019). Kanonizirovannyiy pri zhizni: Ispovednicheskoe sluzhenie protoiereya Aleksandra Makova (1881–1985) na Kubani i v Chernigove [Canonized during life: Confessional ministry of Archpriest Alexander Makov (1881–1985) in the Kuban and in Chernihiv]. *Vestnik PSTGU – Bulletin of PSTGU,* 90, 79–114.

Shumilo, V. (2001). Skhiarkhymandrit Lavrentii i eho vremia: ocherk tserkovnoi istorii Chernihovshchiny (1868–1950 hh.) [Schiarchimandrite Lavrenty and his time: an outline of the church history of Chernihiv region (1868–1950)]. Chernihiv, Ukraine.

Shumilo, V. (2020). Istynno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ta ihumen Alipii (Yakovenko) [True Orthodox Church in Chernihiv land and the Abbot Alipii (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 124–137. DOI: 10.5281/zenodo.3732582.

Shumilo, V. (2020). Nastoiatel Troitse-Illinskoho monastyria Heorhii (Smelnytskyi) yak odyn iz ideolohiv IPTs na Chernihivshchyni: za materialamy slidchykh sprav [The superior of the Holy Trinity and St. Elias Monastery George (Smelnitsky) as one of the ideological leaders of the TOC (True Orthodox Church) in the Chernihiv region, according to the investigative reports of the secret police]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 89–106. DOI: 10.5281/zenodo.3859440.

Stankevich, G. (1995). «Budet zhe eto vam dlya svidetelstva» [“It will be for you to bear witness”]. *Troitskyi visnyk – Trinity Messenger,* 7.

Sukhorukova, A. (2009). Maloizvestnyie stranitsyi tserkovnogo sluzheniya ekzarha Ukrainyi mitropolita Mihaila (Ermakova) v 1922–1923 godah (po materialam sledstvennogo dela) [Little-known pages of the church ministry of the exarch of Ukraine Metropolitan Mikhail (Ermakov) in 1922–1923 (based on materials of the investigation)]. *Vestnik PSTGU – Bulletin of PSTGU,* 30.

Tarasenko, O. (2008). Chernihivskyi arkhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876–1937). [Archbishop Pakhomiy (Kedrov) of Chernihiv (1876–1937)]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 3, 43–51.

Tryhub, O. (2009). Rozghrom ukrainskoi tserkovnoi opozytsii v Rosiiskii pravoslavnii tserkvi (1922–1939 rr.) [The defeat of the Ukrainian church opposition in the Russian Orthodox Church (1922–1939)]. Mykolaiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy V. – Editor-in-Chief of the scientific journal «The Chernihivian

Athens», academic secretary of the Lazar Baranovych Research Institute of Religion's History, T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium" (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

Previously unknown message from the Archbishop of Chernihiv Pakhomiy (Kedrov) as a source of his biography

The aim *of this publication is to make available a previously unknown document belonging to Pachomius (Kedrov) Archbishop of Nizhyn and Chernihiv, that was preserved in the archives of the True Orthodox (IPTs) community of Chernihiv, as well as to verify and correct two dates important to the biography of Archbishop Pachomius: the date of his consecration as a bishop, and the date of his departure into exile outside of Ukraine. The previously recorded dates, widely accepted by researchers and historians, turned out to be inaccurate.*

The research ***methods*** *used were chosen in relation to the aim and are based on the principle of historicity. The methods of historiographical analysis and synthesis were used, as well as methods dealing with the problem of chronology and of retrospection, and comparative methodology.*

The ***new evidence*** *presented in this publication is the inclusion of a previously unknown document: the Lenten epistle of Archbishop Pachomius (Kedrov), dated February 3rd, 1924, as well as the examination of the above indicated questions on the basis of the information found in the newly published document and other church documents of the 1920s.*

Conclusions: *First of all, the widely accepted date throughout historical literature of Archbishop Pachomius' (Kedrov's) episcopal consecrations November 29 1923 is mistaken. Archbishop Pachomius (Kedrov) was consecrated a bishop in 1922, somewhere between May 18th and October 21st. Second of all, Archbishop Pachomius (Kedrov) left Ukraine at the order of the OGPU not in 1924, as was mistakenly noted in historical literature and in several encyclopedia articles, but in the Fall of 1923, not before September 22nd, and not later than September 25th.*

Key words*: Patriarch Tikhon (Belavin), Metropolitan Peter (Polyansky), Metropolitan Kirill (Smirnov), Metropolitan Sergius (Stragorodsky), Archbishop Pachomius (Kedrov), Bishop Damascene (Tsedrik), Higoumen Lavrent (Proskura), the True Orthodox Church, the Catacomb Church, sergianism, hesychasm, the Chernihiv diocese, the Chernihiv region.*

Дата подання: 20 червня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло В. Невідоме раніше Великопісне послання архієпископа Чернігівського Пахомія (Кедрова) як джерело до його біографії. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 41–59. DOI: 10.5281/zenodo.4018368.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2020). Nevidome ranishe Velykopisne poslannia arkhiiepyskopa Chernihivskoho Pakhomiia (Kedrova) yak dzherelo do yoho biohrafii [Previously unknown message fom the Archbishop of Chernihiv Pakhomiy (Kedrov) as a source of his Biography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 41–59. DOI: 10.5281/zenodo.4018368.

УДК 94 (477) «193»

Андрій Глухенький

ЗАКРИТТЯ БОРИСОГЛІБСЬКОГО СОБОРУ М. ЧЕРНІГОВА НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

DOI: 10.5281/zenodo.4018396

© А. Глухенький, 2020. CC BY 4.0

Метою *статті є висвітлити питання закриття Борисоглібського собору м. Чернігова радянською владою, а також з'ясування основних методів влади, які були спрямовані на ліквідацію релігійної громади собору в 1933 р.* ***Методи*** *дослідження добиралися відповідно до мети. У статті використано загальнонаукові методи опису та аналізу, а також історико-генетичний метод.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає у висвітленні тих питань існування Борисоглібського собору на початку 1930-х рр., котрі здебільшого залишаються поза увагою дослідників. На основі архівних матеріалів показано процес здійснення органами радянської влади антирелігійної політики, спрямованої на закриття конкретного православного собору м. Чернігова.* ***Висновки.*** *Згідно із архівними документами, Борисоглібський собор м. Чернігова у часи радянської влади залишався діючим православним храмом з 1919 до 1933 р. У цей проміжок часу собор перебував спочатку у користуванні релігійної громади Російської православної церкви у 1919–1921 рр., потім був кафедральним храмом Чернігівської єпархії Української автокефальної православної церкви у 1921–1924 рр., а пізніше використовувався синодальною церквою протягом 1925–1933 рр. Борисоглібський собор не мав перспектив для подальшого існування як діючий храм, тому що його функціонування не вписувалось у радянську концепцію побудови у майбутньому атеїстичного суспільства. Саме тому органи радянської влади у цинічний спосіб здійснили закриття Борисоглібського собору під час Голодомору 1933 р. Тоді знекровлена й залякана страшним злочином проти людяності синодальна релігійна громада собору вже не змогла протидіяти органам влади. Борисоглібський собор був остаточно закритий радянською владою 13 вересня 1933 р., і в ньому припинилися богослужіння. Незважаючи на запевнення Чернігівської міської ради про те, що собор буде використано під культурну установу, незабаром храм був пристосований комітетом резервів Народного комісаріату внутрішніх справ України під склад засолзаводу.*

Ключові слова: *Борисоглібський собор, синодальна релігійна громада, священик Герасим Смолічев, державно-церковні відносини, антирелігійна політика.*

Борисоглібський собор є архітектурною перлиною м. Чернігова та всесвітньовідомою пам'яткою історії часів Київської Русі. Цей храм було збудовано на замовлення чернігівського князя Давида Святославича між 1115 та 1123 рр.[1]. У ньому безперервно, майже понад вісімсот років відправлялись богослужіння, аж поки собор не був закритий радянською владою у 1933 р.

Під час Другої світової війни у 1941 і 1943 рр. унаслідок бомбардувань м. Чернігова храм зазнав значних руйнувань: були пошкоджені фасади і склепіння та вигоріли всі конструкції з дерева. У 1947–1958 рр. пам'ятка досліджувалась і реставрувалась за проєктом архітектора Миколи Холостенка в гаданих первісних формах доби Київської Русі. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 970 від 24 серпня 1963 р., Борисоглібський собор був взятий під охорону держави, а згодом, у 1967 р., введений до складу Чернігівського державного архітектурно-іс-

[1] Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 188.

торичного заповідника (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») та внесений до Державного реєстру національного культурного надбання під охоронним номером 812. У 1972 р. всередині Борисоглібського собору була розміщена постійна експозиція, і він розпочав свою роботу як храм-музей. У наш час собор має й нове практичне призначення як Будинок хорової спадщини, у якому іноді проходять концерти духовної музики. Також в експозиції собору представлені три виставки – «Архітектура та ремесло стародавнього Чернігова», «Церковні старожитності XVIII–XIX ст.» та «Фреска чернігівських храмів»[2].

За радянських часів історія Борисоглібського собору 1920-х–1930-х рр. майже не вивчалася істориками. Це було зумовлено тим, що саме у цей час органи більшовицької влади здійснювали антирелігійну політику, а це, у свою чергу, призводило до масового закриття та знищення храмів. Після відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. ситуація змінилася, розпочався активний процес наукового дослідження державно-церковних відносин у 1920–1930 рр. Зокрема, О. Нестуля у фундаментальному дослідженні висвітлив та детально розглянув проблеми охорони церковних пам'яток архітектури України, серед них і Борисоглібського собору м. Чернігова у 1930 рр.[3] Також питанню функціонування Борисоглібського собору у 1930 рр. приділив увагу В. Віроцький[4]. Цікаві документи про розподіл майна Борисоглібського собору м. Чернігова між православною соборною громадою Російської православної церкви та релігійною громадою Української автокефальної православної церкви у 1921 р., що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області, були оприлюднені у публікації О. Тригуба[5]. Дослідженню маловивчених сторінок з історії собору у 20–30 рр. XX ст. присвячена стаття Д. Риги[6]. Окрім того, дослідження певних аспектів діяльності релігійних громад у Борисоглібському соборі у 1920–1930 рр. було розпочато нами у попередніх публікаціях[7].

Проте на сьогодні науковцями не було детально досліджено процес здійснення органами радянської влади антирелігійної політики, спрямованої на закриття конкретного православного собору м. Чернігова на початку 1930-х рр. Саме тому метою статті є висвітлення на основі архівних матеріалів обставин закриття Борисоглібського собору у 1933 р. Для дослідження використано документи з фондів Державного архіву Чернігівської області, а також Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Після встановлення радянської влади на переважній частині території України у 1919 р. кардинально змінилися відносини між державою і Церквою. Згідно з Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. усе церковне майно проголошувалося народною власністю. Також молитовні будівлі та культове майно могли передаватися у користування релігійній громаді, статут якої затвер-

[2] Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». 50 років діяльності. Чернігів. 2017. С. 15–16.

[3] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. Київ, 1995. С. 168, 187–188.

[4] Віроцький В. Храми Чернігова. Київ, 1998. С. 71–72.

[5] Тригуб О. З історії Борисоглібського собору в Чернігові у 1921 р. *Сіверянський літопис.* 2015. № 3. С. 98–105.

[6] Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20–30 роках XX століття. *Сіверянський літопис.* 2016. № 5. С. 60–66.

[7] Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках XX століття. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 116–122; Глухенький А. Діяльність синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 1925–1933 роках. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр. /* Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2019. Вип. 4. С. 86–92.

джений губвиконкомом[8]. Невдовзі при Борисоглібському та Спасо-Преображенському соборах м. Чернігова була організована та зареєстрована спільна соборна релігійна громада Російської православної церкви, яка і отримала вищезазначені храми у користування[9].

Проте у червні 1921 р. новостворена релігійна громада Української автокефальної православної церкви подала заяву до ліквідаційної комісії з відокремлення церкви від держави з проханням про передачу Борисоглібського та Спасо-Преображенського соборів м. Чернігова у власність української парафії[10]. З цього моменту почалися тривалі суперечки за право володіння соборами між українською релігійною громадою та соборною громадою Російської православної церкви. Підсумком цього конфлікту стало те, що 26 вересня 1921 р. чернігівський губвиконком своєю постановою ухвалив рішення про передачу Борисоглібського собору українській православній парафії[11]. Однак уже 2 грудня 1924 р. згідно із розпорядженням губернського адмінвідділу Борисоглібський собор фактично був конфіскований в української автокефальної релігійної громади й переданий у розпорядження комісії від окружного адміністративного відділу[12]. Проте вже на початку 1925 р. рішенням органів влади Борисоглібський собор було передано у користування синодальної релігійної громади. Це відображено у складеній наприкінці 1925 р. підвідділом релігійних культів Чернігівського окрадмінвідділу «Відомості про кількість будівель культу релігійних громад і кількість їх членів у Чернігові і Чернігівському окрузі». Тут повідомлялось, що у Борисоглібському соборі на той час уже існує православно-синодальна релігійна громада[13]. Отже, Борисоглібський собор став одним із організаційних центрів діяльності обновленського руху в м. Чернігові. Таким чином, у цей час органи державної влади втілювали у життя стратегію церковного розколу, що була спрямована на послаблення позицій православної Церкви. Суть цієї стратегії полягала у тому, що чим більше у православній Церкві з'являлося різноманітних течій, тим кращою ця ситуація була для радянської влади. Цим частково й пояснюється неодноразова зміна релігійних громад, у користуванні яких перебував у різні проміжки радянської доби Борисоглібський собор м. Чернігова.

У 1927 р. підвідділ релігійних культів адмінвідділу Чернігівського окрвиконкому склав книгу обліку релігійних громад. Згідно з нею, до синодальної громади Борисоглібського собору станом на 1 січня 1927 р. входило 60 осіб (39 чоловіків та 21 жінка). Також у цій книзі зазначено, що станом на 1 січня 1928 р. до відповідної синодальної громади собору входило 69 осіб (30 чоловіків та 39 жінок), а станом на 1 січня 1929 р. – 58 осіб (21 чоловік та 37 жінок)[14]. Загалом, зменшення кількості членів синодальної громади у 1929 р. не було випадковим. Справа в тому, що саме у 1929 р. відбулась зміна генеральної лінії політики радянської держави щодо Церкви. Зокрема, у січні 1929 р. ЦК ВКП(б) затвердило постанову «Про заходи посилення антирелігійної роботи». Постанова наказувала змінити курс безрелігійного виховання на антирелігійну пропаганду[15]. У цей час об'єктом переслідувань

[8] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 2.

[9] Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області). Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 16.

[10] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 105.

[11] Держархів Чернігівської області. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 10.

[12] ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 375.

[13] ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 285. Арк. 4.

[14] ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 415. Арк. 2.

[15] Дмитренко Н. Еволюція відносин між державою, церквою та місцевими музеями у справі охорони церковної старовини в 20–30 рр. XX ст. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр.* / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2017. Вип. 1–3. С. 38–39.

з боку влади стали усі без винятку релігійні напрямки. Зокрема, було посилено адміністративний тиск на православну Церкву, відновилися політичні репресії проти духовенства з метою його знищення та закриття храмів. Не оминули ці процеси і синодальну громаду Борисоглібського собору.

У Державному архіві Чернігівської області зберігся «Список священнослужителів синодальної орієнтації Чернігівської округи на 20 серпня 1929 р.». У цьому документі зазначено, що протоієреєм Борисоглібського собору на той час був Герасим Смолічев[16]. Зокрема, відомо, що він народився у 1859 р., у 1881 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію, а потім – Київську духовну академію. У 1890 р. у м. Глухів Г. Смолічев був рукопокладений у священики. З 1916 р. він став протоієреєм П'ятницької церкви м. Чернігова[17]. Отже, ґрунтовна освіта та значний священницький досвід сприяли плідній діяльності Г. Смолічева на посаді настоятеля Борисоглібського собору.

Саме тому на священника у подальшому був спрямований значний адміністративний тиск органів влади. Про це свідчить його лист від 20 січня 1930 р. про зречення духовного сану. Зокрема, у цьому листі зазначено: «Я, протоієрей Смоличев Герасим Пилипович, колишній викладач Чернігівської семінарії, кандидат богослів'я, прослужив 45 років по духовному і Міністерства народної освіти відомствам, прийшов до переконання, що вся моя діяльність була спрямована на шкоду народові ... Тому пориваю назавжди з релігійним культом, зрікаюсь сану і закликаю усіх розсудливих і чесних служителів культу наслідувати мій приклад»[18]. Знаменно, що на цьому архівному документі відсутній особистий підпис Г. Смолічева. Окрім того, привертає увагу, що текст документа надрукований на друкарській машинці, а не написаний власноручно священиком. Це все схиляє до думки, що 20 січня 1930 р. Г. Смолічев найімовірніше не зрікався духовного сану. Також до нашого часу зберігся ще один цікавий документ. Зокрема, це власноручно написана «Заява до інспектора відділу культів від священника Борисоглібського собору Герасима Смолічева», датована 9 лютого 1930 р.[19]. Цей документ свідчить, що ще на початку лютого 1930 р., незважаючи на шалений тиск з боку органів влади, Г. Смолічев продовжував своє духовне служіння. Проте вже у другому півріччі 1930 р. у Борисоглібському соборі здійснював богослужіння інший священик синодальної церкви. Подальша доля протоієрея Г. Смолічева поки що залишається не з'ясованою. Найімовірніше, він був репресований радянськими органами влади.

У цей важкий час деякі науковці докладали зусиль, щоб зберегти безцінні пам'ятки архітектури м. Чернігова. Зокрема, 18 травня 1929 р. на засіданні РНК УРСР розглядалося питання про створення державних заповідників. Було прийнято рішення створити державний заповідник і в м. Чернігові. До його складу увійшли Спасо-Преображенський собор, а також Успенський та Троїцький собори. Окрім того, місцеві пам'яткоохоронці у 1930 р. обґрунтували ідею створення на базі колишнього Спаського цвинтаря Антирелігійного музейного містечка. Для цього вони пропонували включити до складу заповідника й Борисоглібський собор[20]. Однак тоді ці плани повною мірою не було реалізовано. Заважало реалізації цих антирелігійних проєктів саме існування синодальної громади Борисоглібського собору.

Також з архівних документів ми більш детально дізнаємося про процес існування цієї релігійної громади. У листі вченого охоронця Чернігівського заповідника Ісидора Строкуна до Українського комітету охорони пам'яток культури,

[16] ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 56.
[17] Нижник Л., Гаркуша А. П'ятницька церква в Чернігові. Чернігів, 2015. С. 69.
[18] ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 216.
[19] Там само. Арк. 177–177 зв.
[20] Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–32 рр. *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 78–80.

датованому 20 грудня 1930 р., повідомлялося, що «натепер, зазначена пам'ятка знаходиться в занедбаному стані. Піп (синодальник) Колосков, що користується з неї, не в змозі підтримувати її в задовільному стані. Відвідує цей собор 5–10 осіб, переважно старе жіноцтво з колишніх людей»[21]. Про Сергія Колоскова більш детально дізнаємося з архівних документів. Зокрема, інформація про нього міститься у складеному станом на 1 січня 1929 р. «Списку службовців культу Сновського району». У документі повідомляється, що Сергій Архипович Колосков, 1883 р. н., є священиком синодальної течії у релігійній громаді с. Рогізки Сновського району[22].

На початку 1930 р. значно посилився адміністративний тиск влади на Церкву. Вже у січні 1930 р. адміністративний відділ Чернігівського окрвиконкому звернувся до Чернігівської міськради з пропозицією «по закриттю всіх молитовних будинків в м. Чернігові»[23]. Наслідком такої політики органів влади став тиск на керівництво релігійних громад. Підсумком цього процесу стало видання відповідних документів. Так, 30 січня 1930 р. голова Ради синодальної релігійної громади Борисоглібського собору Тетяна Кислова-Ушакова звернулася із заявою до Чернігівського відділу культів. У цій заяві вона повідомляла, що релігійна громада собору розпалася. Тому вона просила, щоб окрвідділ культів закрив Борисоглібський собор, а ключі від храму та все церковне майно прийняв від настоятеля собору Г. Смолічева[24]. Таким чином, радянська влада здійснювала спроби закрити Борисоглібський собор ще у січні 1930 р. Проте через стійку позицію настоятеля собору Г. Смолічева та активний опір деяких членів синодальної громади на той момент припинити богослужіння у соборі не вдалося. Також спроби закрити собор здійснювались і на початку 1931 р. Про це свідчить лист завідуючого сектором науки Народного комісаріату освіти УРСР Похілевича до вченого охоронця Чернігівського заповідника, датований 7 січня 1931 р. У листі повідомляється «щодо виселення попа Колоскова, то сектор науки звернувся вже до РВК, але відповіді поки немає»[25].

Утілити свій антирелігійний задум органам радянської влади вдалося лише під час Голодомору 1932–1933 рр. Тоді знекровлена й залякана страшним злочином проти людяності синодальна релігійна громада Борисоглібського собору вже не змогла протидіяти органам влади.

Згідно із архівними документами, 11 березня 1933 р. Борисоглібський собор оглянула комісія у складі представників Чернігівської міської ради інженера З. Апельцика, техніка Т. Звігільського та представника Чернігівського державного заповідника І. Строкуна. Ця комісія склала акт, у якому зазначалося, що під час огляду стіни собору з зовнішнього боку виявлено багато тріщин. Також в акті вказувалося, що терміново необхідно розробити проєкт реставрації собору та у зв'язку із загрозою руйнації його стіни припинити доступ до храму відвідувачів[26]. Фактично висновки комісії свідчили про те, що органи влади вирішили закрити собор і почали у зв'язку з цим здійснювати необхідні юридичні процедури.

Наступним кроком у справі закриття Борисоглібського собору був тиск на релігійну громаду з метою отримання заяви про відмову від користування храмом. Зважаючи на те, що влада цинічно робила це у розпал Голодомору, їй досить швидко вдалося досягнути своєї мети. Зокрема, вже на початку квітня 1933 р. до відділу культів Чернігівської міської ради надійшла відповідна заява від упов-

[21] ЦДАВО України, Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1483. Арк. 71.
[22] ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 39.
[23] ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 110.
[24] Там само. Арк. 101.
[25] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1483. Арк. 68.
[26] ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 93. Арк. 2.

новажених релігійної громади собору. У ній зазначалося, що «ми уповноважені п'ятидесятки Борисоглібського собору м. Чернігова через свою малочисельність та матеріальну бідність, не можемо утримувати храм і зробити невідкладний ремонт, а тому просимо відділ культів прийняти від нас собор і все культове майно»[27]. Після цього на засіданні президії Чернігівської міської ради 7 квітня 1933 р. ухвалили рішення «задовольнити клопотання релігійної громади Борисоглібського собору щодо прийняття від неї згаданої молитовні»[28]. Пізніше, а саме 28 травня 1933 р. міська рада надіслала лист за підписами секретаря Абелева та інспектора культів Шнейдермана до Чернігівського обласного організаційного комітету. У цьому листі міська рада просила підтримати її рішення щодо закриття Борисоглібського собору та повідомляла, що «згаданий молитовний будинок буде використано під культурну установу»[29]. Як наслідок, 1 липня 1933 р. Чернігівський обласний організаційний комітет ухвалив: «задовольнити клопотання Чернігівської міськради про закриття молитовного будинку Борисоглібського собору у м. Чернігові». Це рішення обґрунтовувалось тим, що «технічний стан Борисоглібського собору у м. Чернігові, який є історична пам'ятка XII ст. й перебуває під охороною держзаповідника, вимагає капітального ремонту за висновками технічної комісії Чернігівської міськради і загрожує громадській безпеці; релігійна громада, яка користувалась цим молитовним будинком, від проведення ремонту і користування ним відмовилася»[30]. Потім 3 липня 1933 р. Чернігівський обласний організаційний комітет надіслав доповідну записку до президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету у м. Харкові. У ній містилося прохання до президії ВУЦВКу «затвердити постанову про закриття Борисоглібського собору у м. Чернігові». У підсумку на документ була накладена резолюція «зачинено за ст. 373 адм. код. 13. 09. 1933 р.»[31]. Тобто юридичною підставою для закриття собору була стаття 373 Адміністративного Кодексу УРСР. Таким чином, найімовірніше, Борисоглібський собор м. Чернігова був остаточно закритий органами влади 13 вересня 1933 р., і в ньому припинилися богослужіння. Також, незважаючи на запевнення Чернігівської міської ради про те, що собор буде використано під культурну установу, незабаром храм був пристосований комітетом резервів НКВС України під склад засолзаводу[32].

Отже, згідно із архівними документами, Борисоглібський собор м. Чернігова у часи радянської влади залишався діючим православним храмом з 1919 р. до 1933 р. У цей проміжок часу собор перебував спочатку у користуванні релігійної громади РПЦ у 1919–1921 рр., потім був кафедральним храмом Чернігівської єпархії УАПЦ у 1921–1924 рр., а пізніше використовувався синодальною церквою протягом 1925–1933 рр. Проте Борисоглібський собор не мав перспектив для подальшого існування як діючий храм, тому що його функціонування не вписувалось у радянську концепцію побудови у майбутньому атеїстичного суспільства. Саме тому органи радянської влади у цинічний спосіб здійснили остаточне закриття Борисоглібського собору під час Голодомору 1933 р. Подальше використання собору органами влади у 1933–1941 рр. та його доля під час Другої світової війни є темою наступних наукових досліджень.

[27] Там само. Арк. 5.
[28] Там само. Арк. 8.
[29] Там само. Арк. 7.
[30] Там само. Арк. 9.
[31] Там само. Арк. 1.
[32] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. Київ, 1995. С. 168.

References

Virotskyi, V. (1998). Khramy Chernihova [The churches of Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.

Hlukhenkyi, A. (2019). Diialnist synodalnoi relihiinoi hromady Borysohlibskoho soboru m. Chernihova u 1925–1933 rokakh [Activities of the Synodal Religious Community of the SS Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv in 1925–1933]. *Karnabidivski chytannia – Karnabida's reading,* 4, 86–92.

Hlukhenkyi, A. (2017). Stanovlennia ta diialnist relihiinoi hromady Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy u Borysohlibskomu sobori m. Chernihova u 20-kh rokakh XX stolittia [Formation and activity of the religious community of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Chernihiv SS Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv in the 1920s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4,* 116–122.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (DAChO) – State Archives of Chernihiv Oblast (SAChO). F. R-15. Op. 1. Spr. 169.

DAChO – SAChO. F. R-67. Op. 1. Spr. 37.

DAChO – SAChO. F. R-67. Op. 1. Spr. 285.

DAChO – SAChO. F. R-67. Op. 1. Spr. 415.

DAChO – SAChO. F. R-67. Op. 1. Spr. 460.

DAChO – SAChO. F. R-67. Op. 1. Spr. 473.

Dmytrenko, N. (2017). Evoliutsiia vidnosyn mizh derzhavoiu, tserkvoiu ta mistsevymy muzeiamy u spravi okhorony tserkovnoi starovyny v 20–30 rr. XX st. [The evolution of relations between the state, the church and local museums in the protection of church antiquities in the 20–30s of the 20th century]. *Karnabidivski chytannia – Karnabida's reading,* 1–3, 38–39.

Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnii». 50 rokiv diialnosti [National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv». 50 years of work]. (2017). Chernihiv, Ukraine.

Nestulia, O. (1995). Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr. [The fate of church antiquity in Ukraine. 1917–1941]. Ch. 2. Kyiv, Ukraine.

Nyzhnyk, L., & Harkusha A. (2015). Piatnytska tserkva v Chernihovi [St. Paraskeva church in Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.

Riga, D. (2016). Chernihivskyi Borysohlibskyi sobor u 20–30 rokakh XX stolittia [Chernihiv SS Boris and Gleb Cathedral in 20–30s of the 20th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle,* 5, 60–66.

Riga, D. (2011). Chernihivskyi derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u 1929–32 rr. [Chernihiv State Historical and Cultural Reserve in 1929–32]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle,* 6, 78–80.

Tryhub, O. (2015). Z istorii Borysohlibskoho soboru v Chernihovi u 1921 r. [From the history of Chernihiv SS Boris and Gleb Cathedral in 1921]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle,* 3, 98–105.

Kholostenko, N. (1967). Yssledovanyia Borysohlebskoho sobora v Chernigove [Research of SS Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv]. *Sovetskaia arkheolohyia – Soviet archeology,* 2, 188–210.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) – Central State Archive of the Supreme Bodies of Government and Administration of Ukraine (CSASBG of Ukraine). F. 1. Op. 9. Spr. 93.

TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 9. Spr. 1483.

TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 3984. Op. 1. Spr. 197.

Глухенький Андрій Анатолійович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Hluhenkyi Andrii A. – junior researcher of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine)
E-mail: misterko@ukr.net

CLOSING OF THE SS BORIS AND GLEB CATHEDRAL IN CHERNIHIV AT THE BEGINNING OF THE 1930s

The purpose *of the article is to cover the issue of closing of the SS Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv during the Soviet power. Besides, the article is devoted to the antireligious methods of the Soviet power in 1933.* ***The research methods*** *correspond to the purpose of the work. Historical-genetic method and the method of analysis are the main methods of the article.* ***The scientific novelty*** *of the work lies in the coverage of those issues of the existence of the Cathedral of SS Boris and Gleb in the early 1930s, which are mostly left out of the attention of researchers. On the basis of archival materials, the process of implementation by the Soviet power of antireligious policy aimed at closing a specific orthodox cathedral in Chernihiv is shown.* ***Conclusions.*** *According to the archival documents the Cathedral of SS Boris and Gleb in Chernihiv during the Soviet power continued to be the orthodox church from 1919 till 1933. During this time, the cathedral was first used by the religious community of the Russian Orthodox Church in 1919–1921, then was the cathedral of the Chernihiv Diocese of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1921–1924, and later used by the Synodal Church during 1925–1933. The Cathedral of SS Boris and Gleb did not have any prospects for further existence as a functioning church, because its operation did not fit into the Soviet concept of building an atheistic society in the future. That is why Soviet power closed the Cathedral during the Holodomor of 1933. At that time, the synodal religious community of the cathedral, bloodless and intimidated by a terrible crime against humanity, could no longer oppose the Soviet power. Finally the Cathedral of SS Boris and Gleb was closed on September 13, 1933. The Cathedral was used as the storage of the pickling plant of People's Commissariat of Internal Affaires of Ukraine.*

Key words*: the Cathedral of SS Boris and Gleb, the synodal religious community, the priest Herasym Smolichev, state and church relations, antireligious policy.*

Дата подання: 17 червня 2020 року
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Глухенький А. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 60–67. DOI: 10.5281/zenodo.4018396.

Цитування за стандартом APA

Hluhenkyi, A. (2020). Zakryttia Borysohlibskoho soboru m. Chernihova na pochatku 1930-kh rokiv [Closing of the SS Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv at the beginning of the 1930s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 60–67. DOI: 10.5281/zenodo.4018396.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик

МАЛОВІДОМИЙ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛКОВНИК СТЕФАН КРАСНОБАШТА

DOI: 10.5281/zenodo.4018400

© Ю. Мицик, 2020. CC BY 4.0

Метою *публікації є введення до наукового обігу одразу трьох архівних джерел, що проливають світло на окремі факти біографії одного з маловідомих чернігівських козацьких полковників – Стефана Краснобашти.* ***Методи*** *дослідження добирались відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та індукції для інтерпретації архівних текстів.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що введена до наукового обігу інформація допомагає суттєво доповнити життєпис чернігівського полковника Стефана Краснобашти новими фактами.* ***Висновки.*** *Публікація знайомить з текстом двох архівних джерел: купчою Стефана Краснобашти 1660 р. та рішенням 1667 р. лубенського міського уряду в справі розмежування міських та монастирських маєтностей, де згадувалася січ (у даному випадку «січ» – це ділянка лісу, призначена на вирубку), куплена ченцями «у Башти Красной на Булатци». Проаналізувавши вищеозначені документи, вдалося зібрати інформацію щодо справжнього прізвища полковника (він згадувався як «Бозкан» або ж «Базкан»), сімейного стану та освіченості. Додамо, що про Бозкана-Краснобашту не згадує реєстр Війська Запорозького 1649 р. Також нами була здійснена спроба визначити час каденції цього чернігівського полковника. Початок його керування Чернігівським полком повинен був починатись десь у другій половині 1663 – на початку 1664 р., а вже не пізніше 13 (3) березня 1665 р. він повинен був полишити полковництво.*

Ключові слова*: чернігівський полковник, Чернігівський полк, Стефан Краснобашта.*

Ще 1978 р. я звернув увагу на рукописну віршовану хроніку 1648–1681 рр., яку закінчив писати у 1682 р. незнаний подільський шляхтич, очевидно, сполонізований українець. Вона написана польською мовою, хоча в ній трапляється багато українізмів, а в центрі уваги автора перебуває Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. і Руїна. З часом я практично видав усю хроніку в перекладі українською уривками в різних виданнях.

В описі походу військ Речі Посполитої на Лівобережну Україну невідомий автор зупиняється на взятті Коропа, Новгорода-Сіверського, Салтикової Дівиці, облозі Глухова. Він вороже ставиться до українських повстанців і, зокрема, активно вживає гру слів, алегорії тощо, щоб ще більше принизити їх. Так, в описі спротиву Салтикової Дівиці, яка відчайдушно боронилася перед польськими карателями, його ненависть до бунтівного міста вилилась у такий, наприклад, фрагмент (подаємо його не повністю):

А, то ти така, красулю, сказав, така з тебе Дівиця,
Замість кришталю – шинкарська і гультяйська з тебе скляниця;
Замість ароматної троянди – бур'ян смердючий, кропива жалюча,
М'ята, роздута бунтівничою заразою, справжня повія[…].

Автор смакує штурм містечка й різанину, яку влаштували тут каратели. Але нас у цьому описі особливо зацікавила одна звістка: Салтикову Дівицю він звинувачує в тому, що «сходишся в одно з Брюховецьким, там же до Червонобашти, Такі такій, які смакують, дати теж червоної пасти»[1].

У «ліхтарику» на маргінесах уточнено: «Bruchowecki i Czerwo[na] Baszta – naprzedniejsza starszyna zadnieprskich», тобто «Брюховецький і Червона Башта – головна старшина задніпрських (козаків)». Ця частина хроніки була нами надрукована, але дивне прізвище козацького ватажка не виходило з голови, бо жодних даних про нього не було виявлено в джерелах та літературі. Щоправда, у довіднику американського дослідника українського походження Джорджа (Юрія) Гаєцького знаходимо з посиланням на М. А. Максимовича вказівку на чернігівського полковника Тихона (Тихонія) Красна-Башта, каденція котрого припадала приблизно на 1665 р.[2] Це виглядало досить непевно, і такий знавець козацької генеалогії, як передчасно померлий Володимир Кривошея, не подав його в списку чернігівських полковників у першому виданні своєї праці[3]. Між тим, І. Л. Бутич видав цінний том документації гетьманів і полковників Гетьманщини часів Руїни та навів у ньому два універсали чернігівських полковників: Стефана Красна Башта від 29 (19) березня 1664 р. з табору у Яриловичах і Демка Многогрішного з Чернігова від 13 (3) березня 1665 р.[4]. Першим чернігівські музики звільнялися від обов'язку сплачувати побори для міського скарбу, оскільки вони здійснювали внески на Церкву. Другим Д. Многогрішний підтвердив цей універсал попередника, якого й згадує у своєму універсалі. Ця згадка змусила В. Кривошею вставити ім'я Красної Башти у друге розширене видання своєї книги[5]. Потім мені вдалося виявити універсал гетьмана Данила Апостола від 3 вересня (23 серпня) 1732 р., у якому знову йшлося про чернігівський цех музик і підтвердження їхніх привілеїв, які були надані чернігівськими полковниками, «а именно Стефан Красний башта, Демян Игнатович, Василий Борковский, Яков Лизогуб, Евфим Лизогуб»[6].

Готуючи до видання копійну книгу «книгу-архів» Спасо-Преображенського Мгарського монастиря, що під Лубнами, я наштовхнувся на унікальний документ (№2). Це купча самого Стефана Красної башти від 20 (10) липня 1660 р. Вона цінна тим, що проливає трохи світла на цю особистість. Виявляється, «Красна Башта» – це прізвисько, а не прізвище! Власне купча й починається безпосередньою вказівкою на справжнє ім'я майбутнього чернігівського полковника: «Я, Стефан Бозкан, прозвиском Красний башта». Щоправда, він названий на початку купчої БОзканом, а наприкінці документа – БАзканом (це може бути й описка копіїста XVIII ст.). Далі чітко говориться, що Бозкан є лубенським жителем і, видно, проживав тут досить довго, оскільки мав і продавав ігумену монастиря о. Віктору Загоровському власний хутір під Лубнами, який стояв при впадінні дуже

[1] Бібліотека Польської Академії наук у Кракові. Відділ рукописів. № 1275. Арк. 136; Мицик Ю. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна-Казимира у 1663–1664 рр. *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 94, 102.

[2] Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Cambridge, Massachusets, 1978. Т. 1. С. 71; Т. 2. С. 692; Максимович М. Собрание сочинений. Киев, 1876. Т. 1. С. 655–747.

[3] Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 1997. С. 94.

[4] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів, 2004. С. 939–940.

[5] Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 53.

[6] Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (ч. 8). *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 113.

маленької річки Булатця (всього 18 км) в Сулу. Цей хутір свідчив про заможність Бозкана, оскільки він мав, крім землі, «пастовник окопаний, луг, сіножать, ставок з греблею», а далі описуються кордони хутора[7]. Продав його Бозкан (Красна Башта) за 80 золотих. Є вказівка й на сім'ю майбутнього полковника. Він мав дружину та дітей. Був Бозкан неписьменним, і за нього підписав (за його проханням) писар Іван «Василиевич». Про те, що він був неписьменний, прямо говориться в цікавому документі липня 1660 р. (наводиться нижче під № 1). Тут йдеться про те, що житель села Пісок під Лубнами йде на Січ, а повну амуніцію для нього дав Мгарський монастир. За це він дарує обителі свою нерухомість. Під цим документом підписалися, зокрема, і лубенський полковник Стефан Шамлицький (у 1663 р. буде страчений з іншими прихильниками Якими Сомка після ніжинської «Чорної ради» з наказу гетьмана Івана Брюховецького), і рукою писаря Стефан «Красний Башта», причому якась його посада у Війську Запорозькому не вказана. Але з великою долею вірогідності можна сказати, що він походить з козаків. В іншому документі – рішенні лубенського міського уряду в справі розмежування міських і монастирських маєтностей (березень 1667 р.) згадувалася січ (у даному випадку «січ» – це ділянка лісу, призначена на вирубку), куплена ченцями «у Башти Красной на Булатци»[8]. Цікаво, що в купчій названий в якості свідка Іван Кулябка (родоначальник відомого козацького роду Кулябок), значний лубенський міщанин. У другому документі згадано «товариша войскового, обивателя лубенского Михайла Кулябки», якого видатний знавець української генеалогії Вадим Модзалевський відніс до числа тих, котрі «в роспись не вошли», тобто невідомо, як він був пов'язаний з основною гілкою роду[9]. Додамо, що про Бозкана-Красношту не згадує реєстр Війська Запорозького 1649 р.

Залишається визначити термін каденції Бозкана-Красної башти. В. Кривошея подає, що його попередником був Тихін Гаврилович (?–1663 р.–?). Десь у другій половині 1663 – на початку 1664 р. його замінив Бозкан, але вже не пізніше 13 (3) березня 1665 р. чернігівським полковником став Дем'ян Многогрішний. Якщо його вибір Бозкана полковником, очевидно, був визнанням його заслуг на ратному полі, то пояснити, чому він був зміщений з посади і чому згадки про нього зникають з джерел, достатньо важко. Врешті, такою була доля переважної більшості полковників тієї доби, не кажучи вже про сотників. Так, у Богдана Хмельницького було близько 200 полковників, але більш-менш повні відомості знаходимо тільки щодо десятої їх частини. Своєрідним рекордсменом серед них є чернігівський полковник Мартин Небаба, котрий залишив по собі п'ять (!) листів. Залишається й далі посилено працювати в архівах у надії, що біографії полковників будуть хоч трохи прояснені.

№ 1

1660, квітня 18(8). – Мгар. – Дарча.

«Запис Федора Толоченка, жителя пісковского, на двор, стоячий у Піскахъ, и луг дубовий и все поле свое пахатное.

Року тисяча шестсот шестдесятого мсця априля 8 дня.

Я, Федор Толоченко, обиватель пісковский, ознаймую сим доброволним записом моїм кожному, о том відати потребуючому тепер и в на потомние часи, иж зоставши при боку отцу Загоровского, игумена мгарского, умислилем себі послужити Войску Запорожскому на Запорожю, а не маючи чим бы ся могл за-

[7] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 137. Оп. 1. № 127. Арк. 263 зв.–264.

[8] Так само. Арк. 264–266. Інший список цього документа поданий там само. (арк. 266–267).

[9] Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Киев, 1910. Т. 2. С. 609–610, 643.

рятовати на борошно, яко и на иншие потребы козацкие, просилем его млсти отца Загоровского, жебы мене з потребі моей порятовал. Теди он, добродій мой, ставши ласкавим, во всем, иле толко чего потребовалем вигоди, давши мині наперед коня в шерсти вороного, з кулбакою, возом, хомутом и борошном всяким в полтораста золотих, казан курінний в осми копах, мушкет з рогом и шаблею в десяти копах, сукен пара фалендишових талярей двадесят, порух в осми золотих, кобеняк в двох талярах, пара шапок, една соболцевая в двох талярах, а другая завойковая в двох золотих, портки фалендишовие зол[отих] осім, ботов пар дві чтирі золотих и гроши готовий (!) на дорогу двадцят талярей. Што все чинит на золотих триста и тридцят. Которое то добродійство отца игумена и братиї мнстира Мгарского винен зостаю, если мене Гсдь Бг в Войску запоможет, не чим иншим, толко власним добром моїм з праци моей у Войску Запорозком набытим, заплатити, винювши тое, если бы сме[р]т люб в дорозі, люб в Войску, того скутком мині виконати, а отцем мгарским уїститися не допустила. Теди всі кгрунта мої власние дідизние и отцевские никому не пенние и не заведенние, але власне на мене, потомка их, спадаючие и мині от обоїх персон лекгвание, превелебному в Бгу его млсти отцу Викторови Загоровскому, игуменови мнстра Мгарского, яко и сукцессором его и братиям по них наступуючим, вічними часи записую. Которие так ся в собі мают: кгрунт пляцовий з дворищем окопаний на Пісках под Лубнями. При котором гай дубовий, в тм же окопі, ту теж и поля пахалние, зараз за окопом лежачие з едной сторони над островами от поля за Сулою будучими, а з другой сторон, взявши от ворот царини ншой пісковской, с которих дорога идет к Лубням аж до могили Маліевой, и ввесь тот кут, прозиваемий Толочковский, власний мой (если бым не могл такових доброчинностей отцу игумену и братиї з праци моей войсковой вистатчивши заплатити) в вічност мнастиреви Мгарскому отдаю и сим доброволним записом моим стверджую, абы и по смерти моей за дшу мою на том стом місцу гсда Бга прошено. До которих кгрунтов втручатися з приятелей моїх, близких и далних, юж нихто не повинен и жадной турбациї в уживаню оних не мает чинити. Але волно им яко свої власние кому хотіти дати, даровати албо и продати и на який колвек свой пожиток обернути. На що для далшой памяти и віри даю им сей мой запис з подписом руки моей и притиснением печати мнастирской при битности на тот час его млсти пна Стефана Шамлицкого, полковника лубенского, пна Игната Вербицкого, пна Андрія Пирского и пна Стефана Красного Башти и инших людей зацних и віри годних немало.

Діялося в мнастиру Мгарском року и дня вишменованного.

В подлинном таков подпис:

Яко не уміючий писати, просилем того писара о подпис руки моей, которий и подписал: Звишменованний Феодор Толоченко, рука власная.

Иеромонах Виктор Загоровский, игумен мгарский, з братиею.

Стефан Шамлицкий, полковник Войска его црского пресвітлого влчства Запорозкого лубенский, рука власна.

Яко не уміючий писати, того просилем писара о подпис руки Игнат Вербицкий.

Устне упрошоний о подпис руки през того ж писара подписуюся Андрей Пирский.

На том же и я, Стефан Красний Башта, через писарскую руку подписуюся».

(Арк. 77–78. – Внизу документа намальовано три кола, всередині яких написано: «місто печати»)

№ 2

1660, липня 20(10). – Лубни. – Купча.

«Запис данний от Стефана Красной башти, жителя лубенского, на проданний от него ж футор до обители Мгарской, який есть под Лубнями на речці, усті Булатца.

Я, Стефан Бозкан, прозвиском Красний башта, обиватель лубенский, чиню відомо сим моїм доброволним писанием кождому, кому би о том відати потреба належало, ижем продал у вічность пустил футор свой власний купленний, ни в чом никому не пенний и не заведенний, лежачий под містом Лубнями на реци усті Булатца, вишей футора чернецкого монастира Мгарского, от Калинового рову. В котором футори якие суть пожитки и грунта, пастовник окопаний, луг, сіножать, ставок з греблею и починается от вершини ставка аж до дороги міской, идучой долиною, зо всім тим, щом ся сам уживал, в Бгу превелебному гспдну отцу Виктору Загоровскому, игуменови обители Спаса манастира Мгарского, и всей еже о Хрсті братиї за певную сумму грошей золотих осмъдесят сполно. Которому варую сим моїм писмом, иж не повинен уже буду до того футора и продажи моей впоминатися и перешкоди чинити так я сам, жона и потомкове мої, так же с приятелей моїх кревних, близких и далних, вічними часи. Волно звиш меновaнному гспдну отцу игумену и всей еже о Хрсті братиї будет дать кому продать, даровать, на свой пожиток оборочать и як хотя диспонувати, яко своїм власним вічними часи. На що для ліпшой віри и певности и далшой памяти даю сие мое доброволное писанне при людеї добрих и віри годних, то ест при битности пнов Родиона Логвиновича, Игната Вербицкого, Ивана Костюченка, Ивана Трохимовича, Грицка Яковенка, Ивана Кулябки и при їних людех добрих на тое свідомих с подписом руки моей и притисненнем печатки.

Діялося в Лубнях 20 июля 1660 року.

В подлинном подписано тако:

Яко не уміючий писати, упросилем о подпис руки своей Стефан Базкан, рука власна.

Иоан Василиевич, писар того запису, рука влас[на]».

(Арк. 263 зв.–264. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місце печати». Другий, дещо скорочений список цієї купчої міститься у випису з лубенських міських книг, там само на арк. 295 зв.–296 зв. Там містяться важливі уточнення, насамперед: «Я, Стефан Бозкан, прозвиском Красний башта, *козак* и обиватель лубенский». Кінчається цей список в інший спосіб: «Мы теди, вишменованний уряд казали оную справу до книг міских ратушу лубенского записат и есть записано. З которих и сей екстракт под печатю міскою радецкою и з подписом руки писарской казали видат. Писан в ратушу лубенском. Стефан Григориевич, писар лубенский, рука власна»).

№ 3

1667, березня 23 (13). – Лубни. – Рішення лубенського уряду в справі конфлікту щодо маєтностей. Гладкий, Стеблівець-каденція.

«Екстракт з книг міских лубенских сторони ограничення грунтов манастирских и міских лубенских, тож и поміркованне жителей лубенских з законниками мгарскими.

Випис з книг міских ратуша лубенского року 1667 мця марта дня третегонадцет.

Великого гсдря нашего его царского пресвітлого влчства перед нами, дворянами Петром Михайловичем Забілою, судиею Войска Запорожского енералним, Богданом Василиевичем Щербаком, полковником Войска Запорожского лу-

бенским, Стефаном Прокоповичем Гречаним, зесланими от пна гетмана Ивана Мартиновича Бруховецкого на инквизицию в Лубні, жеби превелебного гспдна отца игумена манастира Мгарского и его братию посполу из лубенскими обще жителмы до згоди привели ведле ограничення грунтов монастирских и міских. Що ми, знесшися в едну думу от его царского пресвітлого влчства дворянином и воеводою лубенским Фтомою Ивановичем Бибиковим на тое, и зсилаемо от боку своего Януша Михайловича, есавула полку Лубенского, и товариша войскового обивателя лубенского Михайла Кулябки, Трохима Корзуного зятя, а пн воевода лубенский от боку своего тож зослал Парфена Жданова, а отц игумен свого [е] конома монастирского, що без жадной турбацей згоду промежку собою як отц игумен и всі обиватели лубенские, взявши прощение, получили и що належитое к манастиру Мгарскому ліси, лани и иле що мнстирского находится в якой стороні же, що давно позаймали албо и покуповали, все при монастиру міет оставати часи вічними. А що сего року Филоновщину ново зарубали, тое от себе пущают місту, повідаючи если би, мовит, ми знали, же то пенное, ми би того не займали и в том ні в чом не били спротивними, але от себе доброволне попустили вниз зась міста як Лисая гора, где за кнзя Вишневецкого Бардадини владновали любо огородами, лісом, луками. На то показовал отц игумен універсали от антецессоров нших, славного гетмана Войска Запорожского славной памяти Богдана Хмелницкого и Юрия Хмелницкого и боярина и гетмана Ивана Мартиновича Бруховецкого и от его царского пресвітлого влчства жалованную грамоту оние універсали потверждаючи. Що игумен и братия монастиря Мгарского чужого (?) найменшо в нем не міют привлащат, а на том жити міют, що Бардадини держали, болшей не приймаючи, ани теж уменшаючи. Тож що січ купили у Башти Красной на Булатци, и в Хомихи, и Михайла Лукашенка, в тое пнове лубенци як козаки, и мужики, и мещане як тое, що купленное и Бардадини держали, не міются втручаты вічне. А зась що из Вязовця села ускаржались за луку и изы, тое отц игумен от себе отпускает и хто чим владіл за Бардадинов, того не міют воймовати и тие ж їзов чотири Грицкових Голяченкових против дворця монастирского, тими езами Голяченко міет владнут, едно жеби в монастирском лісі шкоди не чинил найменшой. А если би щонайменшую шкоду вчинил в лісе от изов преч. Трохиму зятю Корзунову отміну за его ниве міют дати. А що недостанет нивя, міют грошми доплатити. Що обі стороні як превелебний отц игумен з братиею и з обще жителми лубенскими, як козаки и мещане, просили нас, абисмо их згоду вечистую для ліпшой памяти до книг міских лубенских записати, що есть и записанно. С которих то книг и тот випис екстрактом есть виданний при печатех нших звиш менованних персон с подписом рук.

Писан в Лубнях року и дня виш писанного.

По написанню сего писання просили нас помененние обще жители лубенские, аби есмо посполу из превелебним гспдном отцем игуменом и братею его положили заруки, що и покладаем. Если би мещане лубенские оную справу зновити, жеби міли в грунта монастирские втручатис и манастиру лубенские мещане міли у их грунтах утиски чинити, на великого гсдря вини повинни будут тисечу талярей заплатити. А если би теж превелебний отц игумен и братия мнстира лубенского міли утиски мещанам лубенским в их грунтах чинити, любо би и найменшую поносили от мнстира кривду, повинни тож заплатити заруки на пна и пастира тисячу талярей вини. Если би міли коло манастира болшего приймати як тепер остает и теж если би міли болшей к Бардадинскому приймати, ниже що Бардадини давали, тую ж вину повинни будут заплатити, як вижей положилося в сем писмі. Що и то про памят казалисмо записати.

В подлинном подписано тако:

Великого гсдря ншего его царского пресвітлого влчства дворянин и судия

Войска Запорожского енералний Петро Михайлович Забіла. Сам писма не вмівши, вміcто мене писар руку приложил.

К сему екстракту Стефан Прокофиевич, висланний, вміcто его млcти боярина и пна гетмана руку свою приложил.

Великого гсдря нашего его царского пресвітлого влчства дворянин и вірного Войска Запорожского полковник лубенский Богдан Василиевич Щербак.

При мні Фтомі Ивановичу Бибикову сяя справа била и руку приложил».

(Арк. 264–266. Внизу документа намальовано два кола, всередині яких написано: «місце печати міcкой лубенской», «місце печати судейской енералной»).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

LITTLE-KNOWN CHERNIHIV COLONEL STEFAN KRASNOBASHTA

The purpose *of the publication is to introduce into scientific circulation two archival sources at once, which shed light on some facts of the biography of one of the little-known Chernihiv Cossack colonels – Stefan Krasnobashta.* ***The research methods*** *were selected in accordance with the set goal on the basis of the principles of objectivism and scientificity. The method of analysis and induction was mainly used to interpret archival texts.* ***The scientific novelty*** *lies in the fact that the information introduced into scientific circulation helps to significantly supplement the biography of Chernihiv Colonel Stefan Krasnobashta with new facts.* ***Conclusions****. The publication acquaints with the text of two archival sources: Stefan Krasnobashta's merchant in 1660 and the decision of the Lubny city government in 1667 on the demarcation of city and monastery estates, which mentioned Sich (in this case «Sich» is a plot of forest intended for felling) bought monks «at the Krasna Bashta on Bulatka». After analyzing the above documents, it was possible to gather information about the colonel's real name (he was referred to as «Bozkan» or «Bazkan»), marital status and education. We will add that the register of the Zaporozhian Army of 1649 does not mention Bozkan-Krasnobashta. We also made an attempt to determine the term of this Chernihiv colonel. The beginning of his command of the Chernihiv Regiment was to begin somewhere in the second half of 1663 – early 1664, and no later than March 13 (3) 1665 he had to leave this work.*

Key words*: Chernihiv colonel, Chernihiv regiment, Stefan Krasnobashta.*

Дата подання: 16 травня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик Ю. Маловідомий чернігівський полковник Стефан Краснобашта. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 68–74. DOI: 10.5281/zenodo.4018400.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. (2020). Malovidomyi chernihivskyi polkovnyk Stefan Krasnobashta [Little-known Chernihiv Colonel Stefan Krasnobashta]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 68–74. DOI: 10.5281/zenodo.4018400.

ДОЗВІЛ НА ПРОЖИТТЯ НА РУЇНАХ БАТУРИНА

1709, січня 2 (1708, грудня 22). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иван Скоропадский.

Всей старшині и черні Войска его царского величества Запорожского и кому о том відати належатимет, ознаймуем сим нашим універсалным писанием, иж любо в самом городі Батурині осталцам не маш позволения его царского величества пору(…)* ставшайся новобудоватися и для пожитья селитися, однак на посадах и футорах батуринских в позосталих хатах каждому осталцеви в своем дворі позволяется жити, иле в теперешнее зимнее время. А яко оние позосталие батуринці, не будучи ні в чом винними, при змінниках Мазепі единомислних, пострадали не тилко худоби, но и многих сродников своих, так жеби околичние городи и села жадного діла не міли укоризнами, досадами и долегливостями не важилися до остатку с посадов и футоров батуринских разгонити. Сим нашим універсалом варуем и оний для непременной позосталих батуринцов оборони пану Данилу Харевскому, атаманови батуринскому, видалимо.

В Лебедини декамврия 22 – го року 1708-го.

Звыш менованый гетман рукою власною.

Місто войсковой печати.

С подлинного універсалу сию копию списал батуринский сотенний писар Иосиф Рижий и таков подлинной універсал к себі взял и руку приложил[1].

(Інститут рукопису НБУВ. Ф. 201. №70. Арк. 85 (?). Копія XIX ст. Угорі документа запис: «Малороссийские дела 1708 года декабря 22, № 122. Универсал гетмана Скоропадскаго о дозволении батуринским разоренным жителям селиться на посадах и хуторах батуринских. Копия». Запис внизу документа: «С копии, храпнящейся в архиве Министерства иностранных дел в Москве. Дела Малороссийские, 1708 г., декабрь, № 122»)

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Дата подання: 21 червня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик Ю. Дозвіл на прожиття на руїнах Батурина. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 75.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. (2020). Dozvil na prozhyttia na ruiinakh Baturyna [Residence permit on the ruins of Baturyn]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 75.

[1] Віднайшов та підготував до друку доктор історичних наук о. Ю. Мицик.

УДК 94 (477)

Ігор Ситий

РЕЄСТР СОТНЯМ ТА КОЗАКАМ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ

DOI: 10.5281/zenodo.4018404

© І. Ситий, 2020. CC BY 4.0

Мета цієї публікації *– ввести у науковий обіг нове, маловідоме архівне джерело з історії Київського полку XVII ст., що значно поглиблює наші знання про його кордони, сотні, козацьку старшину, кількісний та якісний склад тогочасного суспільства в межах означеної територіальної одиниці Гетьманщини.* ***Методологічно*** *робота ґрунтувалась на принципах науковості та об'єктивізму. Методи добирались з огляду на поставлену мету, переважно загальнонаукові задля поліпшення аналізу змісту архівного джерела.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що реєстр заповнює прогалину в ранній історії цього полку, що вкрай погано досліджено через брак джерел.* ***Висновки.*** *Документ було представлено науковому загалу із збереженням мови, орфографії, пунктуації та структури оригіналу. Перелік сотень, згаданих у реєстрі, свідчить про те, що мова йде щодо історії полку до його поділу на правобережний та лівобережний. Актуальність публікації цього джерела добре ілюструють слова Ярослава Дашкевича: «Історію цього полку досліджено погано. Його територія часто змінювалася, хронологія багатьох сотень недостовірна. Після поділу України між Росією і Польщею (в Андрусові, 1667) було два Київські полки – лівобережний та правобережний (підпорядкований гетьманові Петру Дорошенку, 1667–1672; склад сотень незрозумілий)».*

Ключові слова*: козацька Україна, Київський полк, козак, реєстр.*

Дослідникам козацької України бракує для реконструкції минувшини джерел, що особливо стосується XV–XVII ст. У Російському державному архіві давніх актів зберігається цікавий документ, у якому подані поіменні списки козаків Київського полку по сотням та куреням. Він дозволяє певною мірою заповнити одну з лакун ранньої історії цього полку[1]. Власне датування документа відсутнє. Складається реєстр з 14 аркушів незвичного формату – вони дуже видовжені по вертикалі. Подібне оформлення ми бачимо у рукописному румунському Псалтирі XVIII ст., що зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського (інв. № Ал 941). Він налічує 214 аркушів розміром 32 х 10,5 см.

Царські архівісти датували реєстр близько 1699 р., про що йдеться на складеному ними титулі. Проте ми висуваємо версію щодо більш раннього датування джерела, а саме 1658–1660 рр., що, на нашу думку, більш відповідає дійсності. Про це свідчить аналіз прізвищ сотенної старшини реєстру.

Мартин Заліський, сотник бобровицький, у спеціальній літературі не відомий[2]. У 1690-ті рр. на цьому уряді згадуються сотники Григорій Виридарський, Павло Бичок,Семен Наливайко, Прокіп Бичок, Михайло Хенцинський[3]. Не маємо відомостей, хто посідав уряд бобровицького сотника між 1650–1659 рр.[4], але

[1] РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 3. Д. 1172. Реестр казакам Киевского полку. Около 1699 года. Лл. 1–14. І.

[2] Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2010.

[3] Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 178.

[4] Там само. С. 178.

ймовірно, що це був саме Мартин Заліський. Можливо, він пов'язаний із Залеським Павлом, сенчанським сотником (1677) або з Степаном Залеським, гадяцьким писарем (1674)[5]. Степан Лапіка, можливо, насправді остерський сотник Степан Лапа, який посідав цей уряд у 1655, 1658, 1661 рр[6].

У 1665 р. відомий мотовилівський сотник Грицько Половець[7]. Чи не був його попередником Гнат Половець, який, вірогідно, сам прийняв уряд від Степана Половця, котрий згадувався на цій посаді у 1649 р[8]. Варто зауважити, що представники козацької родини Половців займали у 1649–1670 рр. в Білоцерківському полку уряди сотника у Кам'яному Броді, полковника, полкового обозного. Семен Половець у 1664 р. був генеральним обозним у гетьмана П. Тетері[9].

У 1667 р. згадується правобережний київський полковник Костянтин Матюта, котрий, як польський ставленик, перебував у Білій Церкві[10]. В. В. Кривошея називає його Костянтином Матюткою або Матютою Григоровичем. До цього він займав уряди васильківського сотника Київського полку (1662, січень), васильківського полковника (1662, березень), київського полковника (1662, травень) і став родоначальником родини Матюшенків.

Невідомий у літературі полковий хорунжий Іван Опришко, мабуть, займав цей уряд до 1663 р., оскільки саме від цієї дати починається реєстр відомих урядовців[11]. У реєстрі згаданий Михайло Панкевич, броварський сотник. Ми висловлюємо думку, що це Михайло Панкевич, полковник чорнобильський (1649), горностайпільський сотник (1651)[12]. У документі зафіксована також сотня Пішкова. Можна припустити, що ця інформація якось пов'язана з київським сотником Григорієм Пещенком (1649)[13] або київським полковником Євстафієм Пішко (1653–1654)[14].

Перелік сотень, згаданих у реєстрі, свідчить про те, що ми маємо справу з історією полку до його поділу на правобережний та лівобережний.

Актуальність публікації цього джерела добре ілюструють слова Ярослава Дашкевича: «Історію цього полку досліджено погано. Його територія часто змінювалася, хронологія багатьох сотень недостовірна. Після поділу України між Росією і Польщею (в Андрусові, 1667) було два Київські полки – лівобережний та правобережний (підпорядкований гетьманові Петру Дорошенку, 1667–1672; склад сотень незрозумілий)»[15].

Документ подано із збереженням мови, орфографії, пунктуації та структури оригіналу. Знаком // позначені початок та кінець аркушів.

---

[5] Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. С. 265.

[6] Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 175. У В. М. Заруби згаданий (1658) як Лапека Степан (Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД» 2007. С. 286).

[7] Там само. С. 172.

[8] Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2010. С. 590. У В. М. Заруби згаданий (1649) як Степан Половий (Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. С. 53, 314).

[9] Там само. С. 590.

[10] Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 166, Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 1. *Пам'ятки України.* 1990. № 2. С. 12.

[11] Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 169.

[12] Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2010. С. 567.

[13] Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 170.

[14] Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 1. *Пам'ятки України.* 1990. № 2. С. 12. В. В. Кривошея називає його Пещенко Євтухом (Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 166).

[15] Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 1. *Пам'ятки України.* 1990. № 2. С. 12.

Связка

№ 1194 (закреслено)
№ 1172

Архив древний
отделение 2
Малороссийские подлинные акты
Около 1699 года
Реестр сотням и козакам Киевскаго полку

XI
13 пр. к. 12
14 л //

Реестр мне на памят Мартину Залѣскому сотнику Бобровицкому велес... найдуе товарыст[ва] нашего бобровицкого и всего повѣту до сотни моей належит

Напрод Мартина З[ал]еского курѣн
Иван Мартинов сын
Юско Козорѣзенко
Клим Швед
Мисечко Дубинка
Игнат Брук
Лаврин Боровик
Хвеско Цырненко
Опанас Тютютко
Опанас Несчерет
Максим Моруженко
Радко Гробинужченко
Иван Опенченко
Отрушко Счербинка
Пилип Тимошенко
Омелко Будниченко
Тишко Капитаненко
Павел Якименко
Васко Олешченко
Остап Брыл
Яцко Янчарин
Опанас Стрижиборода[16]

Атаман Васко Глушко
Левко Турчин
Иван Ерешченко
Васко Панченко
Максим Москал
Андрѣй Мишко
Гаврило Шиган //
Корнѣй Глѣбко
Яцко Половинник
Семен Лапик
Семен Прихѣдченко
Омелко Билута
Ян Турчин
Яцко Пешенко
Стецко Давыдук
Васко Тимченко
Иляш
Васко Демиденко
Улас Романенко

Атаман Иван Маковѣй
Павло Онопрѣенко
Гаврило Ничипоренко
Иван Васченко
Карп Хомутниченко
Микита Нечаенко
Семен Дудка
Евхим Штурменко
Максим Маковѣенко
Гришко Литовченко
Грицко Городенский
Васко Грипенко
Янко Онисченко
Чемерис
Пилип Вовк
Грицко Краснооченко

Атаман Иван Жук
Миско Жук //
Хома Мовчаненко
Данко Павленко
Степан Плескас
Андрѣй Пластун
Васко Пустовудтенко
Лаврик Негуленко
Иван Жмиченко
Максим Пешенко
Степан Митченко
[...]ерин Коломиец
Иван Коломиец

Атаман Тимуш Шчебетенко
Евхим Киндуля
Кузма Москал
Гарасим Дешченко

[16] Тут і далі відокремлення горизонтальною лінією за оригіналом.

Пилип Зазимченко
Васко Донец
Матвѣй Овдѣенко
Хома Овдѣенко
Иван Рымаренко
Охрѣм Шрамко
Дмитро Горбаницин

Атаман Стецко Романенко городовый
Ониско Коробченко
Васко Писар
Борис Кривошина
Иван Рымза
Улас
Юско Ясченко
Кондрат Доржченко//
Васил Пшеничний
Наум Климашенко
Опанас Климашенко
Васил Скороход
Матвѣй Якушченко
Овсий Скороход
Степан Скороход
Юсчило Шулженко
Васил Пушкаренко
Степан Стасенко
Иван Масло
Матвѣй Толочченко

Атаман Евтух Василкувец
Хведор Василкувец
Сахно Жмака
Кондрат Оксаченко
Андрѣй Нестроченко
Семен Василковец
Дацко Сѣнченко
Лаврѣн Сикорский
Гришко Бакланенко
Максим Горбатый
Иван Сѣрик
Андрѣй Передерѣй
Матвѣй Юсченко
Хведор Жданенко

Атаман Яцко Антоненко
Юско Филченко
Васко Опрошченко
Васко Иляшенко //
Матвѣй Иляшенко
Трохим Шолудченко
Козма Берегун
Курило Берегун
Ониско Дорожко
Наум Лысый
Горбатый Хумка
Нестер Смычок
Олексѣй Турган
Давыд Томиленко
Андрѣй Карпенко
Степан Быченко
Гришко Хвилченко
Петро Хвилченко
Васечко
Максим Хомовский

Атаман Юрко
Павел Демен
Прокуп Василенко
Сава Засодченко
Иван Чепенко
Евхим Лисовец
Трохим Иляшенко
Андрѣй Левченко
Леско Корноух
Ярема Гуртовый
Юско Высокотиненко
Евхим Чудновец
Саско Будка
Карп Брун
Артем Носвоглуд
Осип Богданенко
Данило Быба //
Хвеско Ковал
Карп Лазоренко
Опанас Чечутка
Грицко Котенко

Атаман Дешко Повторацкий
Хвеско Калениченко
Хведор Калениченко
Данило Миценко
Роман Барышполец
Иван Пустовит
Кондрат Сысенко
Стефан Матюшченко
Ярема Бовтовченко
Грицко Володымерец
Яцко Козорог
Наумец Рашченко
Грицко Левоненко
Михно Кримов зят
Харко Царик
Семен Плотницкий

Атаман Иван Бовтенко
Петро Коровий
Матюшко Ерченко
Хома Мандык
Юско Ерченко
Радко Жданенко

Лаврен Богданенко
Прудко Чорнобываленко
Павло Денисенко
Стас Бут
Раско Осавул
Яцко Оникѣенко
Степан Пилипенко
Васко Жекало //

Атаман Леско Бовтенко
Хведор Билдѣенко
Юшко Пархоменко
Васко Серженко
Иван Лавренко
Гаврило Полетуненко
Хвеско Довгополенко
Павел Билдѣенко
Пархим Ярошенко
Ониско Бесалык
Сухий Тишко
Хвеско Лободенко
Андрѣй Силенко

Атаман Иван Остраница
Сас Тимошенко
Иван Земский
Иван Мѣх
Денис Сахненко
Матвѣй Кузменко
Иван Белоусенко
Сац Личибоженко
Остап Гугнивенко
Овдѣй Вергуненко
Миско Гарашченко
Степан Морозенко
Отрушко Дулник
Адам Бобыренко
Матвѣй Скоченко
Хвеско Дудочка
Андрѣй Хрыстенко
Пархум Потапов брат
Хведор Васченко //

Атаман Самурко Онисченко
Улас Салогуб
Сидор Летенко
Потап Ровченко
Харченко Пилип
Пархум Дюдювко
Иван Мѣхѣенко
Ющенко Остап
Зѣнко Косач
Мишко Лопушко
Кирѣй Хвилоненко
Юско Ус
Смѣико Яцко
Семен Воропий
Роман Сивченко
Савка Лопата

Атаман Мартин Видченко
Хвеско Гордученко
Максим Наливайко
Яцко Коломыец
Иван Нерѣжченко
Степан Нерѣжченко
Гарасим Дудченко
Хвеско Школенко
Петро Красношапка
Иван Оксанич
Михал Погорѣлко
Гришко Красношапченко
Максим Мяленко
Яким Добробитко
Карп Горбатый
Вакула Панченко
Павел Горкавого брат
Онанка Ющенко
Дацко Юркув зят
Богдан Панченко
Остап Тригубенко //

Реестр сотни Василковской
Первий сотник

Костя Матютенко
Демян Яценко
Федор Юхненко
Клим Кузменко (або Кубенко)
Хома Опанасенко
Яцко Дорохвѣенко
Миско Холоденко
Васил Грасименко
Игнат Филоненко
Костя Яценко
Евтух Кузменко
Демян Петренко
Гараско Саганенко
Гаврило Соганенко
Хома Москименко
Гапон Шутпаненко
Аврам Лукъяшченко
Иван Войтенко
Хвеско Керѣенко
Васил Петренко
Харко Андросенко
Васил Терешченко
Лаврѣн Корнѣенко

Ярмола Сыченко
Сенъ Сыченко
Ониско Марченко
Иван Марченко
Хведор Мартиненко
Стецько Лаврѣненко //
Иван Волошин
Юрко Евдокименко
Каленик Капустенко
Роман Семененко
Охрѣм Лобъченко
Семен Кунашенко
Хварко Мандзенко
Гришко Микатенко //
Иван Кулага
Илья Щербаненко
Яцко Черкесъ
Кузма Денисенко
Васко Бут
Михайло Нестеренко
Мирон Кившенко
Гришко Дѣдковский
Гаврило Мойсѣенко
Есиф Бутромѣенко
Трофим Стелмах

Иван Жупаненко атаман Глеваский
Миско Лесченко
Микита Уласенко | Ничипор Довжъко[17]
Микула Губченко
Грицко Бондаренко
Грицко Мартиненко

Миско Даниленко атаман Гвоздовский
Артем Болух
Ігнат Гулевиченко
Пилип Гулевиченко

Гришко Антоненко
Марко Павленко | Преварцы[18]

Федор Шахраенко атаман Борщовский
Яско Костырка
Іван Коломуец
Ісай Надѣенко
Федор Сергиенко //

Сотни полковничое що по селам
Наперед
Васко Семенович[19] атаман Рословский
Гришко Косинский
Гришко Карпенко
Тимош Петренко
Васко Шумский
Миско Грубка
Гришко Яременко
Яцко Мишченко
Яким Савоненко
Сила Погребченко
Гришко Мишченко
Гришко Демиденко
Павел Лотышенко
Андрѣй Семененко

Сава Гавриленко атаман Хотовский
Степан Федченко
Тимош Охрѣменко
Иван Зопенко
Гаврило Самоненко
Гаврило Комыш
Корнѣй Максименко
Павел Плужниченко
Тимош Третяченко
Федор Калачниченко
Остап Сынченко
(Павел – закреслено) Тимош Лажченко
Андрѣй Петренко
Артем Трохименко атаман Гатенский
Хоружый полковый
Иван Опришко //
Гришко Олѣхвѣренко атаман Борщовский Березовского
Макар Малченко
Грицко Лучченко
Васко Куриченко Сотня Пѣшкова[20]
Павел Соболенко
Павел Занченко
Карп Незамаенко
Манко Гавриленко
Семен Трохименко
Яцко Сенченко
Кондрат Трохименко

Грицко Древенченко атаман Борщовский нижшой
Филон Мотузенко
Гришко Нотенко
Клим Ігнатенко
Грицко Мищенко

[17] Так в оригіналі відокремлено вертикальною рискою.
[18] Так в оригіналі відокремлено вертикальною рискою.
[19] Підкреслено в оригіналі.
[20] Так винесено в оригіналі.

Мартин Ігнатенко
Данило Сахненко атаман Янковский
Мартин Бугаенко
Мойсѣй Ступаченко
Жданенко Васил
Хвеско Марченко
Иван Опришко
Демко Шыченко
Савка Даниленко атаман Крушынский
Яцко Гришченко
Мартин Товстолѣп
Григорий Остапенко

Ничыпор Смоляра обуховцы[21]
Степан Свинаренко
Семен Мисшиченко
Олекса Чоп[у]рненко //

Мѣхайло Панкевич сотник Броварский
Иван Белогородец[22]
Петро Махаринский
Пилип Мартиненко
Иван Завадзкий
Иван Ралецкий
Ничипор Буката
Хвеско Жданович
Гаврило Мѣроновский
Борыс Алексиенко
Евхим Чорнобрувка
Матвий Пинчук
Проценко Хвеско
Грицко Хотовец
Васко Хотовец
Иван Бакгинский
Василей Иванович
Степан Мартин
Гайдиченко Андрий
Иван Шымакувский
Мѣхайло Федорович
Гришко Томашович
Иван Буката / (2-й стовпчик)
Демян Шыдловский
Веремий Шыдловский
Костя Подтелицкий
Богдан Лысый
Грицко Кушка
Леско Янушевский
Остап Потапченко
Гордий Богданович
Антун Илейченко

Хведор Хромец
Иван Кавешский
Юско Степаненко
Курило Хоружый
Гордий Позняк
Артюх Белодиденко
Максим Максимович
Иван Калина
Иван Корнилович
Демид Шынкгириенко
Точилный Иван / Продовження 1-го стовпчика
Опанас Васылиевич
Гаврило Гавриленко
Максим Василиевич
Грицко Коледенко
Хвеско Осмачка
Хвеско Мелник
Иван Василиевич
Данило Сеневич
Мартин Степанович
Роман Игнатович
Тишко Пилипович
Исай Лу[кя]нович / Продовження 2-го стовпчика
Иван Лавриненко
Оноприй Хоменко (або Поменко)
Сыдор Гапоненко
Васко Фартушный
Степан Полуночный
Антун Васылиевич
Клим Минченко
Максим Семенович
Артюх Кондратович
Хведор Исаевич / Продовження 1-го стовпчика
Иван Павлович
Мишко Хведорович
Максим Радченко
Яцко Прокопенко
Тимух Артюхович
Свирид Окун
Пархум Охримович
Богдан Яцкович
Ононя Мозоленок
Сава Богданенко
Васко Хвилонович
Денис Ешченко
Корний Исаенко
Иван Мишченко / Продовження 2-го стовпчика
Иван Кондратович

[21] Так винесено в оригіналі.
[22] Звідси текст розміщений на сторінці у 2 стовпчики.

Каленик Демяненко
Хведор Науменко
Радко Хведорович
Омелян Якимович
Гарасим Демянко
Антун Исаевич
Курило Кузменок
Богдан Артемович
Хведор Тимошенко
Трохим Киряченко
Дмитро Сидоренко
Сапон Клов / Кінець 2-го стовпчика
Илияш Поликарпович
Василий Дворувий
Матвѣй Кожуховский
Мартин Холодок
Петро Лисовец
Павел Пустовойтенко
Семен Кравченко
Пашко Супруненко
Сацко Стефан
Хома Броварец
Хведор Пушенко
Каленик Мешщенко
Ничипор Шабалтас //

Реестр к его млсти пана сотника Мотовиловского Игната Половца сотника Мотовиловского зо всѣм посполу товариством так ся в собѣ мает

Грицко Половченко	Иван Крупка
Феско Половченко	Пархом Силивоненко Лисянский
Костя Половченко сотниченко Мот:	Левицкий Шепелявий
Павел Федоренко	Семен Чорномаз Солтанновский
Иван Хоменко	
Савка Хибинченко	Остап Поплавченко
Паско Татариненко	Яков Онисченко
Хвеско Татариненко	Микита Калаченко
Иван Онасченко	Шенкгер Добронушченко
Иван Миценко	Яско Сакало
Гаврило Павленко	Сидор Свсдерский
Хвеско Бистринченко	Стецко Кострубенко отаман слобудский
Панас Тарабан	Грицко Безрученко
Андрѣй Колѣсченко	Явко Сиродатченко
Петро Цисенко	Лукян Коросченко
Андрѣй Третяк	Миско Ковал
Гарасим Березенко	Васил Туниченко
Процик Гирманенко	Иван Телеменко
Васил Коломиец	Ярмола Гришченко
Андрѣй Шаповаленко	Герасим Товстика
Миско Шкоденко	Михалко Старий слобудский
Гаврило Полонский	Гавриил Сенченко отаман белогородский
Миско Цвиркун	
Степан Думенко	Иван Епиченко
Иван Иляшенко	Степен Кукленко
Демко Кравец	Герасим Олѣйник
Иляш Жучок //	Миско Лучченко
Игнат Тригубенко	Гришко Ковганченко
Иван Семенко	Хведор Кулѣш
Иван Рибаченко	Хведор Козорѣз
Грицко Козик	Павел Шебунка

Тимуш Турик //
Атаман киевский Гишко Иванович[23]
Ничипор Андреевич
Федор Дмитрович
Павел Максимович
Иван Кононович
Семен Михнович
Гришко Лавренович
Гришко Фесенко
Мишко Федорович
Федор Малкевич
Иван Семенович
Опанас Гарасович
Василий Юскович
Адам Иванович
Макар Кондратович
Яцко Максимович
Гаврило Левкович
Аврам Олексиевич
Иван Матвѣевич
Наум Потапович
Гишко Олексиевич
Иван Гишкович
Степан Петренко
Прокуп Павлович
Богдан Савич
Кондрат Семенович
Иван Прокопович
Степан Клен
Гаврило Федорович
Степан Якимович
Гришко Ермоленко
Илья Харкович
Семен Тимошенко
Яско Иванович
Федор Калиновский //
Савоско Федорович
Тимош Григорович
Сахно Степанович
Роман Федорович
Яцко Иванович
Мехид Харкович
Гришко Лавренович
Гаврило Иванович
Федор Крискович
Гарасим Веремиенко
Андрий Тимушкович
Артем Савоненко
Кондрат Даниленко
Астап Яцкович
Яцко Семенович
Антон Оноприевич
Степан Михайлович
Яско Илеко
Кузма Ермоленко
Хома Савченко
Яско Якубенко
Иван Веремиевич
Гарасим Потапович
Лаврин Михайлович
Андрий Мишкович
Омелян Ермоленко
Иван Ермоленко
Мойсий Осѣпович
Исай Криштопович
Матвѣй Супрунович
Богдан Данилович
Семен Артемович
Прокуп Нагайский
Тишко Мануйленко
Антун Лаврененко //
Матюша Пѣшко
[Петро Тоский або Моский] //

Реестр сотни Острицкой
Степан Лапѣка сотник острицкий
Хвилун Хварбутка
Остап Вербицкий
Нечай Любечанин
Хома Осникович
Хвеско Прокопович
Роман Ларкович
Василий Рожовец (або Розовец)
Лазар Денисович
Сахно Денисович
Сава Повторацкий
Левко Подтереб
[Ми]Ссава Недѣлченко
Іван Козлувский
Гаврило Бѣлик
Семен Буткович
Гришко Селькович
Стасенко Яско
Степан Демиденко
Семен Ташутенко
Кузма Ташутенко
Хвеско Волевач
Степан Костюченко
Андрѣй Гоголювец
Матвѣй Шутий
Сава Юленко
Окула Баборичeнко

[23] Звідси і далі відокремлення горизонтальними рисками відсутнє.

Іван Прийма
Андрѣй Пасичан (або Пасинча) //
Самуйло Савенко
Кошин Андрѣй
Іван Пашченко
Сахно Куквар
Сорока Хведор
Іван Кукваренко
Юско Кошинов Несин
Лаврен Шапковаленко
Слюзка Павел
Воробей Артем
Пилип Бобруйко
Іван Бобруйко
Іюв Карпоченко
Яцко Карпоченко Кондратов
Іван Москаленко
Андрѣй Семенович
Андрѣй Трусѣйкович
Іван Радченко
Сидор Лецков син
Гришко Прийма
Ничипор Игнатенко
Чапля Васко
Хведор Булка
Дацко Белоусченко
Ларко Степаненко
Демид Веремейченко
Терешко Савенко
Петлица Игнат
Лаврен Роровцов зят
Евхим Логвиненко
Іван Кобилский
Сахно Пуненко
Машко Мацуйкович
Павел Виповзовец
Лезар Василевич
Пашиненко Богдан
Тит Малашченко
Савуско Пыталенко
Лаврен Бояриненко
Ілья Логвиненко
Козма Авраменко
Михал Салонѣденко
Яцко Печинний
Хома Скорина
Васко Береза
Оникий Опанасович
Гришко Комначенко
Ничипор Терешченко
Петро Ясченко
Луцко Патчен
Ониско Русанович
Еско Зайченко
Евсѣй Шишенко
Павел Яковенко
Степан Гавориленко
Петро Одейрейченко
Матвѣй Плескаченко
Тарас Лисенко
Игнат Бобруяница
Туровец Хвеско
Андрѣй Омелченко
Семен Колодчин брат
Шолойко Юрий //
[Артюх] Барадиненко

References

Dashkevych, Ya. (1990) Hetmanska Ukraina : Polky. Polkovnyky. Sotni. Livoberezhzhia [Hetman's Ukraine : Regiments. Colonels. Sotnias. Left Bank]. *Pamiatky Ukrainy – Monuments of Ukraine*, 2, 11–13.

Kryvosheia, V. (2010). Kozatska starshyna Hetmanshchyny [The Cossack Officers of Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. (2005). Ukrainska kozatska starshyna [Ukranian Cossack Officers]. Kyiv, Ukraine.

Rossijskij gosudarstvennyj arkhiv drevnikh aktov (RGADA) – Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA). F. 124. Op. 3. D. 1172. L l. 1–14. I.

Zaruba, V. (2007). Administratyvno-terytorialnyi ustrii ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648–1782 rr. [Administrative-territorial structure and administration of the Zaporozhian Army in 1648–1782]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського (вул. Музейна, 1, Чернігів, 14006, Україна).

Sytyi Igor M. – Ph.D. in Historical sciences, Senior Research Fellow at V. V. Tarnovskyi Chernihiv Historical Museum (4 Muzeina Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: igorsyty@gmail.com

REGISTER TO SOTNIAS AND COSSACKS OF THE KYIV REGIMENT

The purpose *of this publication is to introduce into scientific circulation a new, little-known archival source on the history of the Kyiv Regiment of the 17th century, which significantly deepens our knowledge of its borders, Sotnias, Cossack officers, quantitative and qualitative composition of contemporary society within the Hetmanate.* ***Methodologically****, the work was based on the principles of science and objectivism. The methods were selected taking into account the set goal, mainly general scientific in order to improve the analysis of the content of the archival source.* ***The scientific novelty*** *is that the register fills a gap in the early history of this regiment, which is extremely poorly researched due to lack of sources.* ***Conclusions****. The document was presented to the scientific community with the preservation of the language, spelling, punctuation and structure of the original. The list of hundreds mentioned in the register indicates that it refers to the history of the regiment before its division into right-bank and left-bank. The relevance of the publication of this source is well illustrated by the words of Yaroslav Dashkevych: «The history of this regiment has been poorly researched. Its territory has changed frequently, the chronology of many hundreds is unreliable. After the division of Ukraine between Russia and Poland (in Andrusiv, 1667) there were two Kyiv regiments – left-bank and right-bank (subordinated to Hetman Petro Doroshenko, 1667–1672; the composition of hundreds is unclear)».*

Key words: *Cossack Ukraine, Kyiv regiment, Cossack, register.*

Дата подання: 25 червня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ситий І. Реєстр сотням та козакам Київського полку. Сіверянський літопис. 2020. № 4. С. 76–86. DOI: 10.5281/zenodo.4018404.

Цитування за стандартом APA

Sytyi, I. (2020). Reiestr sotniam ta kozakam Kyivskoho polku [Register to Sotnias and Cossacks of the Kyiv Regiment]. Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4, 76–86. DOI: 10.5281/zenodo.4018404.

УДК 94 (477)

Максим Блакитний

●

АВТОБІОГРАФІЯ АРХЕОЛОГА ТА НУМІЗМАТА ВАЛЕНТИНА ШУГАЄВСЬКОГО

DOI: 10.5281/zenodo.4018412

© М. Блакитний, 2020. CC BY 4.0

Мета *статті – оприлюднення оригінального тексту автобіографії українського археолога, нумізмата та музейника Валентина Шугаєвського (1884–1966), який тривалий час працював на Чернігівщині. Вона відображає життєвий шлях та науковий доробок науковця з 1884 р. до кінця 30-х рр. XX ст. Валентин Шугаєвський був першим керівником музейного «монополіста» Чернігова – Чернігівського державного музею (нині – Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського), першим головою Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва Чернігівщини, одним з перших дослідників археологічних комплексів біля сіл Шестовиця та Виповзів, автором першої монографії з історії грошового обігу на українських землях у XVII ст. Він брав активну участь у створенні Глухівського, Конотопського, Новгород-Сіверського, Сосницького та Остерського музеїв, досліджував та вивчав нумізматичні колекції Одеського історико-археологічного, Харківського археологічного, Полтавського, Дніпропетровського, Вінницького, Маріупольського та Ялтинського музеїв. Валентин Андрійович народився у родині чернігівського адвоката Андрія Степановича Шугаєвського, дід – протоієрей Стефан Васильович Шугаєвський – був настоятелем П'ятницької церкви Чернігова (з 1839 по 1898 рр.). Родина мала садибу, розташовану на розі Воздвиженської та Мстиславської вулиць. В. Шугаєвський був чи не єдиним фахівцем на Чернігівщині з археології, нумізматики і музейної справи, який мав відповідну освіту та досвід роботи (закінчив Археологічний інститут у Санкт-Петербурзі).* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що вперше оприлюднено текст автобіографії Валентина Шугаєвського. Остання зберігається у родинному архіві у США. Документ подає біографічні дані і огляд наукової діяльності В. Шугаєвського з 1884 по 1938 рр.* ***Висновки.*** *Автобіографія допомагає встановити маловідомі сторінки життя і діяльності В. Шугаєвського, особливо у 20–30-і рр. XX ст., коли науковець активно займався музейною справою, археологією, нумізматикою. Документ був складений наприкінці 1938 р. особисто Валентином Шугаєвським.*

Ключові слова*: В. Шугаєвський, Чернігівський державний музей, нумізматика, археологія.*

У родинному архіві Шугаєвських (США) зберігається автобіографія відомого нумізмата, археолога та історика Валентина Андрійовича Шугаєвського (1884–1966), який був першим керівником музейного «монополіста» Чернігова – Чернігівського державного музею (нині – Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського), першим головою Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва Чернігівщини, одним із перших дослідників археологічних комплексів біля сіл Шестовиця та Виповзів, автором першої монографії з історії грошового обігу на українських землях у XVII ст. Він брав активну участь у створенні Глухівського, Конотопського, Новгород-Сіверського, Сосницького та Остерського музеїв, досліджував та вивчав нумізматичні колекції Одеського історико-археологічного, Харківського археологічного, Полтавського, Дніпропетровського, Вінницького, Маріупольського та Ялтинського музеїв.

Валентин Андрійович народився у родині чернігівського адвоката Андрія Степановича Шугаєвського[1], його дід – протоієрей Стефан Васильович Шугаєвський – був настоятелем П'ятницької церкви Чернігова (з 1839 по 1898 рр.)[2]. Родина мала садибу, розташовану на розі Воздвиженської та Мстиславської вулиць. Фактично В. Шугаєвський був чи не єдиним фахівцем на Чернігівщині з археології, нумізматики й музейної справи, який мав відповідну освіту та досвід роботи (закінчив Археологічний інститут у Санкт-Петербурзі).

Автобіографія міститься на 8 друкованих аркушах, написана російською мовою[3]. Документ подає біографічні дані і огляд наукової діяльності В. Шугаєвського з 1884 по 1938 рр. Вочевидь, автобіографія була складена наприкінці 1938 р.

Документ друкується мовою оригіналу згідно з сучасними нормами правопису з дотриманням стилістичних та лексичних особливостей оригінального тексту.

АВТОБИОГРАФИЯ.
научного работника ВАЛЕНТИНА АНДРЕЕВИЧА ШУГАЕВСКОГО

Я родился 3-го апреля ст. ст. /16 апреля н. ст./ 1884 г. в Киеве. В раннем детстве был привезен в г. Чернигов, куда переехали мои родители. В 1894 г. поступил в Черниговскую классическую гимназию, которую окончил в 1903 г. с серебряной медалью. В том же году поступил на Экономическое отделение Петербургского Политехнического Института; окончил его в конце 1908 г. с правом на ученую степень кандидата экономических наук. Учась в Политехническом Институте, одновременно учился и в Петербургском Археологическом Институте /поступил в 1906 г./ и закончил его также в 1908 г. с званием «действительного члена Института».

В 1909 г., после нескольких месяцев отдыха, я поступил на государственную службу в Департамент Окладных Сборов Министерства финансов, где работал по линии земского и городского самоуправления. Вместе с тем, в апреле 1910 г. принял предложение Старшего Хранителя Нумизматического Отделения Государственного Эрмитажа профессора А. К. Маркова – нумизмата с мировым именем, лично меня знавшего, как своего ученика по Археологическому Институту – работать над систематизацией и научным описанием собрания римских монет Эрмитажа. Работая тут на протяжении 8½ лет под. руководством проф. Маркова в окружении выдающихся нумизматов и пользуясь превосходной, одной из лучших в Европе, нумизматической библиотекой, я приобрел тут высокую квалификацию по нумизматике и вообще по истории материальной культуры, которая определила в дальнейшем все направление моей научной деятельности.

В самом конце 1917 года, узнав о смерти отца /за несколько времени до Октябрьской революции/ и о тяжелом положении семьи, я взял отпуск и поехал в Чернигов. Попытка вернуться затем в Петроград в январе и феврале 1918 г. не удалась вследствие происходившей в это время преимущественно на границах Черниговской губернии гражданской войны. По соглашению с Гос. Эрмитажем я продолжал научную работу в Чернигове, собирая и обрабатывая материалы о находках римских монет на Украине. Узнав в июле 1918 г., что работа в Гос. Эрмитаже упала до минимума и не представлялось возможным определить время ее нового подъема, а Народный Комиссариат финансов, куда я был перечислен из бывш. Министерства финансов, переведен в Москву, что значительно подрывало для меня материальную возможность жить в Петрограде,

[1] Календарь Черниговской губернии на 1900 год. Чернигов, 1900. Отдел IV. С. 14; Календарь Черниговской губернии на 1910 год. Чернигов, 1910. С. 20.

[2] Ефимов А. Венок на могилу в Бозе почившего достопочтенного протоиерея Стефана Васильевича Шугаевского. *Черниговские епархиальные известия*. 1904. № 5. Часть неофициальная. С. 205–209.

[3] Архів родини Шугаєвських. Автобіографія В. А. Шугаєвського.

я решил принять предложение поступить на службу в Отдел охраны памятников старины и искусства Главного Управления Искусства и Национальной Культуры в Киеве на должность Заместителя Заведующего Отделом и «специалиста» отдела. Тут я работал до февраля 1919 г. /в октябре же 1918 г. уволился из Государственного Эрмитажа/, когда, с утверждением на Украине Советской власти, перешел в организованный тогда Всеукраинский Комитет Охраны памятников старины и искусства /ВУКОПИС/ на должность Инструктора. Ввиду сокращения штатов оставил службу в ВУКОПИСе и в апреле того же года поступил в комиссию по ликвидации имуществ религиозных установлений / КОМПОЛИРУ/ помощником Заведующего Отделом Искусств. В июне этого же /1919/ года был приглашен на должность лектора нумизматики Киевского Археологического Института /на этой должности я оставался 2 года/. – В августе 1919 г. был командирован ВУКОПИСом в Чернигов для производства там археологических раскопок, а Всеукраинской Комиссией по ликвидации имуществ религиозных установлений /УКР.КОМПОЛИРУ/ – для организации там губернского Отдела КОМПОЛИРУ. Начав работу, не мог ее закончить ввиду эвакуации Советских учреждений под давлением деникинцев и, после занятия ими Чернигова, вернулся в Киев для работы в Археологическом Институте. В декабре 1919 г., с восстановлением в Киеве Советской власти, я был назначен инструктором Киевского Архивного Управления, но уже в январе 1920 г. был вынужден по семейным обстоятельствам переехать в Чернигов, оставив лишь за собою лекционную работу в Археологическом Институте. В Чернигове я тотчас же был назначен на должность инстуктора-лектора секции охраны памятников старины и искусства Черниговского Губ. Отдела Народного Образования, а весною того же 1920 г. был утвержден в должности Заведывающего названной секцией. На протяжении 1920–25 гг. последовательно занимал в Губнаробразе должности: Председателя Губернского Комитета охраны памятников старины и искусства, Начальника Управления музейними установлениями Черниговщины, заместителя инспектора и инспектора Экскурсионно-выставочно-музейной части Губполитпросвета. В 1921 г. я получил приглашение вернуться на работу в Нумизматическое Отделение Государственного Эрмитажа, но Черниговский Губнаробраз не отпустил меня.

В июле 1921 года одновременно с управлением сетью Музеев Черниговщины я был назначен Заведывающим и научным работником одного из лучших тогда Музеев в УССР – Музея Украинской Старины имени ТАРНОВСКОГО; после же объединения, под моим руководством, всех Черниговских Музеев /пяти/ в единый Государственный Музей /в октябре 1922 г./, я был первым Заведывающим его, и, вместе с тем, научным работником, руководителем всей научной работы в Музее, и Заведывающим Отделом Украинской старины /историческим/. Одновременно, в промежутке 1921–1927 гг., был научным экспертом и консультантом Губкустпрома, Экскурсионного Объединения и Губотдела Внешторга и экспертом судебных установлений и ГПУ.

В январе 1925 г. вследствие крайне упадочного состояния здоровья я вынужден был отказаться от административной работы и остался лишь на научной работе в качестве Заведывающего Историческим Отделом Черниговского Госмузея.

В феврале 1927 г. был приглашен Наркомпросом УССР на должность ученого хранителя отдела Нумизматики Лаврского Музея Культов и Быта в Киеве / преобразованного затем во Всеукраинский Музейный Городок/, чтобы поставить этот Отдел, бывший лишь в начальной стадии организации, на должную научную высоту. На должностях – последовательно – научного работника, Заведывающего Отделом, Секцией и фондом Нумизматики был до июля 1938 г., когда вследствие коренной реорганизации Музейного Городка и ликвидации в нем фонда

Нумизматики /с передачей его в Исторический Музей/, был уволен из штата Муз. Городка.

Еще будучи на работе в Музгородке, в ноябре 1931 г. был приглашен Всеукраинским Историческим Музеем им. ШЕВЧЕНКО /преобразованным потом в Центральный Исторический Музей/ занять место Заведывающего Кабинетом Нумизматики и Археологии Музея и научного работника. После ликвидации кабинетов оставался научным работником /потом там же и Заведывающим вновь учрежденным Отделом Нумизматики/ до мая 1938 г., когда, вследствие неблагоприятно сложившихся для меня условий работы и ослабления научно-исследовательской деятельности Музея, я добровольно оставил службу в Музее. Последующие попытки получить постоянную работу в каком-нибудь научно-исследовательском учреждении оставались до настоящего времени безуспешными вследствие относительной узости моей специальности /нумизматика, археология/. Я мог получить лишь временную работу – прочел курс лекций по нумизматике на курсах по повышению квалификации музейных работников, научно систематизировал нумизматическое собрание Сталинского Областного Музея, по заданию Н.К.О. УССР разработал инструкцию по музейной инвентаризации, определил и описал группу нумизматических памятников из раскопок для Института Археологии Академии Наук УССР. Однако я продолжаю искать постоянную работу научно-исследовательского характера.

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Начиная с 1905 г., будучи студентом, я начал принимать участие в работах Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии, произведя экспертизу памятников старины, принимая участие в археологических разведках и экспедициях, и т. д. В 1907 г. я был избран действительным членом Комиссии.

В 1908 г. принимал активное участие в организации и работах 14-го Всероссийского Археологического Съезда в Чернигове, а в 1911 г. был делегатом Комиссии на 15 Всероссийском Арх. Съезде в Новгороде.

Незадолго до империалистической войны 1914–1918 г., за работы над собранием римских монет Государственного Эрмитажа, был избран членом-сотрудником одной из наиболее выдающихся археологических организаций Европы – Русского Археологического общества, а в 1915 году – действительным членом Московского Нумизматического общества и, почти одновременно, членом Российского общества Нумизматов в Петрограде /ныне Ленинград/.

В студенческие годы и в последующие, служа в Гос. Эрмитаже, произвел археологические обследования и раскопки в д. Горице и Вершиной Муравейке, бывш. Черниговского уезда, на древнем городище с. Выползово б. Остерского уезда Черниговской губ., в урочище «Татарская Горка» близ Чернигова, в самом Чернигове на месте княжеского двора XI–XII вв., и т. д. Работая в Черниговском Госмузее в 1920–27 г., принимал участие в археологических раскопках славянско-норманского могильника X–XI ст. у с. Шестовицы, Черниговского округа. В тот же период обследовал и описал предметы историко-художественного значения в части церквей городов Чернигова, Нежина, Новгородсеверска, Остра, Глухова, Борзны и Березного, а также 18 сел Черниговщины.

В 1925–26 гг., по распоряжению Наркомпроса УССР, произвел детальное обследование и экспертизу крупнейшего нумизматического собрания Одесского Историко-Археологического Музея. В 1929 г., по предложению Наркомпроса УССР, принимал участие как эксперт-нумизмат в проверке и систематизации собрания Нумизматического Кабинета Харьковского Университета при передаче этого нумизматического собрания Харьковскому Археологическому Музею.

В промежутке времени 1927–38-й г. разобрал, научно определил и частично описал Нумизматические коллекции Областных Музеев: Черниговского, Полтавского, Днепропетровского, Винницкого, Сталинского /в г. Мариуполе/ и коллекцию римских монет Ялтинского /в Крымской АССР/ Музея.

В 1929 г. был избран действительным членом Всеукраинского Археологического Комитета Академии Наук УССР /ВУАК/ и неоднократно производил научное определение нумизматических материалов, поступивших в Комитет. После преобразования ВУАКа в Институт Истории Материальной Культуры АН УССР, а затем в Институт Археологии, я являюсь и до настоящего времени фактическим консультантом Института в вопросах нумизматики.

ЛИТЕРАТУРНО-НАУЧНУЮ деятельность в области археологии, нумизматики, истории художественной промышленности, и т. д. я начал в 1910 г., написав, по поручению Черниговской Ученой Архивной Комиссии для Московского Археологического Общества, археологическое исследование: «“Татарская Горка” близ г. Чернигова». Оно было напечатано в одном из изданий этого Общества. Затем, на протяжении 1911–1916 гг., я напечатал ряд работ по нумизматике в нумизматическом журнале «Древняя монета», в «Нумизматическом сборнике» Московского Нумизматического Общества и в Трудах Черниговской Ученой Архивной Комиссии. В 1918 г. на основании изучения изданных и неизданных архивных источников истории Украины и украинских монетных кладов я написал монографию по истории монеты и денежного счета на Украине – единственную в этой области и до настоящего времени: «Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в.». Она была напечатана в том же году. На протяжении ряда последующих лет в изданиях Исторической Секции Академии Наук УССР было напечатано несколько моих работ по нумизматике, истории Чернигова и истории художественной промышленности на Украине. Общее количество моих напечатанных работ – около 20. Кроме того, готовы к печати около 10 работ, из которых две уже приняты к печати /осенью 1938 г./ Институтом Археологии Академии Наук УССР.

Моя Научно-Организационная деятельность выразилась в объединении пяти отдельных Музеев г. Чернигова в одно мощное научно-исследовательское и политико-просветительское учреждение – Черниговский Государственный Музей /являющийся и сейчас одним из ведущих Музеев УССР/, в широком развитии работ на Черниговщине по охране памятников материальной культуры, их собиранию, изучению и популяризации, а также в активном участии по организации и развитию работы ряда периферийных музеев Черниговщины – Конотопского, Глуховского, Новгородсеверского, Сосницкого, Борзенского, Остерского.

На протяжении 1927–33 гг., я организовал нумизматический Отдел /в дальнейшем Секцию, Фонд/ Всеукраинского Музейного Городка /Киев/, создал нумизматическую библиотеку /полностью до того времени отсутствовавшую/, устроил две нумизматические выставки, организовал работу по научному описанию и систематизации нумизматической коллекции Музейного Городка. Работал в Историческом музее /с 1931 г./, дважды участвовал нумизматическим материалом в обще-исторических экспозициях Музея /по Отделу феодализма/, принимал активное ведущее участие в объединении в этом Музее всех государственных нумизматических собраний Киева /в 1936 г.; в результате этого создано первоклассное Украинское нумизматическое собрание/, а в 1937 г. разработал и организовал единственную в УССР, действующую и ныне, экспозицию по истории монеты с древнейших времен до настоящего времени.

Я состою членом профсоюзных организаций – последовательно: работников искусства, Работпроса, Политпросветработников – с 1920 г., выполняя

разнообразные возлагавшиеся на меня поручения и нагрузки; в период 1921–1923 гг. был председателем Месткома Черниговских Музеев. Состою членом МОПРа и ОСОАВИАХИМА.

На военной службе не был и ни в каких армиях никогда не служил. Точно также не состоял ни в каких партиях и за границей не был. Был под следствием и арестом в 1933 г. без предъявления обвинения; вследствие отсутствия данных для обвинения и потому с прекращением дела был освобожден из-под ареста и получил компенсацию на работе за вынужденный прогул /есть справка/, выданная Киевским Областным Прокурором о прекращении дела.

Все вышесказанное может быть подтверждено рядом документов. В настоящее время, как указано выше, на государственной службе я не состою и никаких доходов не имею, кроме зарплаты за отдельные случайные работы. Пенсии не получаю.

References

Arkhiv rodyny Shuhaievskykh. Avtobiohrafiia V. A. Shuhaievskoho [Archive of the Shugaevsky family. Autobiography of V. A. Shugaevsky] (n.d.).

Efimov, A. Venok na mohylu v Boze pochyvsheho dostopochtennoho protoyereia Stefana Vasylevycha Shuhaevskoho [Wreath on the grave in God of the deceased venerable archpriest Stephen Shugaevsky] (1904). *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym izvestijam – Chernihiv Eparchial News*, unofficial part, № 5, 205–209.

Kalendar Chernyhovskoi hubernyy na 1900 hod [Calendar of the Chernihiv province for 1900]. (1900) Chernihiv, Russian Empire.

Kalendar Chernyhovskoi hubernyy na 1910 hod [Calendar of the Chernihiv province for 1900]. (1910). Chernihiv, Russian Empire.

Блакитний Максим Михайлович – кандидат історичних наук, учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Blakytny Maksim – Ph.D. in Historical Sciences, scientific secretary of the V. V. Tarnovskyi Chernihiv Historical Museum (4 Muzeina Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: maksim_a@ukr.net

AUTOBIOGRAPHY OF ARCHAEOLOGIST AND NUMISMAT VALENTIN SHUGAEVSKY

*The **purpose** of the article is to publish the original text of the autobiography of the Ukrainian archaeologist, numismatist and museologist Valentyn Shugaevsky (1884–1966), which reflects the life and scientific achievements of the scientist from 1884 to the end of the 1930s, who worked for a long time in Chernihiv region. Valentyn Shugaevsky was the first head of the museum «monopolist» of Chernihiv – Chernihiv State Museum (now – V. V. Tarnovskyi Chernihiv Historical Museum), the first chairman of the Committee for the Protection of Antiquities and Art of Chernihiv, one of the first researchers of archaeological complexes near the villages of Shestovytsia and Vypovziv, the author of the first monograph on the history of money circulation in the Ukrainian lands in the seventeenth century, took an active part in the creation – Hlukhiv, Konotop, Novhorod-Siversky, Sosnytsia and Oster museums, researched and studied the numismatic collections of the following museums: Odessa Historical and Archaeological, Kharkiv Archaeological, Poltava, Dnipropetrovsk, Vinnytsia, Mariupol and Yalta. Valentyn Andriyovych was born into the family of Chernihiv lawyer Andriy Stepanovych Shugaevsky, and his grandfather, Archpriest Stefan Vasyliovych Shugaevsky, was the rector of the Friday Church in Chernihiv (from 1839 to 1898). The family had an estate, which was located at the corner of Vozdvyzhenska and Mstislavska streets. V. Shugaevsky was almost the only specialist in the Chernihiv region*

in archeology, numismatics and museum work, who had the appropriate education and work experience (graduated from the Archaeological Institute in St. Petersburg). The ***scientific novelty*** *is that the text of Valentin Shugaevsky's autobiography, which is kept in the family archive in the USA, was published for the first time. The document provides biographical data and an overview of the scientific activities of V. Shugaevsky from 1884 to 1938.* ***Conclusions****. Autobiography helps to establish the little-known pages of the life and work of V. Shugaevsky, especially in the 20–30s. Twentieth century, when the scientist was actively engaged in museum work, archeology, numismatics. The document was compiled in late 1938 by Valentin Shugaevsky himself.*

Keywords*: V. Shugaevsky, Chernihiv state museum, numismatics, archeology.*

Дата подання: 24 червня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блакитний М. Автобіографія археолога та нумізмата Валентина Шугаєвського. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 87–93. DOI: 10.5281/zenodo.4018412.

Цитування за стандартом APA

Blakytny, M. (2020). Avtobiohrafiia arkheoloha ta numizmata Valentyna Shuhaievskoho [Autobiography of archeologist and numismat Valentin Shugaevsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 87–93. DOI: 10.5281/zenodo.4018412.

УДК 398.82-193:746.3(477)«18/19»

Тетяна Броварець

ВПЛИВ ПІДПРИЄМЦІВ-ТЕКСТИЛЬНИКІВ НА ЕПІГРАФІЧНУ ВИШИВКУ (КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

DOI: 10.5281/zenodo.4018416

© Т. Броварець, 2020. CC BY 4.0

***Мета** цієї статті – продемонструвати роль підприємців-текстильників у розвитку традиції вишивки написів у кінці XIX – першій половині XX ст. Про видавництво підприємцями-текстильниками друкованих схем для рукоділля міститься вкрай мало інформації (на відміну від бізнесменів, задіяних у парфумерній галузі, від прізвищ та продукції яких утворилися терміни «брокарівська вишивка» і «мильна вишивка»). Якщо про французьку компанію «Дольфусъ-Мигъ и К°» ще побіжно згадують у науковій літературі, то російські торгові доми «Маріи Садомовой Сыновья» і «Н. И. Кувшинниковъ съ С^мш^» залишилися на периферії дослідницьких інтересів. А проте, як показав наш аналіз, їхня видавнича діяльність також чинила вплив на вишивання написів – фольклорних творів. Провідним **методом** цього дослідження є історико-генетичний, за допомогою якого вдалося виявити конкретні друковані схеми для рукоділля, що згодом стали основою для народних вишивок. Також застосовано компаративний **метод** – для порівняння одних і тих же сюжетів у різних джерелах. **Наукова новизна** полягає у першій системній демонстрації впливу текстильних підприємців (компаній «Дольфусъ-Мигъ и К°», «Маріи Садомовой Сыновья» і «Н. И. Кувшинниковъ съ С^мш^») на виникнення словесних текстів у народній вишивці. **Висновки**. Можна стверджувати, що у розвитку явища епіграфічної вишивки кінця XIX – першої половини XX ст. певну роль відігравали не лише парфумерники, а й бізнесмени інших галузей. Зокрема, чимало друкованих схем із абетками, написами та побутовими сценками (останні своїми реалістичними сюжетами сприяли самостійному додаванню підписів вишивальницями, у такий спосіб також розвиваючи епіграфічну вишивку, хоча й дещо опосередковано) видавали підприємці-текстильники: французька компанія «Дольфусъ-Мигъ и К°» та російські торгові доми «Маріи Садомовой Сыновья» і «Н. И. Кувшинниковъ съ С^мш^».*

***Ключові слова**: підприємці-текстильники, епіграфічна вишивка, DMC, торгові доми «Маріи Садомовой Сыновья» і «Н. И. Кувшинниковъ съ С^мш^», друковані схеми для вишивки хрестом, написи.*

Традиція вишивати словесні тексти побутувала серед слов'янських народів наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Українці робили написи переважно на рушниках. Найбільшого поширення явище епіграфічної вишивки отримало в історичних регіонах Лівобережної України (сучасні Полтавська, Черкаська й Чернігівська області).

Словесні тексти, що відтворювалися на текстилі, були не авторськими, а фольклорними. Це був доволі обмежений перелік текстів, який становив ядро епіграфічної вишивки. Чималий вплив на формування цього стрижня здійснили друковані схеми для рукоділля – останні масово виготовлялися, починаючи з другої половини XIX ст. Вони містили як абетки (за допомогою яких можна було самос-

тійно складати тексти), так і готові написи (які часто перероблялися, доповнювалися чи скорочувалися) – найчастіше це були рядки з народних пісень і прислів'я.

Так поступово формувалася база епіграфічної вишивки: спершу розробники схеми обирали популярні фольклорні твори, адаптували (скорочували) їх, далі виготовляли друковані взірці і розповсюджували їх, а згодом, уже під час нанесення цих написів на текстиль, народ знову їх трансформував.

Виготовлення друкованих схем для рукоділля стало своєрідним маркером порубіжжя XIX і XX ст. – вони мали неабиякий успіх у жіноцтва. І, звичайно, цим не могли не скористатися підприємці. Маркетингова стратегія доволі багатьох тогочасних товариств полягала у тому, що кожен покупець до свого товару отримував так звану «премію»: папірець зі схемою для вишивки хрестиком та рекламою продукції фірми на звороті.

Із цього приводу в науковій літературі згадуються імена французьких засновників відомих московських парфумерних заводів: Альфонса Ралле (товариство *«А. Ралле и К°»* – нині відоме як косметична фабрика *«Свобода»*), Генріха Брокара (товариство *«Г. Брокар и К°»* – нині парфумерна і косметична фабрика *«Новая заря»*), Адольфа Сіу (товариство *«А. Сіу и К°»* – після 1917 р. кондитерська фабрика *«Большевик»*)[1].

Через основний товар, до якого прикріплювалися вишивальні «премії», – мило – у науці закріпився термін «мильна вишивка». Синонімічною дефініцією є «брокарівська вишивка» – за прізвищем найвідомішого парфумера Г. Брокара, який виготовляв схеми для рукоділля. Важливо зробити акцент, що ці обидва рівнозначні терміни – «мильна вишивка» і «брокарівська вишивка» – є історичними, а тому їх не слід розуміти буквально. Вони позначують не лише ті вишиті зразки, які мали пряме відношення до мила чи Г. Брокара, а загалом усі, які відтворювалися за друкованими схемами для рукоділля.

Крім Генріха Брокара, були й інші парфумерники, які пропонували друковані взірці для вишивки. Так само, і мило було не єдиним товаром, за придбання якого «нагороджували» вишивальною «премією». Врешті-решт, маркетингова стратегія з бонусами у вигляді схем для рукоділля не обмежувалася суто парфумерним бізнесом.

Логічно, що не могли залишитися осторонь виготовлення подібної друкарської продукції й ті, чия діяльність була безпосередньо пов'язана з вишиванням, – текстильні підприємці. Для тогочасних текстильників виготовляти друковані схеми означало вбивати одним пострілом щонайменше двох зайців. З одного боку, на прикладі успішного досвіду представників парфумерного бізнесу неважко було помітити дієвість цього маркетингового ходу. Реклама, нанесена на такому затребуваному тоді товарі, як схема для вишивки, неодмінно мала привабити потенційних покупців. З іншого боку, зрозуміло й те, що текстильники у цьому плані апріорі мали перевагу над парфумерниками. Адже, на відміну від підприємців, задіяних у парфумерії, представникам текстильного бізнесу було зручно і доречно залишати на друкованих схемах рекомендації вишивальницям обирати для рукоділля конкретну – свою – продукцію.

[1] Білоус Л. Що таке брокарівська вишивка? *Народне мистецтво*. 2008. № 1–2. С. 22–25; Брылова Л. Ю. Вышивка восточнославянского населения Дона и Кубани конца XIX – начала XX века: традиции, мода, стиль: автореф. дис. … канд. ист. наук: 24.00.01. Астрахань, 2018. С. 16; Волковічер Т. Вербальні тексти у народній вишивці кінця XIX – першої половини XX ст.: ґенеза, семантика, прагматика: [Монографія] / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2019. С. 57; Кара-Васильєва Т. В. Полтавська народна вишивка: [Монографія]. Київ: Наукова думка, 1983. С. 75–76; Лобачевская О. А. Брокаровские узоры и народная вышивка крестом как визуализация смены культурной парадигмы в традиционной культуре конца XIX – начала XX вв. *Дизайн. Искусство. Промышленность*. 2012. № 1. С. 47; Мусатова І. Архаїчні рушники Півдня України (сюжети і семантика). *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. праць*. 2008. Вип. 8. С. 188; Юрова Е. С. Старинные узоры для вышивания. Обзор за 400 лет и энциклопедия вышивки XVIII века. Москва: Этерна, 2010. С. 63.

Таку практику взяло на озброєння французьке товариство *«Дольфус-Миг и К°»* (*DMC*), що і сьогодні є світовим лідером з виробництва ниток муліне. Компанія успішно видавала альбом *«Мѣтки и узоры для вышиванія»* (1913) кількома мовами, у тому числі й російською. А фраза *«Для вышиванія употреблять бумажныя, шелковыя и льняныя издѣлія подъ маркой D. M. C»*[2], яка містилася внизу кожної сторінки альбому, досить ненав'язливо спонукала вишивальниць до придбання ниток саме їхньої торгової марки.

«Одна тонка нитка породжує твір мистецтва…» – під таким гаслом виступав і виступає нині найвідоміший бренд ниток, мабуть, за всі часи існування текстильної промисловості – французька компанія *«Дольфусъ-Мигъ и К°»*. Історія цієї марки починається ще з 1746 р., що дозволяє зарахувати її до списку найстаріших брендів не тільки Франції, а й усього світу. Тоді 22-річний французький художник Жан-Генрі Дольфус (1724–1802) разом із двома товаришами (25-річним Жан-Жаком Шмальцером і 27-річним Самюелем Коечлемом) заснував власну майстерню. Юнак передбачав, що їхня компанія буде постачальником тканин для всього світу. Невдовзі так і сталося. Успішна діяльність молодих бізнесменів призвела до місцевої промислової революції. Справи швидко пішли вгору – майстрів стали знати за кордоном. За деякий час Мюлуз (місто, де була розташована майстерня) стало одним із головних центрів текстильної промисловості в Європі. Секрет друзів крився у тому, що їм удалося гармонійно поєднати бізнес і мистецтво: обрання новаторського напрямку (спеціалізація на модних тоді розписаних набивних (так званих «індійських» тканинах) та вміле виконання породжували масовий попит.

Згодом текстильний бізнес перейшов до племінника Жана-Генрі Дольфуса – Даніеля Дольфуса (1769–1818). Коли Даніель одружився (1800), то до свого вже іменитого прізвища додав прізвище дружини Анни-Марі Міг (1770–1852). Відповідно, компанія стала називатися *«Дольфусъ-Мигъ и К°»* (*«Dollfus-Mieg et Compagnie»* або *DMC*).

Неабияку роль у розвитку виробництва *DMC* відіграв наступник династії Дольфусів-Мігів – Жан Дольфус-Міг (1800–1887). Найпотужніша і найпопулярніша у сфері текстильного виробництва компанія *«Дольфусъ-Мигъ и К°»*, очевидно, не могла не долучитися і до тодішньої моди на розробку друкованих взірців для рукоділля. Якраз завдяки Жану Дольфусу-Мігу та його знайомству з австрійською дизайнеркою вишивки Терезою де Ділмонт (1846–1890) почалася нова віха у діяльності компанії – зі зміщенням акцентів на вишивальне мистецтво[3].

Тереза де Ділмонт народилася 10 жовтня 1846 р. у м. Вінер-Нойштадт (Австрія). Після смерті батька Терези (1857) її матір зі своїми п'ятьма дітьми переїхала до Відня. 1864 р. жінка звернулася до імператора Австрії Франца Йосифа I з письмовим клопотанням. Лист містив прохання про надання допомоги для навчання її здібної молодшої доньки – нею якраз була Тереза. Кошти були надані: до 1868 р. родині щорічно виплачували вісімдесят гульденів. Завдяки наданій матеріальній підтримці Тереза де Ділмонт здобула педагогічну освіту. Є свідчення, що талановита молода жінка відвідувала Віденську школу вишивання, засновану 1874 р.[4]

Початок тісного співробітництва компанії *«Дольфусъ-Мигъ и К°»* з Терезою

[2] Мѣтки и узоры для вышиванія / Бібліотека D.M.C. Изданіе TH. de DILLMONT'омъ въ МЮЛЬГАУЗЕНЪ (Эльзасъ), 1913. 115 с.

[3] DMC History. *Creative World DMC. Official website of DMC*. URL: https://web.archive.org/web/20161111162302/http://www.dmc-usa.com/DMC-History.aspx (date of publication: 11 November 2016).

[4] Therese de Dillmont (1846–1890). *Anne Wanner's Textiles in History. Biographies*. URL: http://www.annatextiles.ch/biograph/dillmont/dillmo.htm.

де Ділмонт бере відлік від 1884 р. Тодішній директор *«DMC»* Жан Дольфус-Міг установив дружні зв'язки з австрійською вишивальницею. За його запрошенням рукодільниця переїхала до Франції у містечко Дорнах поблизу м. Мюлуз (сьогодні Дорнах – один із головних районів м. Мюлуз), де на неї чекав професійний тріумф. За сприяння *DMC* тут була заснована власна вишивальна школа Терези де Ділмонт, а також видана її всесвітньо відома *«Енциклопедія жіночих рукоділь»* (1886)[5], яку згодом переклали у сімнадцяти країнах світу[6].

Окрім цього, у видавництві *DMC* виходили її численні альбоми для різних видів рукоділля, включаючи і популярні на теренах Російської імперії *«Мѣтки и узоры для вышиванія»* (1913). Російськомовна версія альбому, крім латинської абетки, містила спеціально розроблені для слов'ян схеми кирилиці[7]. У неї були вміщені і сюжетні зображення. Деякі малюнки мали орієнтацією на національний менталітет споживача.

Зокрема, містилася схема трійки коней із дугою над корінником (середнім конем), що є специфічним російським типом запрягу[8]. До цього зображення вишивальниці підбирали написи – теж із російським національним колоритом: наприклад, *«Вот мчится тройка почтовая по Волге-матушке зимой»* (перші рядки російської народної пісні). Ще один варіант написів до цього зображення – текст *«Вот мчится тройка удалая вдоль по дороге столбовой»* (рядки з поезії Федора Глінки *«Сон русского на чужбине»* (1825), що фольклоризувалися ще до потрапляння у вишивку – російська народна пісня *«Тройка»*). Не дивно, що ця схема найбільше поширилася на території сучасної Росії. Проте деінде згаданий сюжет трапляється й на теренах України. Приміром, рушник із трійкою та написом *«Вотъ мчится тройка удалая…»* зберігається у відділі «Поштова станція» Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського[9].

Загалом же, маємо вказати, що ця гілка виробництва *DMC* – видання друкованих схем для рукоділля – і близько не здобула такої слави, як їхня основна продукція. Але, очевидно, це і не було на меті компанії, яка в той час зосередила зусилля на виробництві власне самого матеріалу для вишивання – високоякісних ниток.

Та якщо про видавництво вишивальних схем французької компанії *«Дольфусъ-Мигъ и К°»* більш-менш відомо у науці[10], то про торгові доми подібного спрямування на теренах Російської імперії відомостей украй мало.

«Менше користі – більше обороту!» – такий заклик не був у дивину на порубіжжі минулого та позаминулого століть. Гасла на кшталт *«Меньше пользы – больше оборота (торговли)»* можна побачити й в газетних рекламних оголошеннях, і на світлинах базарних яток того часу. Зухвалий вислів взяли собі за девіз і власники торгового дому *«Маріи Садомовой Сыновья»*[11].

1884 р. художник П. Осташов намалював плакат із презентацією фабрики

[5] Dillmont, T. Encyclopedia of Needlework by THÉRÈSE DE DILLMONT. Dornach: Bibliothec D.M.C, 1886. 642 p.

[6] DMC History. *Creative World DMC. Official website of DMC*. URL: https://web.archive.org/web/20161111162302/http://www.dmc-usa.com/DMC-History.aspx.

[7] Мѣтки и узоры для вышиванія / Бібліотека D.M.C. Изданіе TH. deDILLMONT'омъ въ МЮЛЬГАУЗЕНЪ (Эльзасъ), 1913. 115 с.

[8] Там само.

[9] Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського, відділ «Поштова станція» (експозиція). Фото автора 15.04.2015.

[10] Волковічер Т. Вербальні тексти у народній вишивці кінця XIX – першої половини XX ст.: ґенеза, семантика, прагматика: [Монографія] / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2019. С. 56; Юрова Е. С. Старинные узоры для вышивания. Обзор за 400 лет и энциклопедия вышивки XVIII века. Москва: Этерна, 2010. С. 46.

[11] Канвовые узоры Торговаго дома «Маріи Садомовой Сыновья». Москва, [б.д.]. 14 с.

Марії Василівни Садомової. Рекламному постеру судилося стати більш дослідженим, ніж власне рекламованому ним об'єкту. Плакат неодноразово викликав інтерес у філологів – з погляду синтаксичної структури нанесеного на ньому напису[12], культурологів – щодо еклектичної стилістики зображення[13] тощо. Для нас же цей твір цікавий тим, що за ним ми дізнаємося: торговий дім *«Маріи Садомовой Сыновья»* – «перша російська фабрика в'язального і вишивального паперу».

У Довідковій книжці про осіб, які станом на 1901 р. отримали купецькі й промислові посвідчення в м. Москві, є інформація, що торговий дім *«Маріи Садомовой Сыновья»* був заснований 1880 р. Власники – сини Марії Василівни Садомової – Павло Олексійович та Володимир Олексійович Садомови. Після виходу Павла з товариства Володимир Садомов керував бізнесом одноосібно[14].

Та є ще одне важливе – матеріальне – джерело вивчення історії цієї фабрики, яке водночас являє собою й наш ключовий об'єкт наукового зацікавлення. Це подекуди збережені друковані схеми для вишивки хрестиком із рекламою торгового дому *«Маріи Садомовой Сыновья»* (або, як розгорнуто вказується на деяких із них, *«Маріи Садомовой Сыновья в Москвѣ на Ильинкѣ»*). Вони мали різний формат. Одні були укладені в альбом-гармошку[15], інші ж, – побутували на окремих листках (імовірно, у вигляді «премій»)[16].

Чимало із запропонованих там сюжетів стали популярними в епіграфічній вишивці. Проте вони містилися не лише у виданні Садомових. Через те ми не можемо знати достеменно, звідки вони поширилися. Але є й певні нюанси. У відомих нам друкованих листках Садомових жоден сюжет не містить написів.

В одній із схем торгового дому *«Маріи Садомовой Сыновья в Москвѣ на Ильинкѣ»* зображено двох чоловіків (один з палицею, інший – з люлькою), що балакають між собою[17]. Ідентична сценка міститься в альбомі М. Карагодіної *«Узоры для вышивания»* (Одеса, 1897)[18], але з написом *«Якій же ти дурень»*. Аналогічним є випадок і з сюжетом, де мати вкладає дитину спати. У листі Садомових жодних текстів тут також не представлено[19]. Але така ж картинка була вміщена у «преміях» парфумера А. Сіу – з підписом *«Спы мое серденько»*[20]. Слід зауважити, що у народі ці сюжети частіше вишивалися із написами, ніж без них, і саме із зазначеними написами. Тому схеми від торгового дому

[12] Нефёдов И. В. Некоторые особенности синтаксической структуры заглавий дореволюционных и советских плакатов. *Известия Южного федерального университета. Филологические науки*. 2011. № 1. С. 97.

[13] Лешуков А. Г. Социокультурная детерминация развития рекламы в России 1861–1900 гг.: дис. … канд. культурологии: спец. 24.00.01. Челябинск, 2015. С. 115–116.

[14] Справочная книга о лицахъ, получившихъ на 1901 годъ купеческія и промысловыя свидѣтельства по г. Москвѣ. Москва: Типографія И. А. Баландина, Волхонка, домъ Михалкова, 1901. URL: https://archive.org/stream/MoscowMerchantsCertificates/1901.Sk_moskovsk_kupcov_djvu.txt.

[15] Канвовые узоры Торговаго дома «Маріи Садомовой Сыновья». Москва, [б.д.]. 14 с.

[16] Садомовы В. и П. Схема для вышивки крестом (изображение двух мужчин). Москва: Маріи Садомовой Сыновья въ Москвѣ на Ильинкѣ, [б.д.]; Садомовы В. и П. Схема для вышивки крестом (изображение женщины и ребенка). Москва: Маріи Садомовой Сыновья въ Москвѣ на Ильинкѣ, [б.д.].

[17] Садомовы В. и П. Схема для вышивки крестом (изображение двух мужчин). Москва: Маріи Садомовой Сыновья въ Москвѣ на Ильинкѣ, [б.д.].

[18] Узоры для вышиванія М. Карагодиной. Одеса: Изданіе лит. В. Тиль и К°, 1897.

[19] Садомовы В. и П. Схема для вышивки крестом (изображение женщины и ребенка). Москва: Маріи Садомовой Сыновья въ Москвѣ на Ильинкѣ, [б.д.].

[20] Сіу А. Схема для вишывки крестом *«Спы мое серденько»*: [Премія къ глицериновому мылу]. Москва: Парфюмерія Высшаго Качества «А. Сіу и К°», [б.д.].

«Маріи Садомовой Сыновья», очевидно, були не основним джерелом поширення згаданих малюнків на рушниках. Водночас, не можна відкидати й те, що певна частина вишивок мала за основу ці схеми.

Ще один текстильний торговий дім, в асортименті якого, крім самих швейних матеріалів, були представлені друковані взірці для вишивання, – магазин дамських рукоділь *«Н. И. Кувшинниковъ съ Смиъ»*. Із уже згаданої Довідкової книжки (1901) дізнаємося, що його власниками були Микола Іванович Кувшинніков разом із двома синами – Миколою Миколайовичем і Олександром Миколайовичем. Останні після смерті батька стали представниками торгового дому[21]. Поряд зазначено, що початок функціонування торгового дому Миколи Івановича Кувшинникова *«Н. И. КувшинниковъсъСмиъ»* – 1888 р.[22] Це на вісім років пізніше від заснування торгового дому *«Маріи Садомовой Сыновья»*. Водночас на розрахунковому листі компанії Кувшиннікових (1912) вказується, що їхня торгівля велася набагато раніше – ще з 1837 р.[23] На цьому ж документі перелічено доволі широкий асортимент товарів, включаючи *«узоры крестомъ и гладью»*.

Є свідчення, що Микола Іванович Кувшинніков долучився до першої розробки схем кирилиці – до нього була тільки латинка – для вишивання. Мається на увазі *«Первый альбом русских монограмм для вышивания по канве»* (1885), укладений П. П. Кувшинніковим і виданий М. І. Кувшинніковим[24].

У виданні М. І. Кувшиннікова *«Альбомъ русскихъ малороссійскихъ узоровъ»*, як і в схемах Садомових, знаходимо сюжети, які згодом масово поширилися у народі. Так само, ці взірці містилися й в інших джерелах. Зокрема, сюди входить одна з найчисленніших узагалі в епіграфічній вишивці формула – зустріч хлопця та дівчини біля тину. М. Кувшинніков пропонує її без напису[25], тоді як ця ж сама сценка в альбомі Є. Доливо *«Сборникъ южно-русскихъ узоровъ»* (Київ, 1898) підписана: *«Молодецъ конѧ поилъ, къ красной дѣвкѣ приводилъ»*[26]. Доволі велика група рушників, вишитих за цією схемою, містить зазначені рядки. Водночас ще більше відтворених за цим зразком вишивок мають зовсім інші написи. І це свідчить про те, що були різні шляхи поширення однієї і тієї ж схеми. Інший приклад – зображення косаря з жінкою, які йдуть з поля. Його видавали книговидавець І. Ситін – без напису[27], парфумер А. Ралле – також без напису, але з додатковим персонажем (чоловіком із граблями)[28], К. Далматов – із написом *«Любо видѣть какъ дѣвка съ парнемъ идетъ»*[29]. В альбомі М. Кувшиннікова це ж саме зображення підписано так: *«Хороша Маша да не Ваша»*. У народі зазначену сценку вишивали і з останнім написом, і без нього. Насамкінець, схему, що ілюструє байку Езопа-Кри-

[21] Справочная книга о лицахъ, получившихъ на 1901 годъ купеческія и промысловыя свидѣтельства по г. Москвѣ. Москва: Типографія И. А. Баландина, Волхонка, домъ Михалкова, 1901. URL: https://archive.org/stream/MoscowMerchantsCertificates/1901.Sk_moskovsk_kupcov_djvu.txt.

[22] Там само.

[23] Торговый домъ «Николай Ивановичъ Кувшинниковъ съ Смиъ» : [Расчетный счет]. 1912. URL: https://picsb.meshok.net/pics/63447744.jpg.

[24] Юрова Е. С. Старинные узоры для вышивания. Обзор за 400 лет и энциклопедия вышивки XVIII века. Москва: Этерна, 2010. С. 64.

[25] Кувшинников Н. И. Альбомъ русскихъ и малороссійскихъ узоровъ. Москва, [б.д.].

[26] Доливо Е. К. Сборникъ Южно-Русскихъ Узоровъ Е.К.Д. Киев: Изданіе Т. А. Губанова, 1898.

[27] Сытин И. Схема для вышивки крестом. Москва: Литогр. И. Д. Сытина и Кo, [б.д.].

[28] Ралле А. Схема для вышивки крестом. Москва: Товарищество Высшей Парфюмеріи «А. Ралле и Кo», [б.д.].

[29] Далматов К. Третий альбом русских, малороссийских и южнославянских узоров для вышивания. Санкт-Петербург, 1883. 24 л.

лова *«Крук і лисиця»* (VI ст. до н. е.–1807 р.), підприємець А. Сіу видавав як «премію» до своєї парфумерії з коротким підписом: *«Лисица и ворона»*[30], що фактично позначає назву твору, а М. Кувшинніков подавав її з більш розлогим текстом, де, крім назви байки *«Ворона и лисица»*, ще є вмовляння лисиці, звернені до ворони з сиром у роті: *«Спой свѣтикъ не стыдись!»*[31]. У цьому випадку останній варіант вишивали частіше.

Очевидно, що одні й ті самі друковані взірці для рукоділля неодноразово запозичувалися та виходили від різних видавців. Під час цього процесу вони видозмінювалися: хтось із тогочасних бізнесменів додавав до зображень написи, а хтось – прибирав. І сьогодні практично нереально визначити, хто був першим. Що ж до головних джерел поширення в народ, то ми вправі лише робити припущення, адже в народній культурі сюжети ще більше трансформувалися – іноді до непізнаваності.

Так чи інакше, але можна твердити, що у розвитку такого явища, як епіграфічна вишивка кінця XIX–першої половини XX ст., певну роль відіграли не лише парфумерники, а й бізнесмени інших галузей. Зокрема, чимало друкованих схем із абетками, написами та побутовими сценками (останні своїми реалістичними сюжетами сприяли самостійному додаванню підписів вишивальницями, у такий спосіб також розвиваючи епіграфічну вишивку, хоча й дещо опосередковано) видавали текстильні підприємці: зокрема, французька компанія *«Дольфусъ-Мигъ и К°»* та російські торгові доми *«Маріи Садомовой Сыновья»* і *«Н. И. Кувшинниковъ съ Сми»*.

References

Bilous, L. (2008). Shcho take brokarivska vyshyvka? [What Is Brokar Embroidery?]. *Narodne mystetstvo – Folk Art, 1–2*. 22–25.

Brylova, L. Yu. (2018). *Vyshyvka vostochnoslavyanskogo naseleniya Dona i Kubani kontsa XIX – nachala XXveka: traditsii, moda, stil* [Embroidery by Eastern Slavic Population of Don and Kuban from the End of the 19th century to the Beginning of the 20th century]. Astrakhan, Russia.

Volkovicher, T. (2019). *Verbalni teksty u narodnii vyshyvtsi kintsia XIX – pershoi polovyny XX st.: geneza, semantyka, prahmatyka*. [Verbal Texts in Folk Embroidery from the End of the 19th century to the first half of the 20th century: Genesis, Semantics, Pragmatics]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Dalmatov, K. (1883). *Tretiy albom russkikh, malorossiyskikh i yuzhnoslavyanskikh uzorov dlya vyshivaniya* [The Third Album of Russian, Little Russian and South Slavic Patterns for Embroidery]. Sankt-Peterburg, Russian Empire (Russia).

Dolivo, Ye. (1898). *Sbornik Yuzhno-Russkikh Uzorov Ye. K. D.* [Collection of South Russian Patterns by Ye. K. D.]. Kyiv, Russian Empire (Ukraine): Izdanie T. A. Gubanova,.

Kanvovye uzory Torgovagodoma «Marii Sadomovoy Synovya» (n.d.). [Canvas Patterns by Trading House «Mariya Sadomova's Sons»]. Moscow, Russian Empire (Russia).

Kara-Vasylieva, T. (1983). *Poltavska narodna vyshyvka* [Poltava Folk Embroidery]. Kyiv, USSR: Naukova dumka.

Kuvshinnikov, N. (n.d.). *Albom russkikh i malorossiyskikh uzorov* [Album of Russian and Little Russian Patterns]. Moscow, Russian Empire (Russia).

[30] Сіу А. Схема для вишывки крестом *«Лисица и ворона»*: [Премія къ глицериновому мылу]. Москва: Парфюмерія Высшаго Качества «А. Сіу и К°», [б.д.].

[31] Кувшинников Н. И. Альбомъ русскихъ и малороссійскихъ узоровъ. Москва, [б.д.].

Leshukov, A. (2015). *Sotsiokulturnaya determinatsiya razvitiya reklamy v Rossii 1861–1900 gg.* [Sociocultural Determination of Advertising Development in Russia from 1861 to 1900]. Chelyabinsk, Russia.

Lobachevskaya, O. (2012). Brokarovskie uzory i narodnaya vyshivka krestom kak vizualizatsiya smeny kulturnoy paradigm v traditsionnoy culture kontsa XIX – nachala XX vv. [Brokar Patterns and Folk Cross-Stitch Embroidery as Visualization of Cultural Paradigm Shift in Traditional Culture from the End of the 19th century to the Beginning of the 20th century]. *Dizayn. Iskusstvo. Promyshlennost, 1*. 45–61.

Musatova, I. (2008). Arkhaichni rushnyky Pivdnia Ukrainy (siuzhety i semantyka) [Archaic Rushnyks in the South of Ukraine (Plots and Semantics)]. *Ukrainske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii, 8*. 186–189.

Dillmont, Th. (Eds.). (1913). *Metki i Uzory Dlya Vyshivaniya* [Labels and Patterns for Embroidery]. Mulhouse (Alsace), France: D. M. C. Library.

Nefedov, I. (2011). Nekotorye osobennosti sintaksicheskoy struktury zaglaviy dorevolyutsionnykh i sovetskikh plakatov [Some Syntactic Structure Peculiarities of Prerevolutionary and Soviet Posters' Headlines]. *Izvestiya Yuzhnogo federalnogo universiteta. Filologicheskie nauki, 1*. 96–101.

I. Spasky Nizhyn Regional Museum, the Department «Postal Station» (exposition). Nizhyn, Ukraine. The author's photo (15 April 2015).

Ralle, A. (n.d.). *Cross-Stitch Paper*. Moscow, Russian Empire (Russia): Elite Perfumery Partnership «A. Ralle & Cº».

Sadomovy, V. and P. (n.d.). *Cross-Stitch Paper (the Image of Two Men)*. Moscow, Russian Empire (Russia): Mariya Sadomova's Sons.

Sadomovy, V. and P. (n.d.). *Cross-Stitch Paper (the Image of a Woman and Her Child)*. Moscow, Russian Empire (Russia): Mariya Sadomova's Sons.

Siu, A. (n.d.). *Cross-Stitch Paper «The Fox and the Raven»*. Moscow, Russian Empire (Russia): Elite Perfumery Partnership «A. Siu & Cº».

Siu, A. (n.d.). *Cross-Stitch Paper «Sleep, My Heart»*. Moscow, Russian Empire (Russia): Elite Perfumery Partnership «A. Siu & Cº».

Spravochnaya kniga o litsakh, poluchivshikhna 1901 god kupecheskiya i promyslovyya svidѣtelstva po g. Moskvѣ (1901). [Reference Book on Persons Who Have Received Merchant and Industrial Certificates in Moscow until 1901]. Moscow, Russian Empire (Russia): I. A. BalandinPrinting House.

Sytin, I. (n.d.). *Cross-Stitch Paper*. Moscow, Russian Empire (Russia): I. D. Sytin & Cº Litography.

Settlement Account by Trading house «N. I. Kuvshynnikov with His Sons» (1912). Moscow, Russian Empire (Russia).

Karagodina, M. (1897). *Uzory dlya vyshivaniya M. Karagodinoy* [Patterns for Embroidery by M. Karagodina]. Odesa, Russian Empire (Ukraine): V. Til & Cº Litography.

Yurova, Ye. (2010). *Starinnye uzory dlya vyshivaniya. Obzor za 400 let i entsiklopediya vyshivki XVIII veka* [Ancient Patterns For Embroidery. Overwiew for 400 Years and Encyclopedia of the 18th CenturyEmbroidery]. Moscow, Russia: Eterna.

Dillmont, T. (1886). *Encyclopedia of Needlework by THÉRÈSE DE DILLMONT*. Dornach, France: Bibliothec D.M.C.

DMC History. (2016). *Creative World DMC. Official website of DMC*.

Therese de Dillmont (1846–1890). (2014). *Anne Wanner's Textiles in History. Biographies*.

Броварець Тетяна Михайлівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Brovarets Tetiana M. – Ph.D. in Philological Studies, Junior Researcher at the Ukrainian and Foreign Folklore Studies Department of M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology of NAS of Ukraine (4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: tetiana.volkovicher@gmail.com

THE TEXTILE BUSINESSMEN'S INFLUENCE ON EPIGRAPHIC EMBROIDERY (FROM THE END OF THE 19th CENTURY TO THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY)

The aim *of this article is to demonstrate the role of textilebusinessmen in developing a tradition to embroider inscriptions from the end of the 19th centuryto the first half of the 20th century. Very little information is available on edition of schemes for needlework by textilebusinessmen (in contrast to entrepreneurs involved in perfumery sector – from the last ones the terms «broker embroidery» and «soap embroidery» have been created). The French company «Dollfus-Mieg & Compagnie» is shortly recollected in academic literature, whereas Russian trading houses «Mariya Sadomova's Sons» and «N. I. Kuvshynnikov with His Sons» are at the periphery ofscientific curiosity. However, as our analysis has shown, their publication activities also had influence on embroidering inscriptions which were folk texts. The main* ***method*** *of this research is historical and genetic. Due to this method we have been able to identify the concrete print schemes for needle work which eventually became the basis for the folk embroideries. Also, the comparative* ***method*** *has been applied for the matching one and the same plots from different sources.* ***Scientific novelty*** *is in the first systematic demonstration of the textile businessmen's influence (the companies «Dollfus-Mieg & Compagnie», «Mariya Sadomova's Sons» and «N. I. Kuvshynnikov with His Sons») on the emergence of verbal texts in folk embroidery.* ***Conclusions****. We can state that not only perfumers but also businessmen of other industries played a role in developing a tradition to embroider inscriptions from the end of the 19th century to the first half of the 20th century. Particularly, the textile businessmen (the French company «Dollfus-Mieg& Compagnie», «Mariya Sadomova's Sons» and Russian trading houses «N. I. Kuvshynnikov with His Sons») published a huge amount of printed cross-stitch papers with alphabets, inscriptions and genre scenes (the last ones with their realistic plots encouraged the embroideresses to add verbal texts by their own).*

Keywords*: textile businessmen, epigraphic embroidery, DMC, trading houses «Mariya Sadomova's Sons» and «N. I. Kuvshynnikov with His Sons», print cross-stitch papers, inscriptions.*

Дата подання: 13 липня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Броварець Т. Вплив текстильних підприємців на епіграфічну вишивку (кінець XIX – перша половина XX ст.). *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 94–102. DOI: 10.5281/zenodo.4018416.

Цитування за стандартом APA

Brovarets, T. (2020). Vplyv tekstylnykh pidpryiemtsiv na epihrafichnu vyshyvku (kinets XIX – persha polovyna XX st. [The textile businessmen's influence on epigraphic embroidery (from the end of the 19th to the first half of the 20th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 94–102. DOI: 10.5281/zenodo.4018416.

УДК 352 : 666.7](477/53)

Олег Белько

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ВОГНЕТРИВКОГО БУДІВНИЦТВА ПОЛТАВСЬКИМ ГУБЕРНСЬКИМ ЗЕМСТВОМ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ШЛЯХОМ БЕЗКОШТОВНОГО ПОСТАЧАННЯ ЦЕГЛИ Й ЧЕРЕПИЦІ НАСЕЛЕННЮ ГУБЕРНІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.4018425

© О. Белько, 2020. CC BY 4.0

Актуальність дослідження *полягає у важливості для сучасної практики досвіду Полтавського губернського земства у XIX–на початку XX ст., що проявився у впровадженні механізму економічної підтримки населення шляхом безкоштовного постачання вогнетривких матеріалів. Це дослідження має на* ***меті*** *розкрити поетапне впровадження Полтавським губернським земством заходів з вогнетривкого будівництва для захисту будівель від пожеж, безкоштовне забезпечення глиняною черепицею й цеглою населення регіону. Полтавське губернське земство послідовно, цілеспрямовано й рішуче впроваджувало культурну модель, що проявлялася в поліпшенні житлового будівництва.* ***Методологічною основою*** *роботи є сукупне застосування загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, системності.* ***Наукова новизна.*** *Уперше в українській етнології на основі наукових джерел комплексно проаналізовано специфіку роботи земських установ, організацій, що сприяли практичній реалізації концептуальних напрямів діяльності Полтавського губернського земства в частині вогнетривкого будівництва та безкоштовного постачання цегли та черепиці населенню губернії.* ***Висновки.*** *Аналізуючи вищевикладене в питаннях діяльності Полтавського губернського земства, губернської управи, простежується чітке планування роботи, оперативність у діях, актуальність і злободенність прийнятих рішень, глибока обізнаність справи на місцях, цілеспрямованість у досягненні мети. Через систему адміністративних і організаційних заходів органи земського самоврядування активно впроваджували в життя державну програму з вогнетривкого будівництва шляхом доброчинної допомоги в покритті дахів сільськогосподарських, благодійних товариств, закладів освіти, приватних осіб, постраждалих від пожеж. Акцентується увага на застосуванні різних методів впливу на свідомість населення – від рекламування продукції до безкоштовної її реалізації зі складів, навіть у спричинений земству збиток. Досвід Полтавського губернського земства заслуговує на увагу у вирішенні актуальних соціально-економічних і соціокультурних питань сьогодення.*

Ключові слова*: Полтавське губернське земство, заходи з вогнетривкого будівництва, безкоштовний відпуск гончарної черепиці й цегли, популяризація вогнетривких керамічних матеріалів.*

Наприкінці XIX – на початку XX ст. соціально-економічна стратегія Полтавського губернського земства передбачала втілення на практиці концептуальних напрямів щодо розвитку вогнетривкого керамічного виробництва як складового гончарства, доброчинні дії задля активного використання цієї продукції у житловому будівництві. Розуміння земством гончарства як поліфункціонального явища було покликане до життя суспільними вимогами.

Поза дослідницькими інтересами науковців залишилися питання безкоштовної реалізації гончарної черепиці й цегли задля задоволення життєвих потреб населення.

Найвищого розвитку виробництво, реалізація й популяризація вогнетривкої кераміки досягли за часів, коли Полтавську губернську управу очолював Ф. А. Лизогуб (1901–1915). Аналізуючи економічну ситуацію в регіоні, губернське земство переконувалося в тому, що підтримка гончарного виробництва повинна стати однією з головних турбот земства[1]. Губернська управа розглядала гончарний промисел з економічної та художньої сторін. У доповіді «Про участь земства у розвитку сільськогосподарських промислів» (1894) зроблено аналіз кризової ситуації в сільському господарстві. Губернська управа вбачала вихід із такого становища в розвитку переробної промисловості й підвищенні попиту на місцеву продукцію[2].

Своєрідними монополістами в цій справі були гончарі Опішного. Широко було розповсюджене вогнетривке будівництво також у Хорольському, Миргородському, Полтавському, Кобеляцькому, Роменському, Прилуцькому повітах, тобто в тих місцевостях, де були виявлені поклади сировини й була нагальна потреба у протипожежному будівництві.

Предметом дослідження є діяльність Полтавського губернського земства в 1894–1916 рр. щодо реалізації заходів з вогнетривкого будівництва шляхом доброчинної допомоги в покритті дахів сільськогосподарських, благодійних товариств, закладів освіти, приватних осіб, постраждалих від пожеж.

На державному рівні була схвалена програма, котра вводила в дію норми будівництва у поселеннях задля протипожежної безпеки. 9 липня 1880 р. на Хорольському земському зібранні була заслухана доповідь управи щодо запровадження вогнетривкого сільського будівництва. Зібрання постановило, що питання планування забудов понад 10 хат згідно з правилами будівельного статуту, урахуванням відстані між забудовами необхідне для перешкоджання поширення пожеж[3].

Полтавське губернське земство послідовно, цілеспрямовано й рішуче впроваджувало культурну модель, що проявлялася в поліпшенні житлового будівництва. У 1894 р. губернська управа з огляду на те, що пожежі завдають населенню великих збитків (98% сільських будівель потерпали від пожеж)[4] і потребують від земства значних асигнувань, виступила на засіданні губернського земського зібрання з доповіддю про необхідність розвитку черепичного виробництва для заміни солом'яних дахів. Одним з першочергових заходів управи було проведення дослідів з виготовлення покрівельної черепиці, будівництво черепичних заводів. Як один зі способів вирішення проблеми був запропонований безкоштовний відпуск черепиці, порядок розповсюдження вогнетривких дахів.

До губернської управи населення зверталося з різних питань, зокрема, щодо надання фінансової допомоги на перекриття даху сім'ям, які залишилися без годувальника, але земство ухвалювало лише ті клопотання, які надходили від постраждалих через пожежі[5].

Наведемо кілька прикладів виважених і планомірних дій земства. До Полтавського губернського зібрання звертався з клопотанням предводитель губернського дворянства про безкоштовний відпуск із земського заводу 12740 одиниць черепиці та 440 гребенів для даху (1899) для покриття будівель у с. Рибці, де проживали збіднілі дворяни. Ревізійна комісія запропонувала зібранню прохання задовольнити[6].

[1] Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторыя четыре трехлетья (с 1883 по 1894 г. вкл.). Полтава, 1901. Вып. II. С. 733–735.

[2] Отчет Полтавской губернской земской управы за 1897 год. Полтава, 1898. Вып. I. С. 16.

[3] Журналы Хорольского уездного земского собрания 1889 года. Лубны, 1889. С. 23.

[4] Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва Полтавской губернской земской управы доклады 1902 года. Полтава, 1902. С. 7.

[5] Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXI очередного созыва, 1895 года. Полтава, 1895. С. 20–22.

[6] Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIV очередного созыва 20–30 января 1899 года. Полтава, 1899. С. 190.

Полтавське повітове зібрання на підставі доповіді управи про виділення допомоги Диканському сільському товариству на будівництво приміщення для рукодільної майстерні, постановило надати допомогу в сумі 500 руб. та порушити клопотання перед губернською земською управою про безкоштовний відпуск черепиці з погодженням проєкту забудови[7].

Відповідно до наявності асигнувань постановою Полтавського губернського земського зібрання від 4 грудня 1903 р. з сум страхового капіталу виділялися кош-ти на будівництво шкільних приміщень. Страховий кошторис на 1904 р. становив:

1. Без пожежних винагород та обігових витрат – 290420 руб.;

2. Разом із пожежними винагородами та обіговими витратами – 1000420 руб[8].

Проте не всі клопотання вирішувалися позитивно. Так, відповідно до доповіді Полтавської губернської управи не було підтримано прохання Гадяцького комітету попечительства по народній тверезості про видачу допомоги в розмірі 1500 руб. зі страхового капіталу на придбання протипожежних приладів у Гадяцькому просвітницькому закладі[9].

Поширення пожеж переросло у проблему, яку потрібно було вирішувати. На засіданні Полтавської міської думи у 1904 р. розглядалися питання щодо безкоштовного виділення черепиці для покриття даху будівлі училища ім. І. П. Котляревського. Було запропоновано затвердити кредит у розмірі 2500 руб.[10] з метою надання цегли Товариству фізичного виховання дітей для будівництва притулку. Оскільки на цегельному заводі на цей час розподіл цегли вже був визначений, то дума внесла пропозицію надати субсидію для означеного будівництва[11].

У 1905 р. зібрання Полтавської міської думи заслухало кілька клопотань, зокрема, Полтавського дамського благодійного товариства про надання цегли з міського цегельного заводу для ремонту приміщення дитячого притулку. Міська дума постановила внести необхідну суму до кошторису 1906 р.[12] Монастирсько-Колонійському попечительству бідних було відпущено 8000 одиниць цегли[13].

Страхова комісія, відповідно до клопотання Полтавського благодійного товариства, запропонувала зібранню списати борг у сумі 626 руб. за черепицю та 35 руб. за цеглу, а сплату повної суми – 1008 руб. розподілити на 5 років рівними частинами в погашення губернської субсидії на утримання земством школи-притулку[14].

На засіданні Полтавського губернського зібрання 19 січня 1906 р. голова управи Ф. А. Лизогуб запропонував зібранню розглянути клопотання Полтавського дамського благодійного товариства про списання з нього боргу за черепицю та ліквідувати борг за цеглу і доставку матеріалів у розмірі 1773 руб[15].

Губернське зібрання не залишало поза увагою долі людей. Так, працівнику Смілянського черепичного заводу, який утратив руку на виробництві, губернська управа доручила надати матеріальну допомогу по втраті працездатності[16].

[7] Полтавское уездное земство Журналы XL очередного собрания и экстренного 22 февраля 1904 года с приложениями. Полтава, 1905. С. 65.

[8] Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIX очередного созыва. Полтава, 1903. С. 100.

[9] Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIX очередного созыва. Полтава, 1903. С. 155.

[10] Журналы Полтавской городской думы за 1904 год. Полтава, 1907. С. 60–61.

[11] Там же. С. 15.

[12] Журналы Полтавской городской думы за 1905 год. Полтава, 1909. С. 56.

[13] Там же. С. 72.

[14] Журналы Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва, 1905 года. Полтава, 1906. С. 98.

[15] Там же. С. 32.

[16] Журналы Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва, 1905 года. Полтава, 1906. С. 43.

Цього ж року губернське зібрання доповнило вже чинну постанову про надання черепиці із земських черепичних заводів постраждалим від пожеж, а вогнетривкого матеріалу – лише тим особам, які нададуть губернській управі довідку про майновий стан і потребу у відновленні будівель[17].

Отже, управа використовувала різні варіанти надання допомоги. Розглядалося питання про списання половини боргу з П. Д. Шкларевича (150 руб.) і М. Г. Яновського (365 руб.) за відпущену Смілянським черепичним заводом черепицю, що була невисокої якості[18].

У поточному році Полтавська міська дума ухвалила постанову про надання дамському комітету Червоного Хреста до 100000 одиниць цегли на будівництво приміщення для інвалідів за ціною її собівартості[19].

Ревізійна комісія, розглянувши роботу страхового відділу 1906 р., запропонувала:

1. Змінити умови тарифів страхування рухомого майна;

2. Посилити нагляд за діяльністю страхових інспекторів;

3. Поширити 40% знижку з премій на покриття дахів шкільних будівель;

4. Доручити управі розширити перелік протипожежних заходів щодо облаштування глиносолом'яних дахів;

5. Управа повинна внести пропозиції на розгляд зібрання щодо заохочення місцевого населення до будівництва печей удосконалених типів[20].

Страхова комісія зазначила, що для покрівлі цих будівель земство безкоштовно виділяє черепицю та оплачує відрядження майстрів з глиносолом'яного покриття, тому інших витрат проводити не планує[21].

Полтавське губернське земське зібрання у 1906 р. затвердило Правила надання черепиці. Черепиця першого ґатунку могла надаватися тільки земським та загальноосвітнім закладам. Приватні особи безкоштовно могли отримати черепицю другого ґатунку і тільки в селах, що постраждали від пожеж. Згідно з цим, ревізійна комісія запропонувала зібранню включити у Правила 50% знижку постраждалим від пожеж, будівлі яких були застраховані[22].

Полтавське товариство сільського господарства у 1907 р. порушило клопотання перед губернською управою про безкоштовне виділення з земського цегельного заводу 20000 одиниць цегли для Полтавського дослідного поля. Зібрання внесло до кошторису 1908 р. 300 руб. на придбання Товариством цегли для будівництва зерносховища[23].

20 жовтня 1908 р. на нараді Полтавської губернської управи було розглянуто питання про використання глиносолом'яної покрівлі дахів як проміжного варіанту між соломою і черепицею. На її облаштування передбачалось надання фінансової допомоги, адже черепиця коштувала дорого, і не всі жителі могли її придбати. Страховий інспектор по Хорольському повіту П. Г. Турчанінов зауважив, що глиносолом'яні покрівлі зменшують кількість пожеж. У результаті обговорення була внесена пропозиція щодо зведення у деяких селах невеликих показових будівель під глиносолом'яною покрівлею та підпалювання для наочної демонстрації з метою доведення їх досконалості та вогненебезпечності. Управа визнала, що таке

[17] Там же. С. 44.

[18] Журналы Полтавского губернского земского собрания 42 очередного созыва, 1906 года. Полтава, 1907. С. 87.

[19] Журналы Полтавской городской думы за 1906 год. Полтава, 1910. С. 84.

[20] Журналы Полтавского губернского земского собрания 42 очередного созыва, 1906 года… С. 89.

[21] Там же.

[22] Там же. С. 92.

[23] Журналы Полтавского губернского земского собрания 43 очередного созыва 1907 года. Полтава, 1908. С. 127–128.

покриття потрібно поширювати, а для цього необхідно відрядити в повіти майстрів для його наочної демонстрації[24].

Нарада Полтавської губернської управи за участю страхових інспекторів ухвалила рішення:

1. Визнати глиносолом'яні дахи вогнетривким покриттям;

2. Розповсюджувати вогнетривке покриття у губернії;

3. Зводити показові забудови селянського типу у тих місцях, де багато пожеж, і для доказу їх вогнетривкості проводити досліди з їх підпалу;

4. Волосні правління повинні нові забудови покривати глиносолом'яним покриттям;

5. Повітовим управам необхідно стежити, щоб майстрами з виготовлення вогнетривкого покриття дахів були учні з числа місцевих жителів, а платню їм слід було видавати зі страхового капіталу;

6. Видавати винагороду господарям за умови покриття глиносоломою всіх забудов[25].

На виконання пропозиції ревізійної комісії та губернських гласних щодо заходів з популяризації черепиці, страхова комісія запропонувала губернському зібранню уповноважити управу розповсюджувати серед населення листівки про способи виготовлення черепичної покрівлі[26]. На цю пропозицію Полтавська губернська управа відреагувала відразу, і вже наступного дня (21 жовтня 1908 р.) це питання було розглянуто. Під час обговорення страховий інспектор по Хорольському повіту П. Г. Турчанінов уніс слушну пропозицію, що будівництво повітових земських складів для збереження черепиці є одним із напрямів діяльності, оскільки здебільшого черепицю купують у незначній кількості й доставка її на велику відстань недоцільна. У нараді взяли активну участь працівники страхового відділу. Вони запропонували управі розробити механізм здешевлення та розповсюдження черепиці з наданням кредиту; в густозаселених пунктах покривати керамічним матеріалом двори за рахунок страхового капіталу. Проте покриття у великих поселеннях певної кількості садиб було вже затверджено губернським зібранням кілька років тому. Однак цей захід не дав позитивних результатів через недостатню кількість будівельного матеріалу. Нарада ухвалила рішення:

1. Визнати розповсюдження черепичної покрівлі заходом, доцільним у протипожежному відношенні;

2. Необхідно розробити механізм здешевлення черепиці;

3. Продавати черепицю в кредит;

4. Влаштовувати в густозаселених пунктах двори, всі будівлі яких будуть покриті черепицею;

5. При повітових управах бажане влаштування черепичних складів;

6. Втрати черепиці на шляху до складу віднести на рахунок земства;

7. Будівництво нових черепичних заводів визнати передчасним;

8. Видавати премії господарям, які покривають дахи глиняною черепицею;

9. Безкоштовно видавати черепицю постраждалим від пожеж[27].

Для вирішення цієї проблеми не вистачало фахівців, і не лише в Полтавській губернії. Одночасно було вирішено, за пропозицією повітових управ, рекомендувати направляти з кожного повіту двох робітників на Малобудищанський черепичний завод з метою ознайомлення з черепичною покрівлею. Оплата та утри-

[24] Журнал совещания Полтавской губернской земской управы с страховыми инспекторами Полтавского губернского земства 19–22 октября 1908 года. Полтава, 1910. С. 57.

[25] Там же. С. 58.

[26] Журналы Полтавского губернского земского собрания 44 очередного созыва, 1908 года. Полтава, 1909. С. 119.

[27] Журнал совещания Полтавской губернской земской управы с страховыми инспекторами Полтавского губернского земства 19–22 октября 1908 года… С. 59–60.

мання учнів покладалася на губернську земську управу – 750 руб. (по 25 руб. на учня). Губернській управі було доручено вжити заходів щодо організації навчання покрівлі черепицею учнів відділу нижчої кераміки при Миргородській майстерні, планувалося виділити 400 руб. на оплату праці керівника. На засіданні зібрання було визнано бажаним облаштувати при повітових земських управах не менше одного черепичного складу поблизу залізниці[28].

Для зменшення втрат черепиці губернській управі було доручено розробити шляхи її перевезення як залізницею, так і на підводах. Збитки покладалися на страховий капітал. Замовник черепиці, у разі її бою під час доставки, мав вимагати складення жандармського протоколу[29].

Приділялася увага підготовці до навчального процесу закладів освіти. Так, Лубенське повітове земство у 1909 р. фінансувало проведення ремонтних робіт у навчальних закладах повіту, зокрема, будівлі Крутоберезького училища була обкладена цеглою, у Чутівському училищі проведений ремонт печей[30].

17 лютого 1911 р. Полтавська міська дума розглянула питання про безкоштовну видачу 60000 одиниць цегли для розширення площі будівлі 1-го Полтавського 4-класного міського училища. Зібрання постановило внести до кошторису 750 руб. на оплату придбання цегли для означеної мети із земського цегельного заводу[31].

За пропозицією страхової комісії губернське зібрання 1911 р. затвердило виділення 31550 руб. на безкоштовне надання черепиці для шкіл[32].

Не випадали з поля зору й інформаційні питання. На засіданні губернського зібрання 8 грудня 1911 р. Д. П. Капніст запропонував підготувати брошури про вогнетривке будівництво винятково українською мовою, «а не на російській мові, незрозумілій населенню». П. В. Кочубей запропонував підрахувати, якою кількістю голосів підтримана така пропозиція, «щоб знати, хто любить рідний край». Зібрання одноголосно ухвалило пропозицію Д. П. Капніста[33].

Розглянувши доповідь губернської управи про зміну умов продажу та безкоштовного виділення черепиці, страхова комісія запропонувала зібранню затвердити пропозицію управи з таким доповненням:

1. Вважати бідними, постраждалими від пожеж, що мають право безкоштовного отримання черепиці, тих осіб, майнові статки яких не перевищують 2 десятини землі;

2. Видавати безкоштовно до 12000 одиниць черепиці на повіт для потреб шкільної забудови, організацію її перевезення покласти на повітові земства;

3. При сортуванні черепиці, окрім запропонованого управою першого та другого ґатунку, встановити також третій[34].

Злободенним виявилося також питання ремонту будівлі Полтавського губернського земства, введеної в дію в 1908 р. За дорученням губернського земського зібрання утворена комісія в 1912 р. провела огляд її даху й дійшла висновку про необхідність вжиття таких заходів:

1. Переробити карнизи частини будівлі з двору;

2. Доручити управі зібрати відомості про стрічкову черепицю, яка виготовляється на губернських заводах, для заміни фасадної частини даху;

---

[28] Журналы Полтавского губернского земского собрания 44 очередного созыва, 1908 года… С. 119.

[29] Там же. С. 120.

[30] Отчет Лубенской уездной земской управы за 1909 год. Лубны, 1910. Ч. II. С. 282–283.

[31] Журналы Полтавской городской думы за 1911 год. Полтава, 1912. С. 13.

[32] Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва, 1911 года. Полтава, 1912. С. 151.

[33] Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва, 1911 года… С. 34.

[34] Там же. С. 149.

3. Виділити на перекриття даху 5000 руб.[35].

На порядку денному постало ще одне важливе питання – через фінансову нестабільність як у державі, так і в губернії страхова комісія в 1912 р. подала Полтавському губернському земському зібранню кошторис витрат по утриманню Полтавського земського черепичного заводу. Вона внесла пропозицію про скорочення витрат, запропонованих на безкоштовне надання черепиці постраждалим від пожеж та призупинення безкоштовного виділення черепиці земським школам. Пропонувалося видавати по 12000 одиниць черепиці першого ґатунку на повіт, що скорочувало витрати на 9450 руб. Постраждалим від пожеж пропонувалося встановити обмеження з виділення черепиці другого ґатунку в кількості 10000 одиниць. Право розподілу черепиці передбачалося надати повітовим управам. 1912 р. Малобудищанський черепичний завод безкоштовно передав зі складу 383798 одиниць черепиці, в тому числі на будівництво шкіл – 132000, постраждалим від пожеж – 31798 та на склади повітових управ – 220000[36].

Упроваджені заходи з розвитку вогнетривкого будівництва за кошти губернського земства та уряду не в змозі були повністю задовольнити суспільні потреби. Утримання майстрів, робітників, влаштування земських та урядових майстерень, заводів реалізовувалися поступово, зважаючи на високу вартість заходів. У губернії станом на 1913 р. нараховувалося 7000 населених пунктів та близько 2000000 будівель, покритих соломою. Навіть при 6-ти мільйонному виробництві черепиці, яке вимагало значних капіталовкладень, земство не могло повністю забезпечити потребу населення у вогнетривких матеріалах. За умов масового виробництва черепиці, її популяризації та організації складів, навчанні майстрів поступово можна було наблизитися до реалізації поставленої мети. Земських та урядових заходів було недостатньо, потрібна була приватна ініціатива. За підтримки земства утворювалася мережа дрібних кооперативних організацій, приватних цегельних, черепичних заводів, що розповсюджувалися по губернії. Спеціалісти-будівельники не мали досвіду впровадження нових матеріалів, однак намагалися відповідально підходити до завдань сільського вогнетривкого будівництва[37].

Забезпеченість сільського населення була різною. На вартість забудов впливала віддаленість місць виробництва матеріалів, тому, на думку губернської управи, не було сенсу говорити про єдиний тип сільської забудови та вогнетривкого даху. В одних місцях знаходили застосування дешеві глиняні стіни та глино-солом'яні покриття, в інших – дахи з гончарної черепиці. В завдання земства входило проведення роз'яснень щодо технічних переваг вогнебезпечних будівель, вартості різного роду стін та покрівель, їх переваг, недоліків та довготривалості, щоб населення мало змогу ознайомитися і знайти собі відповідних майстрів. Загальні заходи з вогнетривкого будівництва, що здійснювалися Полтавським земством, реалізовували вищезгадані завдання, і від успішного впровадження їх у життя залежав розвиток сільського вогнетривкого будівництва в губернії. Тож виникла необхідність доручити головному управлінню землеустрою забезпечити виконання усіх урядових заходів, оскільки до завдань відділу управління належало надання підтримки та допомоги в сільському будівництві не лише в районах землеустрою, а й поза ними[38].

Серед загальних витрат Полтавського губернського земства, запланованих на 1916 р., на безкоштовне забезпечення черепицею передбачалося виділити

[35] Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва, 1912 года. Полтава, 1913. С. 154.

[36] Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва, 1912 года… С. 158.

[37] Полтавскому губернскому земскому собранию 49 очередного созыва Губернской земской управы доклады 1913 года. Полтава, 1913. С. 277.

[38] Там же. С. 278.

4820 руб., на рекламу – 200 руб.[39], на видання популярних брошур у 1917 р. – 2000 руб[40].

Для забезпечення прогресу у справі покриття дахів глиняною черепицею Полтавське губернське земство йшло на великі збитки. Але воно глибоко занурювалося в комплекс проблем, пов'язаних із життєдіяльністю населення, підвищення загального рівня його культури. Діяльність земств із підтримки населення була ефективною й раціональною, різноманітною у функціональних проявах. Використання природних ресурсів краю, реалізація заходів із вогнетривкого будівництва, доброчинні дії у вирішенні цієї справи сприяли підвищенню життєвих стандартів. Хоча дії Полтавського губернського земства розглядаються в історичній площині, проте його досвід є особливо актуальним на нинішньому етапі розбудови економіки, підтримки малого бізнесу й вирішення соціальних проблем на території регіону.

References

Zhurnal soveshhaniya Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravy s strakhovymi inspektorami Poltavskogo gubernskogo zemstva 19–22 oktyabrya 1908 goda. (1910). Poltava, Ukraine: Tipo-Litografiya I. L. Frishberga.

Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 41 ocherednogo sozy`va, 1905 goda. (1906). Poltava, Ukraine: Tipo-Litografiya I. Frishberga i S. Zokhorovicha.

Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 42 ocherednogo sozy`va, 1906 goda. (1907). Poltava, Ukraine: Tipo-Litografiya I. Frishberg i S. Zokhorovich.

Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 43 ocherednogo sozy`va 1907 goda. (1908). Poltava, Ukraine: Tipo-Litografiya I. L. Frishberg i S. Zokhorovich.

Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 44 ocherednogo sozy`va, 1908 goda. (1909). Poltava, Ukraine: Elektr. Tipo-Litografiya Torg. doma I. Frishberg i S. Zokhorovich.

Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 47 ocherednogo sozy`va, 1911 goda. (1912). Poltava, Ukraine: Elektr. Tipo-Litografiya Torg. doma I. Frishberg i S. Zokhorovich.

Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 47 ocherednogo sozy`va, 1912 goda. (1913). Poltava, Ukraine: Elektr. Tipo-Litografiya I. L. Frishberga.

Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XXXI ocherednogo sozy`va, 1895 goda. (1895). Poltava, Ukraine: Tipografiya Gubernskogo pravleniya.

Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XXXIV ocherednogo sozy`va 20-30 yanvarya 1899 goda. (1899). Poltava, Ukraine: Tipografiya L. Frishberga.

Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XXXIX ocherednogo sozy`va. (1903). Poltava, Ukraine: Tipografiya L. Frishberga.

Zhurnaly Poltavskoj gorodskoj dumy` za 1904 god. (1907). Poltava, Ukraine: Tipolitografiya N. M. Starozhiczkago.

Zhurnaly Poltavskoj gorodskoj dumy` za 1905 god. (1909). Poltava, Ukraine: Tipolitografiya I. L. Frishberg i S. E. Zokhorovich.

Zhurnaly Poltavskoj gorodskoj dumy` za 1906 god. (1910). Poltava, Ukraine: Tipolitografiya I. L. Frishberga.

Zhurnaly Poltavskoj gorodskoj dumy` za 1911 god. (1912). Poltava, Ukraine: Tipolitografiya I. L. Frishberga.

[39] Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1916 год. *Журналы Полтавского губернского земского собрания 51 очередного созыва, 1915 года.* Полтава, 1916. С. 276.

[40] Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1917 год. *Журналы Полтавского губернского земского собрания 52 очередного созыва, 1916 года.* Полтава, 1917. С. 76.

Zhurnaly Khorol`skogo uezdnogo zemskogo sobraniya 1889 goda. (1889). Lubny, Ukraine: Tipografiya N. Pigurenko.

Obyasnitelnaya zapiska k smete gubernskikh zemskikh potrebnostej Poltavskoj gubernii na 1916 god. *Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 51 ocherednogo sozyva, 1915 goda.* (1916). Poltava, Ukraine: Elektr. Tipo-Litografiya I. L. Frishberga.

Obyasnitelnaya zapiska k smete gubernskikh zemskikh potrebnostej Poltavskoj gubernii na 1917 god. *Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 52 ocherednogo sozyva, 1916 goda.* (1917). Poltava, Ukraine: E`lektr. Tipo-Litografiya I. L. Frishberga.

Otchet Lubenskoj uezdnoj zemskoj upravy za 1909 god. (1910). (Vol. 1). Lubny, Ukraine: Tipografiya I. L. Iczkovicha.

Otchet Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravy` za 1897 god. (1898). (Vol. 1). Poltava, Ukraine: Tipo-litografiya L. Frishberga.

Poltavskoe uezdnoe zemstvo Zhurnaly XL ocherednogo sobraniya i ekstrennogo 22 fevralya 1904 goda s prilozheniyami. (1905). Poltava, Ukraine: E`lektr. tipo-litografiya D. N. Podzemskogo.

Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu 49-go ocherednogo sozyva Gubernskoj zemskoj upravy doklady 1913 goda. (1913). Poltava, Ukraine: Tipo-Litografiya L. Frishberga.

Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu XXXVIII ocherednogo sozy`va Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravy doklady 1902 goda. (1902). Poltava, Ukraine: Tipo-Litografiya Torgovogo doma «L. Frishberg».

Sistematicheskij svod Postanovlenij i rasporyazhenij poltavskogo gubernskogo zemstva za vtoryya chetyre trekhletya (s 1883 po 1894 g. vkl.). (1901). (Vol. 2). Poltava, Ukraine: Tipo-Litografiya L. Frishberga.

Белько Олег Олександрович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Наукового відділу виставок Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, викладач Полтавського коледжу мистецтв імені Миколи Лисенка. (вул. Партизанська, 102, смт Опішня, 38164, Україна).

Belko Oleh O. – Ph.D. in Historical Sciences, scientific researcher of the Scientific Department of Exhibitions of the National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery in Opishne, junior researcher at the Department of Ceramics of the Newest Time at the Institute of Keramology – Department of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Editorial and Publishing Department of Poltava Regional Universal Scientific Library named after Ivan Kotlyarevsky, teacher of the Poltava College of Arts named after Mykola Lysenko. (102 Partyzanska Str., Opishnia, 38164, Ukraine).

E-mail: belko.poltava@gmail.com

POPULARISATION OF REFRACTORY CONSTRUCTION BY THE POLTAVA PROVINCIAL LOCAL COUNCIL BY MEANS OF GRATUITOUS SUPPLY OF BRICKS AND TILES TO THE PROVINCE POPULATION

At the end of the 19th – beginning of the 20th centuries, the socio-economic strategy of the Poltava provincial local council (zemstvo) provided for the implementation in practice of conceptual trend towards the development of refractory ceramic production as a component of pottery, charitable actions aimed at active use of those products in residential construction. The zemstvo's understanding of pottery as a multifunctional phenomenon was called forth by social demands.

Analyzing the economic situation in the region, the provincial zemstvo became convinced that support of pottery production should be one of its main concerns.

Distinctive monopolists in this sphere were potters from Opishnia; refractory construction was widespread in Khorol, Myrhorod, Poltava, Kobeliaky, Romny and Pryluky counties, that is, in the areas where there were both an urgent need for it and deposits of raw materials.

At the state level, a program was approved that enacted housing standards in settlements for fire safety.

The citizens applied to the provincial administration on various issues, such as: financial assistance in roofing for families left without breadwinners; a request from the head of the provincial nobility for free supply by the zemstvo brickyard of 12,740 units of tiles and 440 units of roof ridge (1899) in order to cover buildings in the village of Rybtsy, where homeless noblemen were housed; financial assistance to the Dykanka agricultural society for building a handicraft workshop.

The Poltava zemstvo went to considerable expense in order to achieve progress in covering the roofs with clay tiles. However, it deeply delved into the collection of problems associated with the life of the ethnic group, into raising the general cultural level of the population. The activity of zemstvo in supporting the population was effective and rational, diverse in functional manifestations. The use of natural resources of the region, the implementation of measures to help refractory construction, charitable actions aimed at resolving the matter all contributed to raising the population living standards. Altough the actions of the Poltava zemstvo are in the historical plane, its experience is especially relevant at the current stage of economic development, support for small business and solving social problems of the region.

***Key words**: the Poltava provincial local council (zemstvo), activity in refractory construction, gratuitous supply of pottery tiles and bricks, popularization of refractory ceramic materials*

Дата подання: 1 липня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Белько О. Популяризація вогнетривкого будівництва Полтавським губернським земством наприкінці XIX–на початку XX ст. шляхом безкоштовного постачання цегли й черепиці населенню губернії. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 103–112. DOI: 10.5281/zenodo.4018425.

Цитування за стандартом APA

Belko, O. (2020). Populiaryzatsiia vohnetryvkoho budivnytstva Poltavskym hubernskym zemstvom naprykintsi XIX – na pochatku XX st. shliakhom bezkoshtovnoho postachannia tsehly y cherepytsi naselenniu hubernii [Popularisation of refractory construction by the Poltava provincial local council by means of gratuitous supply of bricks and tiles to the province population]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 103–112. DOI: 10.5281/zenodo.4018425.

УДК 271.2-523.41(477.51-25)(091)«1929/1939»

Олена Ванжула

АМБІТНІ ПЛАНИ ТА СУМНІ РЕАЛІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА НАПРИКІНЦІ 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

DOI: 10.5281/zenodo.4018430

© О. Ванжула, 2020. CC BY 4.0

Мета *розвідки полягає у всебічному вивченні процесу становлення та діяльності Чернігівського історико-культурного заповідника, його структурних підрозділів та аналізу нових форм музейної комунікації, запроваджених наприкінці 1920-х–на початку 1930-х рр. В ході дослідження були застосовані як загальнонаукові* ***методи*** *дослідження (аналіз, синтез, аналогії), так і спеціальні: історико-генетичний та історико-порівняльний, які дали можливість виокремити важливі причинно-наслідкові зв'язки та розглянути діяльність музейної установи крізь призму складних суспільно-політичних трансформацій, що відбувались у країні.* ***Наукова новизна****. Залучена джерельна база дала можливість системно розглянути маловивчену тему щодо передумов створення та стратегічних напрямків діяльності Чернігівського історико-культурного заповідника, його структурних підрозділів, з'ясувати основні методи і форми діяльності музейної установи, особливості тематичного наповнення перших музейних експозицій.* ***Висновки.*** *Чернігівський історико-культурний заповідник як науково-дослідна музейна установа виник на хвилі національно-культурного відродження 1920-х рр., коли потрібно було вирішити подальшу долю сакральних пам'яток Чернігова, вилучених з користування релігійних громад. Діяльність заповідника будувалася в контексті реалізації основних напрямків загальнодержавної пам'яткоохоронної політики з урахуванням здобутків та напрацювань місцевих науковців і музейників. Основні завдання та методи діяльності науково-дослідної музейної установи цілком базувались на принципах пануючої марксистсько-ленінської ідеології та повністю відповідали атеїстичній доктрині більшовиків. Ідеологічна заангажованість та остаточне становлення тоталітаризму в СРСР завадили реалізації амбітних планів науковців заповідника, запровадженню новаторських форм музейної комунікації, спрямованих на плідну співпрацю із громадськістю міста.*

Ключові слова*: пам'ятки архітектури, Чернігівський історико-культурний заповідник, науково-дослідна установа, вчений охоронець, музейники.*

1920–1930-ті рр. – доволі суперечливий період історії України, коли в суспільстві відбувались кардинальні зміни в усіх сферах життя, зокрема й у галузі культури. Після поразки національно-визвольного руху в Україні (1917–1921 рр.) та входження її до складу Радянського Союзу певний час спостерігалося значне піднесення в розвитку української культури в рамках потужної хвилі національно-культурного відродження. Представники української інтелігенції, втративши сподівання на побудову самостійної держави, вбачали своєрідний спосіб вираження національної ідентичності в розвитку культури, мистецтва, науки. Відтак 1920-ті рр. були часом активного розвитку вітчизняної історичної науки, коли дослідженню проблем регіональної історії приділяли увагу такі провідні вчені, як М. С. Грушевський, П. А. Тутковський, М. П. Василенко, І. В. Моргілевський, М. О. Макаренко та ін.[1] Значне пожвавлення спостерігалося в галузі історичного

[1] Див.: Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Під заг. ред. М. Грушевського. Київ: Держ. вид-во України, 1928. 531 с.

краєзнавства. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що, з одного боку, саме краєзнавство як наука переживало бурхливий розвиток, а з іншого, його представників майже повністю було знищено під час політичних репресій[2]. Об'єктивне вивчення багатьох аспектів цього історичного парадоксу стало можливим лише за часів здобуття Україною незалежності, коли в минуле відійшли ідеологічні обмеження у вивченні зазначеного історичного періоду, з'явилися широкі можливості для розгляду малодосліджених проблем, були повернуті із небуття тисячі імен істориків, краєзнавців, музейників, постраждалих за часів тоталітаризму[3]. Пильну увагу дослідників привертало вивчення різноманітних аспектів розвитку історико-краєзнавчого руху в Україні як складової частини національно-культурного відродження 1920–1930-х рр.[4] Характерною ознакою цього часу стала поява значної кількості музеїв різного профілю як у великих містах, так і на периферії, адже музейна справа в Україні розвивалася як невід'ємна складова історико-краєзнавчого руху, в контексті якого в країні виникають й історико-культурні заповідники. Проте діяльність Чернігівського історико-культурного заповідника залишається маловивченою темою. Частково це пояснюється недовгим часом існування самої музейної установи та доволі обмеженою джерельною базою.

Першою спробою законодавчого та методологічного обґрунтування необхідності створення історико-культурних заповідників у межах всієї УСРР була монографія чернігівського історика В. В. Дубровського, де автор окреслив основні завдання та напрямки діяльності новостворених музейних установ[5]. Останнім часом було опубліковано кілька розвідок Д. Риги, в яких були використані документи Центрального державного історичного архіву м. Києва, присвячених першим рокам діяльності Чернігівського історико-культурного заповідника[6]. Процес громадського обговорення проєкту постанови РНК про оголошення сакральних споруд Чернігова пам'ятками всеукраїнського значення (1927–1929 рр.) на рівні центральних та місцевих органів влади із залученням провідних науковців, визначення передумов виникнення музейної установи були висвітлені нами у відповідних тематичних розвідках[7]. Однак багато аспектів діяльності музейної установи залишаються недослідженими. Мета цієї статті – розкрити процес становлення, розвитку та функціонування заповідника, проаналізувати структурні підрозділи та основні напрямки його діяльності. Вивчення архівних документів та аналіз публікацій місцевої періодичної преси дають можливість розглянути окреслені

[2] Савчук В. Українське та російське краєзнавство 1920–1930-х рр.: проблеми взаємодії, розвитку в умовах формування тоталітарної системи. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика.* 2011. Вип. 16. С. 259.

[3] Ткаченко В. В. Показові політичні процеси 20–30-х років XX ст. та їх роль у винищенні української наукової інтелігенції. *Гілея. Науковий вісник:* зб. наук пр. Київ, 2009. Вип. 18. С. 48; Реабілітовані історією: у 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко та ін. Кн. 3.Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 600 с.; Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. Київ, 2000. 479 с.

[4] Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20–30-х роках. *Рідна школа.* 1991. № 12. С. 51; Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя. Київ: Знання, 2007. С. 179–180.

[5] Дубровський В. В. Охорона пам'яток культури в УСРР / відбиток з часопису «Охорона пам'яток культури на Україні», ч. 1. Харків, 1927. 11 с.; Дубровський В. В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Вкраїні. *Український музей.* Збірник перший. Київ, 1927. С. 13–26; Дубровський В. В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. Харків: Держ. вид-во України, 1930. 75 с.

[6] Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–32 роках. *Сіверянський літопис.* 2011. № 6. С. 76–81; Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 106–116.

[7] Ванжула О. М. Створення Чернігівського державного заповідника у 1929 р. *Могилянські читання. 2017:* зб. наук. пр. Київ, 2018. С. 31–36; Ванжула О. М. Чернігівський історико-культурний заповідник: передумови створення та основні напрямки діяльності. *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів: Десна-Поліграф, 2019. Вип. 4. С. 6–15.

проблеми в контексті соціально-економічних та ідеологічних трансформацій, які відбувалися в країні наприкінці 1920–на початку 1930-х рр.

Академік М. С. Грушевський небезпідставно вважав Чернігівщину краєм, де залишились «багатющі наукові і національні клейноди», а Чернігів називав «українською Равенною» зі значною кількістю самобутніх архітектурних пам'яток[8]. Місто мало не лише задавнену історію, але й сталі традиції історико-краєзнавчих досліджень у вивченні історії Чернігівщини. Історичні розвідки в царині сакральної історії Чернігово-Сіверщини, започатковані високоосвіченим чернігівським духовенством у XIX ст. (А. Страдомським, О. Єфимовим, А. Платоновим, Т. Страдомським, Т. Стефановським, І. Кибальчичем та ін.), плідно продовжила Чернігівська губернська вчена архівна комісія, яка серед інших дванадцяти входила до п'ятірки найрезультативніших на теренах колишньої Російської імперії[9]. Кращі традиції комісії успадкували Чернігівське наукове товариство, Чернігівський крайовий історичний архів і Чернігівський державний музей, які всіляко сприяли розгортанню історичних студій в регіоні за умов національно-культурного відродження 1920-х рр. Провідну роль у наукових та пам'яткоохоронних товариствах цього часу відігравали досвідчені фахівці дореволюційного вишколу: В. Шугаєвський, А. Верзілов, Я. Жданович, В. Дроздов, С. Баран-Бутович та представники більш молодої генерації дослідників: В. Дубровський, П. Смолічев, В. Єфимовський, М. Вайнштейн та ін.[10] Значним поштовхом у подальшому вивченні сакральних пам'яток Чернігова стали архітектурно-археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору (1923 р.) та архітектурні – Успенського собору Єлецького монастиря (1924–1926 рр.), проведені під керівництвом провідних українських професорів М. О. Макаренка та І. В. Моргілевського. Вони вкотре довели непересічне значення пам'яток Чернігова для світового культурного надбання та отримали потужний науковий резонанс всередині країни та за кордоном[11]. Особливо плідною й багатообіцяльною була середина двадцятих років із моменту підпорядкування музеїв Укрнауці (1925 р.), коли наукова діяльність почала домінувати серед інших напрямків роботи. З середини 1920-х і до початку 1930-х рр. діяльність музейних осередків спрямовувалась науковими інституціями (Етнографічною та Краєзнавчою комісіями ВУАН, Кабінетом антропології та етнології, ВУАКом та ін.)[12]. Отже, піднесення історико-краєзнавчого руху та музейної справи, всебічне розгортання пам'яткоохоронної діяльності, значна увага до розвитку регіональних історичних студій з боку провідних українських істориків у перше постреволюційне десятиліття стали важливими передумовами створення заповідників у межах всієї країни.

Іншою вагомою причиною створення Чернігівського заповідника стали наслідки атеїстичної політики більшовицької влади, запровадженої по відношенню до Церкви як суспільної інституції та релігії як суспільної ідеології. Оскільки кінцевою метою більшовиків була побудова у майбутньому атеїстичного суспільства,

[8] Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. С. 116.

[9] Коваленко О. Б. Едиційна археографія у доробку й діяльності Чернігівської губернської вченої комісії. *Сіверянський архів:* науковий щорічник. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. Вип. 1. С. 18; Ванжула О. М. Священнослужители Чернігівського кафедрального собору – дослідники історії Троїцько-Іллінського монастиря. *Чернігівські старожитності:* зб. наук. пр. Чернігів: Десна-Поліграф, 2016. Вип. 4 (7). С. 22–30; Ванжула О. М. Священнослужители чернігівського Спасо-Преображенського собору XIX – початку XX ст. *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів: Десна-Поліграф, 2017. Вип. 1–3. С. 245–260.

[10] Ванжула О. М. Створення Чернігівського державного заповідника у 1929 р. *Могилянські читання –2017:* зб. наук. пр. Київ, 2018. С. 31–32.

[11] Ванжула О. М. «Вакаційна практика» студентів Чернігівського інституту народної освіти (До історії проведення архітектурно-археологічних досліджень Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 року). *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 147–153.

[12] Дубровський В. В. Охорона пам'яток культури в УСРР / відбиток з часопису «Охорона пам'яток культури на Україні», ч. 1. Харків, 1927. С. 8–11.

жодна релігійна конфесія не мала перспектив на подальше існування[13]. Внаслідок реалізації більшовицькою владою войовничої антирелігійної політики станом на 1926 р. частина діючих церков Чернігова вже була вилучена із активного користування громад, отже, потрібно було вирішити їхню подальшу долю та цільове призначення[14].

У 1926 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР було створено Український комітет охорони пам'яток культури (далі – УКОПК). Головним інспектором цієї установи став наш земляк Василь Васильович Дубровський – колишній секретар комісії із дослідження чернігівських Спасо-Преображенського (1923–1924 рр.) та Успенського (1924–1926 рр.) соборів, член історичної секції ВУАН, який активно долучився до процесу створення заповідників в масштабах УСРР та Чернігівського державного історико-культурного заповідника зокрема. Нещодавно створений комітет повинен був значно покращити пам'яткоохоронну діяльність. Серед головних завдань у справі охорони пам'яток на 1926–1927 рр. В. Дубровський вбачав: 1) проведення первісної реєстрації пам'яток культури за типами та значенням (республіканські, місцеві) із формуванням списку найзначущіших; 2) виявлення й заснування мережі історико-культурних заповідників; 3) організацію інформаційно-популяризаторської роботи серед населення; 4) реалізацію громадської роботи в справі охорони через заснування окружних та місцевих комісій і створення мережі кореспондентів Українського комітету охорони пам'яток[15]. Серйозне обговорення ролі та місця музеїв у системі наукових і культурно-освітніх закладів відбулося під час наради музейних співробітників України 25–27 травня 1926 р. у Харкові. Музеї розглядались як державні сховища пам'яток, науково-дослідні установи, що повинні здійснювати дослідження усіх пам'яток на певній території й готувати кваліфіковані кадри музейних працівників. Ці положення ілюстрували помітні зрушення в розробці теоретичних засад українського музейництва 1920-х рр., які були втілені в «Резолюції президії Укрнауки про музейну справу» від 2 квітня 1927 р.: «Музеї повинні бути по цільовій установці науковими установами з широкою політосвітньою роботою»[16]. Президія Укрнауки ухвалила рішення про необхідність систематизації й упорядкування музейної мережі, здійснення класифікації музеїв за певними науковими ознаками (наявність систематизованих колекцій та наукових кадрів). Окреслювались такі типи музеїв: краєзнавчі місцевого типу; б) синтетичні крайові музеї з ознаками наукової установи; в) наукові музеї республіканського значення[17]. Саме до наукових музеїв республіканського значення належали історико-культурні заповідники.

Упродовж 1926–1927 рр. чернігівські пам'яткоохоронці та музейники активно долучилися до першочергових пам'яткоохоронних заходів. Принципову позицію щодо реєстрації та належного збереження архітектурних пам'яток Чернігова займав тодішній завідувач Чернігівського державного музею, художник Марко Григорович Вайнштейн (1894–1952), який входив до складу чернігівського пам'яткоохоронного комітету. Він був вихованцем Київського художнього училища. У 1923 р. він очолював музей у Конотопі, а в 1926–1931 рр. − в Чернігові[18]. Упродовж 1925–1926 рр. М. Вайнштейн разом із іншими чернігівськими музейни-

[13] Ванжула О. М. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 94–107.

[14] Ванжула О. М. Чернігівській Спасо-Преображенський собор у 1920-х–на початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. С. 324–329.

[15] Дубровський В. В. Охорона пам'яток культури в УСРР... С. 8–10.

[16] Кушнір В. Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний вимір. *Народознавчі зошити*. 2013, № 6 (114). С. 985.

[17] Там само. С. 985–986.

[18] Курач С. Художнє життя Чернігівщини першої третини XX століття. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 351.

ками та краєзнавцями обстежив Спасо-Преображенський, Успенський та Троїцький собори, Катеринінську та Іллінську церкви. Пам'ятки були в незадовільному стані та потребували невідкладних ремонтних робіт. Станом на 1926 р. Спасо-Преображенський та Успенський собори були вилучені з користування церковних громад, Троїцький собор та Іллінська церква були діючими.

На початку травня 1927 р. М. Вайнштейн разом зі своїм колегою, завідувачем археологічного відділу історичного музею П. Смолічевим та інспектором Чернігівського окружного відділу місцевого господарства Р. Войниловичем виконали обстеження чернігівських Спасо-Преображенського собору та церков колишнього Троїцько-Іллінського монастиря з метою складання попередніх кошторисів на ремонт. У Спасо-Преображенському соборі було передбачено проведення нагальних невідкладних реставраційних робіт, обрахованих у сумі 3757 рублів 76 копійок[19]. Іллінська церква, яка на момент обстеження використовувалась релігійною православною громадою за безпосереднім призначенням, перебувала у більш-менш задовільному стані, отже, ремонтні роботи планували провести її коштом[20]. Музейники не лише фіксували стан обстежених споруд, а й висловлювали свої зауваження. М. Вайнштейн виступив категорично проти фарбування позолоти бань Спасо-Преображенського собору олійною фарбою та зведення додаткової утепленої стелі в Іллінській церкві, яка закривала первісне мурування її склепіння. Троїцький собор та монастирська дзвіниця перебували в задовільному стані, а Введенська церква потребувала ремонту фасадів, вікон, ринв, цокольної частини будівлі та зведення ґанку зі східцями біля вхідних дверей, розрахованих у сумі 709 рублів 4 коп. Житлова частина при Введенській церкві колишнього Троїцького монастиря перебувала на той час у користуванні житлкоопу «Кавказ» м. Чернігова, який був зобов'язаний контролювати належний стан споруди[21]. Проте найзагрозливішою була ситуація зі спорудами старовинного Єлецького монастиря. Обстеження монастирських споруд на початку 1928 р., проведене представниками міської влади за участю М. Вайнштейна, виявило їх украй занедбаний стан[22].

Огляд зазначених культових будівель Чернігова проводили в контексті складання попередніх списків пам'яток архітектури республіканського значення. На основі цих даних Народний комісаріат освіти (далі – НКО) в 1927 р. склав проєкт постанови про створення заповідника в Чернігові, який надіслали для вивчення та внесення пропозицій до місцевого окружного виконавчого комітету. В проєкті були зазначені три пам'ятки Чернігова: Спасо-Преображенський, Успенський та Троїцький собори. Автором проєкту постанови був Василь Васильович Дубровський. Він розглядав пам'ятки в контексті їхнього непересічного мистецького значення для світового культурного надбання: «Безумовно всі ці три пам'ятки являються чудовими зразками староукраїнської будівельної техніки, джерелом до вивчення історії української матеріальної культури. Вони стоять своїм значенням на одному рівні із такими пам'ятками, як Реймський собор, Notre Dame de Paris, собор в Ахені й інші. УСРР має не гірші зразки матеріальної культури, ніж Західна Європа. Охорона їх − справа національного значення»[23]. Проте В. В. Дубровський вважав за потрібне включити до складу заповідника чернігівські Іллінську та П'ятницьку церкви. М. Г. Вайнштейн мав щодо цього питання власну позицію та запропонував додати до переліку пам'яток республіканського значення Катеринінську церкву (XVIII ст.) – надзвичайно цінну пам'ятку «українського бароко», дзвіницю та цегляні мури колишнього Єлецького монастиря, Введенську церкву Троїцького монастиря XVII ст. із «мазепинським» іконоста-

[19] Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-793. Оп. 280. Спр. 1. Арк. 94–95.
[20] Там само. Арк. 96–96 зв.
[21] Там само. Арк. 96.
[22] Там само. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 207–208.
[23] ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 142–142 зв.

сом та всю монастирську садибу, оточену цілим кільцем старовинних будинків та споруд[24]. Однак за постановою РНК УСРР від 18 травня 1929 р. лише три храми Чернігова: Спасо-Преображенський, Успенський та Троїцький собори оголосили історично-архітектурними пам'ятками всеукраїнського значення у складі Чернігівського історико-культурного заповідника[25]. Всього ж в УСРР було створено 9 заповідників[26].

Марко Григорович Вайнштейн, директор Чернігівського державного музею, в травні 1929 р. був призначений тимчасовим виконувачем обов'язків ученого охоронця Чернігівського історико-культурного заповідника. Він мав власну концепцію щодо напрямків діяльності новоствореної музейної установи, її структурних підрозділів, тематичного наповнення експозицій, яке висловив на шпальтах місцевої газети «Червоний стяг»[27]. Стаття мала атеїстичне забарвлення. Дописувач особливо акцентував на багатовіковому паразитичному існуванні Церкви за рахунок коштів простих людей, розвінчував «зажерливе» чернігівське духовенство, яке впродовж століть отримувало державне утримання, «неокладні» суми від експлуатації церковних будівель та господарств. Високі прибутки перетворили духівництво в один з найбагатших прошарків російського суспільства, однак, на думку Марка Григоровича, значний штат чернігівського духовенства «не міг годувати такої орави паразитів», відтак головним джерелом попівського добробуту була селянська маса, яка «засипала мідяки та п'ятаки у величезні шухляди святителя Феодосія, «чудотворних» ікон тощо»[28]. Особливу увагу М. Вайнштейн приділив Спасо-Преображенському собору, який «духівництво використовувало як одну з видатних «святинь», причому на байках про переховування під долівкою собору останків чернігівських князів, мучеників воно чимало заробляло»[29]. Пізніше головним джерелом прибутку кафедрального собору був культ шанування Феодосія Углицького. В Єлецькому монастирі торгували «чудотворною дошкою, з намальованою Богородицею на ялині» та реліквіями, пов'язаними з культом шанування Дмитра Ростовського, в Троїцькому соборі збагачувались завдяки шануванню чудотворної ікони Іллінської Богоматері, «частками засохлого людського тіла .., що їх переховували попи у срібних ковчегах та ганчірках»[30]. На думку М. Вайнштейна, революція поклала край попівському шахрайству щодо використання пам'яток із спекулятивною метою, коли низка пам'яток міста була включена до складу заповідника. Отже, керманич заповідника за переконаннями був послідовним атеїстом. Безперечно, Марко Григорович як досвідчений музейник розумів, що мало було оголосити про створення заповідника, потрібно було забезпечити охорону та всебічне дослідження архітектурних пам'яток. Він запропонував поставити питання щодо подальшого використання пам'яток на суспільне обговорення та виклав своє бачення вирішення цієї проблеми. Головне завдання заповідника Марко Григорович вбачав в охороні, вивченні та використанні пам'яток у науковому й антирелігійному напрямках[31]. В експозиції Спасо-Преображенського собору він запропонував: висвітлити домонгольську добу (історію створення державності, «прагнення князьків до захоплення земельних багатств і підкорення собі людності, насадження всіма засобами християнства й будування церков»),

[24] ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 144.

[25] Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919−1930 рр.: зб. док. і матеріалів / Відп. ред. Воробей Р. Б.; упоряд.: А. В. Морозова, Н. М. Полетун. Чернігів: Вид. Лозовий В. М., 2010. С. 244–245.

[26] Дубровський В. В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України... С. 10.

[27] Вайнштейн М. Г. Про використання пам'яток старовини м. Чернігова. *Червоний стяг*. 1929. 3 грудня. № 1175 (2069). С. 4.

[28] Там само.

[29] Там само.

[30] Там само.

[31] Там само.

провести аналогії з іншими архітектурними пам'ятками візантійського стилю (Успенським собором Києво-Печерської лаври, Михайлівським собором в Києві) тощо. Окрему частину експозиції доцільно було присвятити побуту соборного духівництва, його прибуткам, торгівлі «мощами» Феодосія Углицького, «святою» водою зі Спаського цвинтаря[32]. В Успенському соборі Єлецького монастиря музейник пропонував демонструвати матеріали про архітектуру романсько-візантійського стилю в цілому, із наведенням відповідних аналогій між давньоруськими пам'ятками Чернігова та іншими подібними архітектурними спорудами доби Київської Русі, історії самої обителі. В експозиції Троїцького собору – пам'ятки архітектури XVII ст. – було б доцільним презентувати барокову архітектуру сакральних споруд Чернігівщини, особливо акцентуючи увагу на меценатській діяльності гетьмана І. С. Мазепи − «яскравого представника української шляхти, що прагнув через церкву зміцнити свою владу»[33]. Заслуговувала на особливу увагу економічна діяльність Троїцького монастиря впродовж XVII–XIX ст. (рудні, гути, паперові фабрики, Троїцька друкарня). Побут ченців Троїцького монастиря, на думку М. Вайнштейна, давав цінний антирелігійний матеріал, який яскраво змальовував усі сторони монастирського життя за часів російського царату. Проте автор добре розумів, що всі намічені заходи цілком залежали від «сил та коштів», які будуть надані заповіднику з республіканського бюджету[34].

З перших днів діяльності заповідника місцева влада затримувала процес передачі пам'яток у його відання. Зокрема, навіть через півроку музейній установі не був переданий Троїцький собор[35]. Взагалі М. Вайнштейну довелося вирішувати складні пам'яткоохоронні завдання в складній атмосфері антирелігійної істерії, за якої найменша спроба захистити культові пам'ятки або ж церковне начиння розцінювались як виступ на захист релігії. Парадокс полягав у тому, що Марко Григорович, справжній атеїст за переконаннями, мав серйозний конфлікт із Чернігівською окружною «Спілкою безвірників», коли відмовився підписати листи про закриття храмів, яким загрожувало руйнування. Принципову позицію музейник займав у справі збереження музейних експонатів, старовинних дзвонів із закритих храмів Чернігова, що не подобалось представникам влади[36]. Відверте цькування з боку місцевої влади та малоосвічених активістів-безвірників змусили його залишити посаду вченого охоронця в 1930 р. Влітку 1931 р. в Чернігівському державному музеї працювала спеціальна комісія, яка звільнила М. Вайнштейна з посади директора, однак досвідчений музейник упродовж 1931–1933 рр. працював завідувачем реставраційною майстернею Всеукраїнського музейного містечка в Києві, а пізніше переїхав до Москви[37].

Чергова хвиля репресій та арештів музейників на початку 1930-х рр. відповідала змінам у політиці партії щодо розвитку історичного краєзнавства, коли державою підтримувались лише ті структури, які в своїй діяльності відходили від дослідження національно-культурних аспектів і в основу роботи ставили виробничий принцип. Цей часовий рубіж засвідчив, що період ліберального ставлення й терпимості до краєзнавчого руху закінчився. В методологію тодішнього краєзнавства почали вводити принципи партійності, класової спрямованості, плановості, залучали краєзнавців та музейників до здійснення індустріалізації, розвитку виробничих сил промисловості та аграрного сектора. Подібний підхід до музейної справи цілком відповідав тим завданням, які були проголошені в Хар-

[32] Там само.
[33] Там само.
[34] Там само.
[35] Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–32 роках. *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 77.
[36] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Ч. 2. Київ, 1995. С. 116–120.
[37] Студьонова Л. Художник, музейник і бунтівник. *Тхия*. 2019. № 9 (262). 17 вересня. С. 4.

кові на республіканській музейній конференції (жовтень 1930 р.) та підтверджені на загальноросійському музейному з'їзді (грудень 1930 р.), де остаточно було затверджено активну участь музеїв у вирішенні народно-господарських проблем. Музейних співробітників закликали відійти від «кунсткамери» і присвятити себе справі будівництва соціалізму[38]. Отже, втілювати ці стратегічні завдання судилося Ісидору Васильовичу Строкуну (1900–1953), наступному вченому охоронцю Чернігівського державного заповідника, призначеному в 1930 р.

Молодий, ініціативний та амбітний І. Строкун, як і його попередник, був талановитим художником, вихованцем Краснодарського художнього технікуму та Київського художнього інституту, де в цей час викладали самобутні художники-новатори: Михайло Бойчук, Василь та Федір Кричевські[39]. Він повинен був сформулювати стратегію діяльності та основні завдання заповідника відповідно до викликів часу та завдань соціалістичного будівництва, врахувати всі недоліки в роботі свого попередника, активно запроваджуючи виробничий підхід до вивчення історії. 25 грудня 1930 р. Ісидор Строкун доповідав на засіданні бюро Українського комітету охорони пам'яток культури (далі – УКОПК) в Києві про стан заповідника та надав оперативний план роботи на 1931 р. Охоронна робота заповідника за 1930 р. в цілому була визнана задовільною. Серед недоліків за часів каденції М. Вайнштейна були зазначені відсутність зв'язку з місцевими організаціями та узгодження в роботі з громадськими, культурними установами міста. Щоправда, й новий план роботи заповідника на 1931 р. авторства І. Строкуна члени бюро УКОПК вважали не реальним, а розрахованим на віддалену перспективу, а відтак запропонували вилучити з нього ті дослідницькі та реставраційні роботи, що належало провести за окремими завданнями іншим компетентним установам та фахівцям, яких у Чернігові просто не було[40].

Доволі інформативним був перспективний план роботи Чернігівського державного заповідника на 1930–1932 рр. (до кінця першої п'ятирічки), який надає можливість проаналізувати основні напрямки роботи, окреслити стратегічні завдання, структурні підрозділи, методи та форми діяльності музейної установи. Отже, провідними напрямками роботи заповідника були визначені: охоронна, науково-дослідна, популяризаторська, антирелігійна, видавнича та експозиційна діяльність, які базувались на марксистсько-ленінській методології. Заповідник «мусить дістати належне собі місце в загальній будівничій конструкції соціалістичної культури республіки»[41]. Відтак пам'ятки, які відігравали в минулому «ганебну роль затемнювання народних мас, на сучасному етапі розвитку соціалістичного будівництва СРСР повинні виконувати нові функції», а саме: нести інформацію про історію суспільства та культуру; набути активних форм втручання в життя людності для остаточного ліквідування посіяної темряви та активно боротися із «релігійною темрявою»; бути «не тільки вогнем для спалювання, зруйнування старого релігійного світогляду, а й стати найактивнішим джерелом для створення нового марксистського світогляду, ... синтетичної матеріалістичної уяви про всесвіт, для перетворення у дійсність нової комуністичної культури, нового комуністичного побуту»[42]. У заповіднику сформували три відділи: історії архітектури та фрескового малярства, охорони пам'яток, антирелігійний та два допоміжні заклади: кабінет з «вивчення відвідувачів» та бібліотеку[43].

Нова роль пам'яток обумовлювала й нові форми роботи, побудовані на ви-

[38] Савчук В. Музеї України як центри краєзнавчої роботи в 20–30-х рр. XX ст. *Краєзнавство.* 2011. № 2. С. 219.
[39] Ральченко І. Долі художників, скаламучені XX ст. *Світ-інфо.* 2014. № 34. С. 14.
[40] ДАЧО. Ф. Р-780. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–3.
[41] Там само. Арк. 5.
[42] Там само.
[43] Там само. Арк. 6.

робничому принципі, в основі якого передбачалось не пасивне обслуговування, «а активна безпосередня участь відвідувачів у практичному внесенні матеріалів в скарбницю заповідника та активного поширення набутого досвіду за його межами»[44]. Актуальним було питання наукового, марксистського вивчення колишніх церков, а нині – пам'яток заповідника та їхнього майна[45].

Серед першочергових перспектив охоронної діяльності передбачалося включення до переліку пам'яток заповідника інших храмів Чернігова домонгольської доби: Борисоглібського собору, Іллінської та П'ятницької церков та доби Гетьманщини: Катеринінської церкви та будинку Мазепи (Полкової канцелярії). Ці пам'ятки не перебували в складі заповідника, проте вони були внесені до додаткового списку найзначущих пам'яток архітектури, який був сформований на початку 1930-х рр. Учений охоронець відзначав «занехаяний стан» більшості пам'яток, особливо загрозливою була ситуація із дахом Борисоглібського собору та П'ятницької церкви, мурами Катеринінської церкви[46].

Утім, недостатнє фінансування не дозволяло провести повноцінну реставрацію, тому головним завданням І. Строкун визначив проведення консервації пам'яток, що увійшли до складу заповідника в 1929 р. Зокрема, в Спаському соборі впродовж 1930–1931 рр. планували провести ремонт даху, консерваційні роботи на вежах, тинькування та побілку стін, укріплення основи пілястр, зведення навколо собору захисного асфальтного ланцюга завширшки 1,5 м, ремонтування та підведення електрики до вартового будинку на Спаському цвинтарі, відкриття та облаштування для огляду екскурсантів закиданих землею фундаментів давньоруських прибудов, розкопаних М. О. Макаренком у 1923 р.[47]

Будівля колишньої Спаської дзвіниці (сучасна будівля Колегіуму) потребувала пофарбування та побілки, які планували провести за рахунок коштів контори Рудметалторгу, яка суттєво пошкодила стіни будівлі під час зняття церковних дзвонів у 1929 р.[48] Успенський собор також потребував тинькування, побілки, підмурування пілястр та склепіння хрестильні. Термінової консервації вимагали 13 барокових ікон іконостасу Успенського собору, на яких прогресував процес руйнування фарбового шару. Дзвіниця Єлецького монастиря, дах приділу св. Іакова також потребували невідкладних консерваційних робіт. Навколо Успенського собору планували звести асфальтовий захисний ланцюг подібно до Спаського собору. На території Троїцького монастиря необхідно було засклити 13 вікон барабану колишньої Введенської церкви. Цілком вписувались в атеїстичну більшовицьку доктрину заходи зі зняття хрестів з Успенського та Троїцького соборів. Утім, хрести на банях Успенського собору, що мали високу художню цінність, планували обережно демонтувати для подальшого експонування в музеях заповідника.

Для найзначущих пам'яток міста та Чернігівського повіту: чернігівських Спасо-Преображенського, Борисоглібського, Успенського та Троїцького соборів, Катеринінської, Іллінської та П'ятницької церков, будинку Мазепи, надгробків Єлецького монастиря, Лизогубівської кам'яниці в Седневі та ін. – планували замовити охоронні «чавунні бляхи» (дошки) із зазначенням статусу об'єкта як пам'ятки культури, що перебував під охороною держави[49]. Отже, пам'яткоохоронна діяльність була важливою ланкою роботи установи.

Передбачалося проведення цілої низки контрольно-охоронних заходів щодо стану давньоруських фресок у Спаському та Успенському соборах. Дослідницька робота над фресками, розпочата в 1929 р., передбачала виконання замальовок та фо-

[44] Там само. Арк. 5 зв.
[45] Там само. Арк. 6.
[46] Там само.
[47] Там само.
[48] Там само. Арк. 2.
[49] Там само. Арк. 1.

тографування із фіксацією виявлених структурних і зовнішніх змін. Задля щомісячного контрольно-охоронного моніторингу технічного стану архітектурних пам'яток Чернігова вкрай потрібно було придбати гігрограф. Серед перспектив охоронної діяльності передбачалася фотофіксація в різних ракурсах пам'яток архітектури за межами міста: Любецько-Антоніївського, Домницького монастирів та складання охоронно-карткового каталогу на монументальні (нерухомі) та рухомі історико-художні пам'ятки Чернігова та Чернігівського повіту. Цими питаннями опікувався відділ охорони заповідника, який всіляко залучав до пам'яткоохоронної діяльності чернігівських активістів. Значна увага приділялася популяризації пам'яток заповідника через місцеву пресу. Впродовж 1930–1931 рр. планувався друк популярних видань про пам'ятки заповідника[50].

Провідними напрямками наукової та науково-дослідної діяльності були визначені дослідження давньоруських фресок та вивчення архівних матеріалів (з історії монастирів та храмів). У перспективі планували із залученням провідного фахівця з реставрації монументального стінопису професора Дмитра Кіплика виконати зондажі в стінах північно-західної вежі та північної нави Спасо-Преображенського, а також у хрестильні Успенського собору задля подальшого виявлення й розчищення фресок. Передбачалося продовжити дослідження графіті в хрестильні Успенського собору, започаткованого в попередні роки співробітником Чернігівського державного музею Степаном Баран-Бутовичем. Серед намічених науково-дослідницьких робіт була запропонована реставрація двох рідкісних ікон класичного стилю «Ангел-реєстратор» (XVI ст.) та барокової «Покаяння розбійника» (XVIII ст.), випадково виявлених у вежах чернігівського Спасо-Преображенського собору[51].

Опрацювання архівних документів та запис спогадів живих очевидців подій щодо економічної діяльності чернігівських Троїцького, Єлецького монастирів та кафедрального Спасо-Преображенського собору були визначені як важливі напрямки науково-дослідної роботи. Необхідно було отримати належне фінансування експедицій науковців задля збирання спогадів колишніх монастирських селян про життя та побут чернігівського духовенства[52].

Провідним напрямком науково-дослідної роботи було визначено дослідження стінопису чернігівських храмів XVIII–XIX ст., які цілком базувались на класових принципах марксистської-ленінської ідеології. Головна увага приділялась дослідженню основних джерел фінансування та виявленню замовників розписів. При вивченні стінопису Борисоглібського собору (1889–1891 рр.), зокрема, планували записати спогади живих свідків цієї неординарної події в житті міста. Цікаво, що натурницею образу Святої рівноапостольної княгині Ольги була представниця відомого дворянського роду – Ольга Милорадович, а прообразом Святого Володимира Хрестителя був чернігівський губернатор Олександр Анастасьєв – головний ініціатор виконання нового стінопису Борисоглібського собору[53]. Передбачалося також детальне дослідження історії виконання та загального характеру високохудожнього настінного розпису Троїцького собору XIX ст., що втілював головні православні молитви «Символ віри» та «Отче наш»[54]. Отже, науково-дослідна робота співробітників заповідника спрямовувалась на поступове подолання релігійного світогляду та формування всіма наявними засобами нового матеріалістичного марксистського.

Для повноцінної реалізації політосвітньої роботи планували облаштувати три відділи заповідника. До складу першого відділу «Історії української архітектури

[50] Там само. Арк. 7.
[51] Там само. Арк. 7 зв.
[52] Там само. Арк. 8.
[53] Там само.
[54] Там само.

і фрескового малярства» входили три пам'ятки, що за законом вже були у складі заповідника. Втім, на перспективу до нього планували включити дзвіницю Єлецького монастиря, два келійні корпуси Троїцького монастиря, Іллінську, П'ятницьку та Катеринінську церкви, будинок Мазепи (Полкову канцелярію), прибудову до Спаської дзвіниці (колишній Колегіум). Задля оформлення експозиції та повноцінного комплектування відділу потрібно було виконати світлини зазначених пам'яток та стилістично близьких до них архітектурних споруд Чернігівського району. Серед перспектив на найближче майбутнє було визначено складання мапи Чернігова із зазначенням на ній усіх важливих пам'яток міста, торговельних шляхів та кордонів Чернігівського князівства. Експозиція Успенського собору повинна була презентувати романську архітектуру, а відтак потрібно було виготовити кресленики пам'яток південної Франції, трьох келійних корпусів самого Єлецького монастиря та загальний план садиби[55]. В експозиції Троїцького собору слід було представити плани трьох келійних монастирських корпусів. Для оформлення музейних стендів замовляли світлини пам'яток, виготовляли схеми, розробляли текстові матеріали щодо історичного, економічного й культурного розвитку Чернігівського князівства давньоруського часу, доби козаччини, залучали матеріали архітектурно-археологічних досліджень професорів М. Макаренка та І. Моргілевського (зразки будівельних матеріалів, описи хімічного складу будівельних розчинів)[56]. Отже, задля повноцінного наповнення експозицій необхідно було провести значну дослідницьку та суто технічну роботу із виготовлення вітрин, світлин, стендів, плакатів.

Новий учений охоронець заповідника намагався не повторювати «прорахунки» свого попередника М. Вайнштейна, якого звинуватили у відірваності музею від побудови соціалістичного суспільства. Відтак для осучаснення музейних експозицій та наближення їх до потреб індустріалізації країни в них планували представити сучасні проєкти промислових підприємств та техніки будівництва у відповідності до п'ятирічного перспективного плану розвитку країни в макетах та схемах (на прикладах Тракторбуду, об'єктів Держпромисловості, Дніпробуду та ін.), демонструвати сучасні будівельні матеріали та порівнювати їх за якісними характеристиками із давньоруськими[57]. Окремі стенди надавали інформацію для порівняння фрескового стінопису Спасо-Преображенського та Успенського соборів із розписами храмів Києва та Великого Новгорода.

І. Строкун, будучи фаховим художником, запропонував у 2–3 роботах презентувати в експозиції заповідника популярний на той час стінопис бойчукістів. Він звернувся до свого колишнього викладача, художника-монументаліста, новатора М. Бойчука із пропозицією особисто сформулювати основні положення його мистецької теорії та викласти стилістичні особливості цього популярного в 1920–1930-х рр. напрямку живопису[58]. Вихованець Віденської, Краківської та Мюнхенської академій мистецтв, він орієнтував своїх учнів та послідовників на поєднання традицій візантійського живопису, українського іконопису і народного малярства. Влітку 1924 р. під керівництвом М. Бойчука в Чернігові проводились дослідження давньоруського фрескового живопису Успенського собору Єлецького монастиря[59]. Отже, Ісидор Строкун вважав, що в музейних експозиціях заповідника буде цілком доцільно демонструвати зразки сучасного стінопису – бойчукистів та окреслити перспективи подальшого розвитку «стінописного малювання» в радянському суспільстві при оздобленні бібліотек, науково-просвітницьких і громадських установ.

[55] Там само. Арк. 8 зв.–9.
[56] Там само. Арк. 9.
[57] Там само.
[58] Там само. Арк. 5–5 зв.
[59] Открытие художественных памятников старины. *Красное знамя.* 1924. № 147 (741). С. 6.

Наступний відділ заповідника – охоронний – опікувався висвітленням і популяризацією справи охорони пам'яток культури серед широких верств робітничо-селянського населення, фахівців та активістів[60]. Головним завданням відділу була всебічна популяризація самих пам'яток та їхніх досліджень, охоронних заходів радянської влади щодо збереження культурної спадщини. Отже, планували знайти та упорядкувати необхідний текстовий і наочний матеріал для оздоблення експозицій: копійні документи з історії виникнення заповідника, його устав та перспективний план розвитку, архівні і дослідницькі матеріали, пов'язані із пам'ятками Чернігова, світлини основних етапів досліджень храмів, радянських діячів, керівників уряду, очільників радянських органів культури та освіти, копії загальнодержавних та республіканських нормативно-правових актів радянської влади стосовно пам'яток монументальної культури та їхньої охорони[61].

Кабінет вивчення відвідувачів І. Строкун пропонував оснастити стислими чіткими гаслами та запитаннями щодо охорони пам'яток, дослідницької, політосвітньої роботи заповідника. Спеціальна оздоблена контрольно-звітна дошка музейної установи надавала інформацію про його діяльність, а стислі анкети для відвідувачів були покликані покращити процес музейної комунікації. Аналіз та вивчення зауважень, відгуків надавали можливість налагодити зворотній зв'язок між співробітниками заповідника і його відвідувачами. Важливо було залучити їх до оцінювання діяльності заповідника, враховувати їхні критичні зауваження та реагувати на звернення громадян щодо стану збереження пам'яток архітектури Чернігова[62]. На окремому стенді розмістили мапу мережі заповідників України із зазначенням монументальних пам'яток, які перебували в їхньому підпорядкуванні.

Важлива роль надавалась третьому відділу заповідника – антирелігійному, головним гаслом якого було: «Релігія чи комунізм». У будівлі Колегіуму була відкрита антирелігійна виставка. Антирелігійні стенди та гасла були присутні й у Спасо-Преображенському соборі. Розвінчування реакційної ролі релігії та духовенства в розрізі регіональної історії Чернігівщини було стратегічним завданням заповідника. Відтак доволі детально в перспективному плані заповідника були сформульовані головні тематично-інформаційні блоки майбутньої антирелігійної експозиції в його пам'ятках, починаючи з релігійних вірувань слов'ян-сіверян і до сучасності. План атеїстичних заходів на рік узгоджувався з релігійним календарем. Отже, ідеологічна й атеїстична складові чітко простежувались у змісті та наочному оформленні всіх експозицій заповідника. Стародавні пам'ятки розглядались як об'єкти досліджень та екскурсійної роботи, до якої планували всіляко залучати працівників місцевих підприємств, творчу інтелігенцію й учнівську молодь міста. Було створено громадську організацію «Друзів заповідника», з лав якої вийшли перші позаштатні екскурсоводи, які всіляко допомагали нечисленному штату співробітників заповідника, було започатковано активне співробітництво із міським Товариством безвірників[63]. З кожним роком спостерігалося стале зростання кількості лекцій та екскурсій. Так у 1931 р. планували прийняти 8000, а в 1932 р. – вже 12000 відвідувачів, з них 75% становили організовані групи з промислових підприємств, навчальних закладів та установ[64]. На перспективу, в оперативному плані на 1932 р., передбачалося відкрити в Борисоглібському соборі «монографічний музей-церкву з відповідним оформленням всього майна і ритуального приладдя»[65]. Для кращого наочного подання експозиції планували виготовити манекени (попа, диякона та

[60] ДАЧО. Ф. Р-780. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 9 зв.
[61] Там само.
[62] Там само. Арк. 11.
[63] Там само. Арк. 9 зв.
[64] Там само. Арк. 4 зв., 17.
[65] Там само. Арк. 8.

дяка), а в Троїцькому соборі облаштувати експозицію, присвячену побуту монастирської братії, оздоблену відповідними матеріалами і манекеномченця[66].

Зовнішнє оформлення пам'яток заповідника під час радянських свят повинно було нагадувати людності, яка збиралась на площі Диктатури пролетаріату в історичному центрі Чернігова, що унікальні пам'ятки охороняються державою як історико-культурне надбання та сприяти викорінюванню релігійних почуттів городян[67]. Адміністрація заповідника розміщувалась на першому поверсі споруди Колегіуму. На огорожі цвинтаря Спаського собору розмістили великоформатну «газету-масовку» із витягами з газет, журналів та матеріалами й карикатурами місцевого товариства безвірників. У 1931 р. замовили 36 антирелігійних плакатів та 100 антирелігійних гасел для оформлення пам'яток заповідника[68]. Агітаційні плакати в Спаському соборі були прибиті прямо до ікон ампірного іконостасу. Антирелігійні гасла «прикрашали» фасади дзвіниці Колегіуму.

Проте реалізувати більшість із запланованого не вдалося. Зокрема, не була втілена в життя ідея створення в Чернігові Антирелігійного музейного містечка на базі цвинтаря чернігівського Спасо-Преображенського собору, де було розташовано чудотворне джерело Феодосія Углицького, низка надгробків чернігівського духовенства, можновладців XIX–початку XX ст., та Борисоглібський собор з єпископськими склепами XVII–XVIII ст. Міська влада не квапилася передавати заповіднику Борисоглібський собор, П'ятницьку та Катерининську церкви, які планували включити до складу музейного містечка[69]. Взагалі ідея подальшого розширення переліку заповідних культових об'єктів не мала жодної перспективи, адже сакральна пам'ятка повинна була зберігатись у первісному вигляді, разом із внутрішнім церковним оздобленням, що мимоволі нагадувало про Бога, релігію та призводило до певних ідеологічних казусів.

Фактично, експозиції заповідника були облаштовані лише на другому поверсі будівлі Колегіуму (антирелігійна) та у Спасо-Преображенському соборі. Експозиція в соборі була недостатньою, мала випадковий характер без необхідних чітких пояснень. Пояснювальні «написи на бляхах» були прибиті цвяхами прямо до тиньку[70]. Критичні зауваження щодо оформлення експозицій, необлаштованості прилеглої території всіх пам'яток заповідника, тематичного дублювання та паралелізму його експозиції із Чернігівським державним музеєм, відсутності контролю за температурно-вологісним режимом пам'яток архітектури були висловлені К. Е. Антиповичем та В. М. Базилевичем, які інспектували заповідник у липні 1932 р.[71] Жодних пояснювальних написів, не говорячи про повноцінні музейні експозиції, не було облаштовано ані в Троїцькому, ані в Успенському соборах. Часто-густо співробітниками не враховувалась специфіка заповідника як музею, що в першу чергу презентував саму архітектурну пам'ятку. Його експозиції значно програвали історичним, етнографічним музейним установам, оздобленим унікальними раритетними експонатами. З року в рік в оперативних планах заповідника впродовж 1930–1933 рр. простежувалось невиконання нагальних завдань з консервації, поточного ремонту пам'яток, виготовлення охоронних дощок. Нестача коштів призводила до примітивізму в оформленні експозицій. Зовсім не фінансувались пошукові експедиції, не було коштів на придбання гігрографів, фотоапарата тощо. Намагання керівництва заповідника повернути

[66] Там само.
[67] Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності… С. 108.
[68] Там само. С. 111.
[69] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Ч. 2. С. 88.
[70] Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності... С. 113.
[71] Там само.

автентичні культові речі, вилучені із чернігівських соборів до Чернігівського державного музею за часів антирелігійної кампанії початку 1920-х рр., також не увінчались успіхом. Експозиції заповідника зазвичай перетворювались на стенди комуністичного будівництва, що рясніли цитатами класиків марксизму-ленінізму, агітаційними гаслами та плакатами, антирелігійними карикатурами, публікаціями нормативно-правових актів більшовицької влади в галузі культури, за якими втрачався науково-дослідний підхід до вивчення історії пам'яток архітектури та музейних предметів з фондових колекцій.

Повна байдужість місцевої влади до пам'яткоохоронної діяльності призвела до захаращення брудом та діжками садиби Єлецького монастиря. Справжнім господарем монастирського подвір'я виявився навчально-будівельний комбінат, який користувався всіма спорудами, окрім Успенського собору, проводив перебудови та ремонти приміщень без погодження із адміністрацією заповідника. Колишня трапезна на території садиби Троїцького монастиря до 1931 р. слугувала зерносховищем для Поліської зоотехнічної станції. Недолуга діяльність співробітників станції призвела до руйнування надгробків історичних діячів (представників відомої чернігівської родини Єньків, Л. І. Глібова та ін.)[72]. Керівництво заповідника намагалося припинити розорення монастирських будівель та інших пам'яток міста за рахунок активізації просвітницької роботи, читання лекцій, проведення екскурсій, нарешті укладання охоронних угод з навчально-будівельним комбінатом та зоотехнічною станцією, учнями міських шкіл, які виступали головними руйнівниками орендованих культових пам'яток. Однак без належної підтримки з боку керівництва міста та області ця робота була неефективною. Більше того, міська влада претендувала на споруду Троїцького собору, будівлю Колегіуму на площі Диктатури пролетаріату, що належали заповіднику[73]. Гостра нестача приміщень для господарчих потреб часто-густо призводила до конфліктних ситуацій між владою та керівництвом заповідника, які більше нагадували «військові дії», аніж конструктивну співпрацю. Зазнавши значних утисків з боку місцевої влади, ймовірно на початку 1934 р. Ісидор Строкун залишив посаду вченого охоронця і поїхав з міста, а в 1939 р. був звинувачений у належності до контрреволюційної націоналістичної організації[74]. Відсутність належного державного фінансування, ідеологічна заангажованість перекреслили багато творчих починань співробітників заповідника. Чергова хвиля сталінських репресій на початку 1930-х рр. під гаслом боротьби із «буржуазним націоналізмом» знищила багатьох українських істориків та краєзнавців, припинила діяльність республіканських та регіональних наукових товариств, що завдало непоправного удару по історичному краєзнавству в загальнодержавному й регіональному масштабах. Друга «безбожна» п'ятирічка (1932–1937 рр.) завдала нищівного удару по Церкві та культових будівлях, які руйнували або пристосовували для потреб народного господарства. Отже, майже всі складові пам'яткоохоронного механізму зазнали значних втрат, або взагалі припинили свою діяльність. Передача чернігівського Спасо-Преображенського собору в користування тресту «Головриба» (1937 р.), а пізніше бази «Головросмасложирзбуту» (1938 р.) продемонструвала позицію місцевого керівництва щодо охорони унікальної пам'ятки республіканського значення[75]. На середину 1930-х рр. заповідник формально продовжував існувати, будучи підпорядкованим Чернігівському історичному музею. Культові пам'ятки, які на початку 1930-х рр. планували включити до складу заповідника, місцева влада поступово перетворила на господарчі або ж складські приміщення. Катеринінська церква в 1931 р.

[72] Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності… С. 113–114.

[73] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Ч. 2. С. 72.

[74] Ральченко І. Долі художників, скаламучені XX ст. *Світ-інфо*. 2014. № 34. С. 14.

[75] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. С. 183, С. 187–188.

була перетворена на архівосховище, унікальний іконостас було зламано. Борисоглібський собор, вилучений з користування релігійної громади в липні 1933 р., використовувався як склад засолзаводу до 17 серпня 1938 р.[76] Напередодні Другої світової війни Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори були повернуті в підпорядкування Чернігівського історичного музею та використовувались як сховища музейних предметів. Більшість колишніх культових споруд міста, в тому числі Троїцький та Успенський собори, П'ятницька церква, на початку 1940-х рр. також використовувались владою як складські приміщення[77].

Таким чином, діяльність Чернігівського державного заповідника, який гучно заявив про себе на початку 1930-х рр., поступово зійшла нанівець. У радянській державі пріоритетними стали завдання щодо індустріалізації країни, що призвело до поступового розвалу системи охорони культурної спадщини, коли багато пам'яткоохоронних зон та й самі пам'ятки втратили свій заповідний статус. Припинили свою діяльність майже всі наукові установи на республіканському та регіональному рівнях. Персонал заповідників замінювали людьми «відданими справі соціалістичного будівництва», «зручними» для влади, отже, принципова пам'яткоохоронна позиція вчених охоронців М. Вайнштейна та І. Строкуна вступала у непереборне протиріччя із владними структурами. Трагізм ситуації полягав у тому, що, виникнувши на потужній хвилі національно-культурного відродження 1920-х рр., більшість заповідників УСРР були приречені на поступовий занепад та згортання науково-дослідної діяльності, адже жорна сталінської репресивної машини на початку 1930-х рр. знищили багатьох талановитих, соціально активних науковців, істориків, пам'яткоохоронців, краєзнавців та музейників. Майже всі без винятку музеї та заповідники України були оголошені осередками націоналістичних сил. Кадрові «чистки» наукових та музейних установ, починаючи з 1933 р., знищили цілі покоління фахівців-музейників. Репресивні заходи щодо музейних кадрів призвели до згубних наслідків у пам'яткоохоронній та музейній галузях, коли була порушена тяглість у дослідженні пам'яток мистецтва та культури. На жаль, подібна ситуація спостерігалася в більшості заповідників УСРР, коли за часів індустріалізації та остаточного становлення тоталітарної держави було завдано нищівний удар по музейній справі, краєзнавству та історичній науці в цілому.

References

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (DAChO) – State Archives of Chernihiv Oblast (SAChO). F. R-793. Op. 280. Spr. 1.

DAChO – SAChO. F. R-793. Op. 2. Spr. 1.

DAChO – SAChO. F. R-65. Op.1. Spr. 620.

DAChO – SAChO. F. R-780. Op. 1. Spr. 36.

DAChO– SAChO. F. R-3004. Op. 1. Spr. 14.

Vainshtein, M. (1929). Pro vykorystannia pamiatok starovyny m. Chernihova [On the use of the monuments-called Chernigiv]. *Chervonyi stiah – Red flag*, № 1175 (2069).

Vanzhula, O. (2015). «Vakatsiina praktyka» studentiv Chernihivskoho instytutu narodnoi osvity [«Vacatino practice» students at Chernihiv Public Education Institute]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 147–153.

Vanzhula, O. (2016). Sviashchennosluzhyteli Chernihivskoho kafedralnoho soboru – doslidnyky istorii Troitsko-Illinskoho monastyria [The Clergymen of the Chernihiv Cathedral – the Trinity-Saint Elijah's Monasteryhistorical reseachers]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv Antiquitie.* Vol. 4 (7), 22–30.

Vanzhula, O. (2017). Sviashchennosluzhyteli chernihivskoho Spaso-

[76] Там само. С. 168.

[77] ДАЧО. Ф. Р-3004. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 10.

Preobrazhenskoho soboru XIX – pochatku XX st. [The clergy of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv during the 19th and early 20th centuries]. *Karnabidivski chytannia – Karnabidivski reading,* Vol. 1–3, 245–260.

Vanzhula, O. (2017). Dolia chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru za chasiv mizhkonfesiinoho protystoiannia u 20-kh rr. XX st. [The fate of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv in times of interconfessional confrontation during the 1920s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 94–107.

Vanzhula, O. (2018). Stvorennia Chernihivskoho derzhavnoho zapovidnyka u 1929 r. [The creation of Chernihiv State Reserve in 1929's.]. *Mohylianski chytannia. 2017 roku − Mohyla Readings. 2017*: Zberezhennia i doslidzhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy: liudy, idei, vizii: zb. nauk. pr. / Nats. Kyevo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk: Kyiv, Ukraine, 31–35.

Vanzhula, O. (2018). Chernihivskyi Spaso-Preobrazhenskyi sobor u 1920-кh – na pochatku 1930-kh rr. [The Chernihiv's Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour during the 1920s – 1930s of the 20th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverland in the history of Ukraine*: zb. nauk. pr. Vol. 11. Hlukhiv−Kyiv, 324–329.

Dubrovskyi, V. (1927). Cherhovi zavdannia suchasnoho muzeinoho budivnytstva na Vkraini [The immediate tasks of a modern museum building in Ukraine]. *Ukrainskyi muzei – Ukrainian Museum.* Zb. 1. Kyiv, UkrSRR. 13–26.

Dubrovskyi, V. (1927). Okhorona pamiatok kultury v Ukraini / vidbytok z chasopysu «Okhorona pamiatok kultury na Ukraini» [The protection of cultural monuments in Ukraine / print from the magazine «Protection of cultural monuments in Ukraine»]. Ch. 2. Kharkiv, UkrSRR, 13–26.

Dubrovskyi, V.(1930). Istoryko-kulturni zapovidnyky ta pamiatky Ukrainy [The historical-cultural reserves and attractions of Ukraine]. Kharkiv, UkrSSR : Derzh. vyd-vo Ukrainy.

Kovalenko, O. (2007). Edytsiina arkheohrafiia u dorobku y diialnosti Chernihivskoi hubernskoi vchenoi komisii [The unique archeography in the achievements and activities of the Chernihiv Provincial Scientific Commission]. *Siverianskyi arkhiv – Siverian archive*: nauk. Shchorichnyk / red. kol.: O. B. Kovalenko (vid. red.) ta in. Nizhyn, Ukraine : TOV «Vyd-vo: Aspekt-Polihraf», 17–28.

Kurach, S. (2014). Khudozhnie zhyttia Chernihivshchyny pershoi tretyny XX stolittia [The artistic life of Chernihiv region of the first third of the 20th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 343–352.

Kushnir, V. (2013). Pytannia orhanizatsii muzeinoi merezhi USRR u 1920-ti rr.: naukovyi ta suspilno-politychnyi vymir [The questions of the organization of the museum network of the USSR in the 1920s: the scientific and socio-political dimension]. *Narodoznavchi zoshyty – National Notebooks*, Vol. 6 (114), 977–987.

Nestulia, O. (1995). Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917–1941 rr. [The fate of church antiquity in Ukraine 1917–1941] Ch. 2. Kyiv, Ukraine.

Otkrytie hudozhestvennyh pamyatnikov stariny [Opening of artistic monuments of old times]. *Krasnoe znamya – Red banner*. 1924. № 147 (741).

Radianska vlada ta pravoslavna tserkva na Chernihivshchyni u 1919–1930 rr.: zb. dok. i materialiv, (2010). [Soviet power and the Orthodox Church in Chernihiv in 1919–1930]. Chernihiv, Ukraine: publ. Lozovyi.

Ralchenko, I. (2014). Doli khudozhnykiv skalamucheni XX st. [The fate of artists troubled by the twentieth century]. *Svit-info – World-info*, 34, p. 14.

Reabilitovani istoriieiu u 27 tomakh. Chernihivska oblast (2011). [Rehabilitated by history in 27 volumes]. Vol. 3. Chernihiv, Ukraine.

Ryha, D. (2011). Chernihivskyi derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u 1929–32 rokakh. [Chernihiv State Historical and Cultural Reserve in 1929–32's.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 76–81.

Ryha, D. (2016). Chernihivskyi derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u 1929–1933 rr.: nevidomi dokumenty z diialnosti [Chernihiv State Historical and Cultural Reserve in 1929–1933's: unknown activity documents.] *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 106–116.

Savchuk, V. (2011). Ukrainske ta rosiiske kraieznavstvo1920–1930-kh rr.: problemy vzaiemodii, rozvytku v umovakh formuvannia totalitarnoi systemy [The Ukrainian and Russian historical regional studies in 1920's – 1930's: the problems of interaction, development in the formation of a Totalitarian system]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka – The Ukraine in 20th century: the culture, ideology, politics*: zb.nauk.pr. Vol. 16, 259–266.

Savchuk, V. (2011). Muzei Ukrainy yak tsentry kraieznavchoi roboty v 20-30-kh rr. XX st. [The museums of Ukraine as centers of historical regional studies in the 20–30s of the XX century]. *Kraieznavstvo –Thehistorical regional studies*, 2, 219.

Studonova, L. (2019). Khudozhnyk, muzeinykh i buntivnyk [Artist, museum and rebel]. *Tkhyia –Renaissance,* 09 (262).

Tkachenko, V. (2007). Istorychne kraieznavstvo: Chernihovo-Sivershchyna u pershe pozhovtneve dvadtsiatyrichchia [The historical regional studies: Chernihiv-Siverland in the first october Twentieth Centure]: navch. posibnuk. Kyiv, Ukraine: Znannia.

Tkachenko, V. (2009). Pokazovi politychni protsesy 20-kh–30-kh rokiv XX st. ta yikh rol u vy nyshchenni ukrainskoi naukovoi intelihentsii [Significant political trals of 20s-the beginning of 30s of 20th century and their significance in extermination of Ukrainian clerisy]. *Hileia*. Vol. 18, 37–55.

Chentsov, V. (2000). Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti rr. [The political repression in Soviet Ukraine in the 20s]. Kyiv, Ukraine.

Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: ohliady, rozvidky, materialy (1928) [Chernihiv and Northern Left Bank: reviews, intelligence, materials] / pid red. M. Hrushevskoho. Kyiv, UkrSSR: Derzh. vyd-vo Ukrainy.

Ванжула Олена Миколаївна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Vanzhula Olena M. – Senior Research Fellow of the department of museum, scientific and fund activity of the National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: vanzhulen@gmail.com

AMBITIOUS PLANS AND SAD REALITIES OF THE CHERNIHIV STATE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE DURING THE END OF THE 1920S AND THE BEGINNING OF THE 1930S

The aim of the scientific exploration *is to conduct a comprehensive study ofthe Chernihiv State Historical and Cultural Reserve activity, its structural units and to analyze the new forms of museum communications, that were introduced during the end of 1920s and the beginning of 1930s. General scientific methods (analysis, synthesis, analogy) as well as special methods such as historical and genetic and historical and comparative methods have been used in this research. These methods gave the opportunity to identify important casual relations and to consider the activities of the museum establishment through the prism of complicated socio-political transformations that had happened in the country.* ***The novelty of the research.*** *The base of sources that were used in the research provided the opportunity to consider largely unexplored topic about the prerequisites for the establishment and the strategic guidelines for the*

Chernihiv State Historical and Cultural Reserve activities systematically and to figure out the key methods and forms of activities of the museum establishment and features of the first museum exhibition content. ***Conclusions.*** *The Chernihiv State Historical and Cultural Reserve as a research organization appeared on the wave of ethnic and cultural revival during 1920s, the period when it was necessary to decide the further fate of sacral monuments of Chernihiv taken out of use by religious communities. The activity of the Reserve was built on key directions of the national protecting ancient monuments policy taking in account achievements of the local scientists and museologists.*

The key tasks and methods of museum research organization were based on principles of prevailing Marxist-Leninistideology and fully met the atheistic Bolsheviks doctrine. Ideological engagement and final establishment of totalitarianism in USSR prevented the realization of ambitious plans of Reserve scientists and implementation of innovative forms of museum communication aimed at successful cooperation with city community.

Key words*: architectural monuments, the Chernihiv State Historical and Cultural Reserve, research organization, monuments keeper, museologists.*

Дата подання: 15 червня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ванжула О. Амбітні плани та сумні реалії Чернігівського державного історико-культурного заповідника наприкінці 1920-х–на початку 1930-х рр. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 113–130. DOI: 10.5281/zenodo.4018430.

Цитування за стандартом APA

Vanzhula, O. (2020). Ambitni plany ta sumni realii Chernihivskoho derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka naprykintsi 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr. [Ambitious plans and sad realities of the Chernihiv State Historical and Cultural Reserve During the end of the 1920s and the beginning of the 1930s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 113–130. DOI: 10.5281/zenodo.4018430.

УДК 94(477)«1932/1933»

Катерина Лук'янець

РАДЯНСЬКА РАЙОННА ПРЕСА ЧЕРНІГІВЩИНИ У 1932–1933 РОКАХ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

DOI: 10.5281/zenodo.4018438

© К. Лук'янець, 2020. CC BY 4.0

Мета дослідження *– аналіз радянської районної преси 1932–1933 рр. як джерела для вивчення історії Голодомору-геноциду на прикладі місцевої періодики Чернігівщини.* ***Методологічною основою дослідження*** *стали принципи історизму, об'єктивності, комплексності та системності. Для виконання поставлених завдань використано загальнонаукові (класифікація, систематизація, комплексність) та спеціально-історичні методи (проблемно-хронологічний, ретроспективний, структурно-функціональний, статистико-аналітичний).* ***Наукова новизна*** *полягає в розробці теми, що не отримала комплексного та всебічного висвітлення в історичній науковій літературі. Виділено основні інформативні напрямки у районній пресі Чернігівщини та встановлено їхні якісні показники, що можуть бути корисними для вивчення Голодомору-геноциду.* ***Висновки.*** *Аналіз радянської районної преси Чернігівщини дозволяє здійснити дослідження різних аспектів подій 1932–1933 рр. як злочину геноциду українців. Місцева періодика містить багатий джерельний потенціал щодо вивчення процесів примусового вилучення продовольчих культур у селян, так званих хлібозаготівель, картоплезаготівель, збору мірчука, насіннєвого матеріалу тощо, які у 1932–1933 рр. були інструментами чинення геноциду українців, адже створювали для них життєві умови, несумісні з життям. Також у ній знайшли відображення діяльність низових виконавців хлібозаготівель; опір українців комуністичному режиму; застосування політичних репресій проти українського народу; способи виживання під час Голодомору-геноциду.*

Ключові слова*: Голодомор, Чернігівська область, районна преса, історичні джерела.*

Поглиблення наукового і теоретичного рівня вивчення Голодомору-геноциду українського народу вимагає залучення до наукового обігу джерел, що раніше аналізувалися істориками фрагментарно, а чи й взагалі були випущені з поля зору як другорядні. До специфічних матеріалів, що допомагають заповнити прогалини в історії України ХХ ст. та водночас можуть бути самостійним предметом вивчення, належить преса, що була рупором компартійної системи. Нині постала актуальна необхідність критичного переосмислення районної преси як історичного джерела для дослідження подій 1932–1933 рр.

Тогочасна періодика потребує особливо прискіпливої критики та верифікації, адже вона була одним із головних знарядь впровадження в життя політики комуністичної партії. У сільськогосподарських районах УСРР це означало, що газети були інструментом «боротьби» за суцільну колективізацію, ліквідацію так званої «глитайні» як класу. Щоб покладені на пресу функції вона виконала сповна, було запроваджено жорстку цензуру, сформовано мережу відданих працівників. Преса 1930-х рр. використовувалася для маскування злочину Голодомору-геноциду, прямої інформації про голодування, а тим паче про масову смертність від голоду, сторінки районних газет не містять. Попри це, місцева періодика є цінним комплексним та синтетичним джерелом для вивчення суспільно-політичних процесів, зокрема й злочинних дій комуністичної влади щодо українців.

Окремі аспекти дослідження газетних публікацій як джерела вивчення Голодомору-геноциду знаходимо у загальних працях, присвячених радянській пресі[1]. Періодику початку 1930-х рр. розглянуто у дослідженнях з її локальної історії[2]. Частина наукових розвідок стосується визначення ідеологічного впливу газет на населення та з'ясування ролі преси у процесі денаціоналізації українського села[3]. Такі праці, по-перше, належать переважно перу соціологів, журналістів, філологів, значно менше – істориків; по-друге, вони не мають на меті дослідження комуністичної районної преси як джерела вивчення Голодомору 1932–1933 рр. І тільки нині набуває поширення вивчення важливих аспектів Голодомору-геноциду на базі районної періодики окремих областей УСРР. Зокрема, науковим дослідженням Голодомору на Чернігівщини на матеріалах місцевої преси займається Михайло Костів[4].

Районна преса як найпотужніша мережа партійної періодики почала формуватися на початку 1930-х рр. Якщо 1930 р. в УСРР видавалося 555 україномовних газет, то 1931-го – 980, 1932-го – 1278, 1933-го – 1721, 1934-го – 1860 газет[5]; більшість із них – районні видання. У Чернігівській області (утворена 15 жовтня 1932 р.) виходило друком 36 районних газет. «Районка» була друкованим органом районних партійних комітетів (далі РПК), райвиконкомів (далі РВК), райпрофрад, райкомів комсомолу, політвідділів машинно-тракторних станцій (МТС). Вони визначали та контролювали редакційну політику газетних колективів.

Газети Чернігівщини 1930-х рр., як і вся преса тоталітарного СРСР, підлягали цензурним обмеженням, подавали інформацію дозовано та уніфіковано. Низові видання були максимально шаблонізовані – від однотипності найменувань газет (наприклад, на Чернігівщині Березнянська, Талалаївська та Ічнянська «районки» мали назву «За більшовицькі темпи», «Соціалістичним наступом» були названі газети Варвинського, Сновського та Іваницького районів) до типових форм подання матеріалів у них. Районна преса області друкувалася з різною періодичністю. У 1932–1933 рр. на Чернігівщині видавалися три щоденні газети («Більшовик» (орган Чернігівського обкому КП(б)У), «Правда Прилуччини» та «Комуна» (Конотопська «районка»). Решта районних видань виходила 10–15 разів на місяць.

Тематика газетних матеріалів диктувалась партійною політикою на селі. Ще восени 1931 р. було визначено місце місцевої періодики в організації хлібозаготівель: «піднести на належну височінь партійно-виховну роботу навколо хлібозаготівель»[6]. Тоді ж було сформульовано її політичне завдання: «на основі

[1] Рудий Г. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело. *Бібліотечний вісник.* 2008. № 1. С. 29–35; Попова О. Функціонування газетної періодичної преси Радянської України (кінець 1920-х – 1930-х рр.): тенденції, механізми, практики. *Гілея: науковий вісник: зб. наук, праць.* 2013. Вип. 68. С. 53–59.

[2] Герман І. Запорізька преса 20–40-х рр. XX ст.: жанрово-стильові особливості: Автореф. дис. … канд. філолог. наук: 10.01.08. Київ, 2003. 18 с.; Ульянова К. Преса Луганщини 1917–1938 років: становлення та основні тенденції розвитку: Дис. … канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04. Запоріжжя, 2009.

[3] Сипченко І. Районна преса Сумщини 30-х рр. XX ст. як засіб ідеологічного впливу на маси. *Образ.* 2015. Вип. 1. С. 130–137; Сипченко І. Феномен «ворога народу» у місцевій пресі Сумщини 30-х рр. XX століття: особливості культивування та еволюція образу. *Образ.* 2014. Вип. 15. С. 122–129; Тимошик М. Місцева преса як чинник комунізації та денаціоналізації українського села довоєнної доби. *Сіверянський літопис.* 2016. № 4. С. 164–178; Тимошик М. Районні газети як організатори сількорівського руху в умовах ствердження в Україні комуно-більшовицької системи. *Сіверянський літопис.* 2017. № 4. С. 215–222.

[4] Костів М. Хлібозаготівельна кампанія 1932 року на Чернігівщині (за матеріалами місцевої преси). *Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Штучні голоди в Україні в XX столітті»* (Київ, 16 травня 2018). С. 165–170; Костів М. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років XX ст. Література *та культура Полісся. Збірник наукових праць.* 2017. Вип. 88. С. 194–202.

[5] Рудий Г. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело. *Бібліотечний вісник.* 2008. № 1. С. 32, 34.

[6] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4184. Арк. 30.

конкретного матеріалу розгорнути нещадну боротьбу з куркульськими впливами, махінаціями куркульських агентів проти хлібозаготівель, з приховуванням, розкраданням хліба, боротьбу за мобілізацію колгоспних, бідняцько-середняцьких мас на бойове більшовицьке виконання планів як колгоспами, так і одноосібним сектором, на розгорнутий наступ проти куркуля і його агентури, за посилення пильності до виступів класового ворога»[7]. Це пояснює, чому районна преса містить найбільш цінну та вичерпну інформацію з питань хлібозаготівель – процесу примусового вилучення зернових культур у селян під час Голодомору-геноциду.

Простої фіксації на шпальтах газет окремих фактів «класової боротьби навколо хлібозаготівель» було замало. Компартія вимагала від районних видань «більшовицької боротьби з глитаєм і його агентурою – опортуністами»: випадки невиконання хлібозаготівель мали бути розслідувані до кінця, «винуватці» – притягнуті до відповідальності, а у пресі – надана політична оцінка таким «злочинним діям»[8]. Ті редакції районних газет, що під час Голодомору, окрім висвітлення перебігу хлібозаготівель, організовували робсількорівські рейди та надсилали у села бригади своїх працівників для участі у вилученні збіжжя, отримували матеріальні та моральні заохочення[9].

У січні 1933 р. у відповідь на лист секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича[10] з критикою роботи редакцій місцевих газет райпарткоми ухвалили постанови щодо активізації ролі низової преси в процесі хлібозаготівлі. Зокрема, це засвідчує постанова Іваницького РПК КП(б)У від 8 січня 1933 р., згідно з якою редакція районної газети мусила розгорнути на своїх сторінках «показ боротьби парторганізацій сіл та колгоспів за виконання плану хлібозаготівель», викривати її «злісних саботажників», широко висвітлювати рейди буксирних бригад[11].

Питанню хлібозаготівель відводилися передовиці районних газет. Місцева преса друкувала та популяризувала постанови, відозви, телеграми ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкому та районного комітету партії щодо вилучення хліба, висвітлювала проблеми, що повсюдно виникали з його виконанням, особливо в одноосібному секторі. Окрему увагу на шпальтах газет приділялося так званим «твердоздавцям» і «контрактантам».

Інформативність районної преси стосовно організації, перебігу, наслідків хлібозаготівель була настільки комплексною та деталізованою, що її у своїх донесеннях використовували навіть уповноважені з хлібозаготівель Наркомзему. Матеріали з підзаголовком «на основі місцевої преси» (довідки про перебіг збирання врожаю, стан його охорони, настрої місцевих керівників та селян, «куркульський» спротив, саботаж хлібозаготівель тощо) надходили зі сторінок газет одразу до інформаційного сектору ЦК КП(б)У[12]. Також під час Голодомору Наркомат юстиції пропонував якнайширше використовувати матеріали преси «з хлібозаготівельного фронту» для негайного реагування на факти, що вимагали втручання органів юстиції[13].

Районна преса Чернігівщини не була винятком. У ній можна знайти детальну інформацію про перебіг хлібозаготівель: плани, кількісні результати вилучення збіжжя у селах, сільрадах, колгоспах, по одноосібному сектору. Вивчення районних газет області дозволяє: прослідкувати динаміку та рівень виконання хлібоза-

[7] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4183. Арк. 146.
[8] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5285. Арк. 47.
[9] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5870. Арк. 97.
[10] Хатаєвич М. До всіх редакторів обласних і районних газет. До обкомів і райкомів КП(б)У. Робселькор-ударник. 5 січня 1933 р. № 1. С. 1.
[11] Піднести роботу районної та сільської преси в боротьбі за хліб, за організаційно-господарче зміцнення колгоспів. *Соціалістичний наступ.* Іваниця. 8 січня 1933 р. № 2. С. 2–3.
[12] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5754. Арк. 89–110.
[13] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5488. Арк. 35.

готівель (як загалом окремим районом, так і кожним його населеним пунктом); з'ясувати рівень організаційної ролі низових представників комуністичної влади у здійсненні Голодомору-геноциду; простежити конкретні факти вилучення продовольства у селян; визначити «вирішальні» населені пункти району для хлібозаготівель, на яких спрямовувалася вся лють репресій компартії.

Однією зі складових механізму, спрямованого на вбивство українців голодом, було вивезення (в рахунок хлібозаготівель) насіннєвих фондів колгоспів та одноосібників. Вилучивши в українському селі не тільки всі зернові запаси, а й майже все продовольство, довівши людей до трупоїдства та канібалізму, комуністичний режим вчинив геноцидні дії проти українців. На виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 лютого 1933 р. про офіційне закінчення в Україні хлібозаготівельної кампанії було дано старт збору насіння для весняної сівби, який здійснювався випробуваними репресивними методами.

17 січня 1933 р. ЦК КП(б)У надіслало Чернігівському обкому телеграму із вказівкою розпочати друк у обласній газеті зведень про виконання плану формування насіннєвого фонду[14]. Районна преса Чернігівщини відреагувала публікаціями про формування – «мобілізацію» – насіннєвого фонду. Місцеві газети винесли на передній план тему планів, підготовки та перебігу засівної кампанії, особливо боротьбу «за повернення розкраденого колгоспного хліба», суцільну колективізацію та «ліквідацію куркульства як класу»[15].

Матеріали з питань сівби розподілялися в районній періодиці на блоки: формування насіннєвого фонду, укладення виробничих планів, підготовка реманенту, тяглової худоби, формування постійних виробничих колгоспних бригад. Шпальти газет рясніють штампом «мобілізація насіннєвого фонду – друга заповідь селянина». Як і під час «боротьби преси за хліб», весняна посівна висвітлювалась щоденно (конкретні випадки підготовки до сівби, зведення про перебіг сівби в районі, організація буксиру відсталих ділянок роботи, організація соцзмагання між окремими колгоспами і сільрадами). Водночас редакції районних газет максимально акумулювали матеріали сількорів. Завданням останніх було «рішуче виявляти неполадки, халатність, зловживання в справі проведення сівби, виявляти і бити по опортуністичному ставленню до виконання планів сівби, виявляти конкретних шкідників»[16]. Уже взимку 1933 р. газети сповіщали голодних селян, що вони не повинні чекати на повернення режимом вилученого насіння, преса мусила «рішуче бити по всяких сподіванках на те, що насіння дасть держава, та організувати оперативну роботу за мобілізацію насінфондів на місці»[17].

Певне місце на сторінках періодичних видань під час Голодомору відводилося висвітленню вилучення мірчука – форми місцевого натурального податку з млинів за кожен пуд змеленого зерна. Газети висвітлювали факти «розкрадання та розбазарювання» мірчука, публікували конкретні прізвища,сповіщали про арешти та притягнення до суду цих осіб[18].

У газетній періодиці досить докладно віддзеркалено процес організації сільського активу «на боротьбу за хліб». Завдяки місцевим газетам дізнаємося про роль низових виконавців хлібозаготівель – голів та членів сільрад, колгоспів, «буксирників», комсомольців, 10-ти і 20-хатників, отримуємо персональну інформацію про них (життєписи, біографічні дані, характеристики). Статті під заголовками «Приклад Кузьменка та Вакули повинні наслідувати трудящі одноосібники», «Ділова боротьба за хліб», «Кращі ударники хлібозаготівельного фронту»,

[14] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6216. Арк. 21.
[15] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4183. Арк. 55.
[16] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4184. Арк. 2.
[17] До всіх обкомів і райпарткомів, до редакторів центральних і обласних газет. *Робселькор-ударник.* 2 лютого 1933 р. № 3. С. 1.
[18] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5384. Арк. 219.

«Виявлено перехований хліб у куркулів», «Тесенко Іван кращий вартовий соц. урожаю», «Штурмом буксирних бригад – в бій за хліб», «Наслідуйте приклад кращих» тощо заохочували поповнювати загони активістів. Преса інформувала про належну оцінку режимом «внеску» низових виконавців геноциду. Наприклад, у Менському районі за виконання і перевиконання хлібозаготівель голови сільрад, колгоспів та партосередків отримали путівки на курорти Одеси та Криму, а сільський актив був премійований дефіцитним крамом[19]. Премійовано промисловими товарами низку колгоспників та контрактантів Недригайлівського району, які після вивершення свого плану хлібозаготівлі пішли працювати у буксирні бригади на кутки, відбираючи останнє в односельців[20]. Отримали премії керівники куткових бригад у Сновському районі[21] та передовики «хлібозаготівельного фронту» Ніжинського району[22].

Шпальти районних газет містять висвітлення перебігу геноциду. В першу чергу це стосується матеріалів сількорів, які, аби додати яскравості барв, включали у свої дописи вислови «злочинців радянської влади», а насправді простих людей. Їхня пряма мова: «все збіжжя вже забрали, нічого не залишивши», «хліба немає, нічого їсти, і сіяти нічим», «хліб забрали, нас залишили голодними, їмо жолуді та ріп'яники, сіяти нічим, посівматеріалу немає», «хліба залишилося тільки для себе щоб вижити, віддавати нічого», «хліба немає, немає чим виконувати плани», «члени родини пухнуть з голоду», «нереальний план», «хліб не вродив», «немає ні хліба, ні картоплі», «їмо самі жолуді і люпин» свідчить про штучно організований голод.

Газети є джерелом даних про учасників опору під час Голодомору. Їм присвячені численні «розвінчувальні» статті, нариси, замітки робсількорів. Наприклад, повідомляється, що члени Рожковицької сільради Середино-Будського району Є. Солодуха та М. Чемодур заявили, що вони у буксирну бригаду працювати не підуть, адже «хліба у селян вже немає»[23]. Непоодинокими були втечі з буксирних бригад. «Де ж візьмемо хліба, коли люди кажуть нема?», – виправдовувалися втікачі з «хлібозаготівельного фронту» Менського району[24]. У Березнянському районі секретар партосередку Болотін під час проведення хлібозаготівель кинув роботу й зник[25].

Однією з домінуючих тем у тогочасній місцевій пресі була критика так званих «поступок» з боку окремих голів сільських рад, колгоспів, бригадирів голодуючим. Так, у кореспонденціях Березнянської «районки» за листопад – грудень 1932 р. згадуються випадки, коли член Березнянської сільради С. Садовий не дозволив застосовувати хлібозаготівельним бригадам репресивних заходів до так званих «злісних нездавців хліба», секретар партосередку при радгоспі «Червоний хутір» Музиченко відкрито заявив, що «куркулів зараз нема, вони вже давно розкуркулені», голови колгоспів району Ревус, Партика, Далай «ховали хліб від держави, провели злочинно обмолот»[26]. «В кулаків лишків нема, доки їх заготовляти», – повідомляв член Сріблянської сільради Варвинського району М. В. Якименко; уповноважений Горобіївської сільради К. Коваленко, захищаючи контрактантів, обурювався: «Хліба в них немає, що ж вони будуть виконувати»; такою

[19] За виконання й перевиконання хлібозаготівель. *Колгоспна праця.* Мена. 20 січня 1932 р. № 8. С. 2.
[20] Кращих ударників преміювали. *Колективіст-ударник.* Недригайлів. 15 лютого 1932 р. № 18. С. 1.
[21] Борців за хліб премійовано. *Соціалістичний наступ.* Сновськ. 3 березня 1932 р. № 24. С. 2.
[22] Передовиків хлібозаготівельного фронту – премійовано. *Нове село.* Ніжин. 29 січня 1932 р. № 12. С. 1.
[23] Куркульські агенти. *Конопляр С-Будщини.* Середина-Буда. 26 жовтня 1932 р. № 78. С. 2.
[24] Горбенко й Скляр потурають куркулеві. *Колгоспна праця.* Мена. 5 січня 1933 р. № 5. С. 2.
[25] Агентам куркулів не місце в лавах партії. *За більшовицькі темпи.* Березна. 6 грудня 1932 р. № 106. С. 1.
[26] Агентам куркулів, зривщикам хлібозаготівлі – в органах пролетарської диктатури місця нема. *За більшовицькі темпи.* Березна. 3 грудня 1932 р. № 105. С. 1; Агентам куркулів не місце в лавах партії. *За більшовицькі темпи.* Березна. 6 грудня 1932 р. № 106. С. 1.

ж була реакція члена Подільської сільради В. І. Мотренка[27]. Звісно, ці люди були відсторонені від виконання своїх обов'язків, більшість з них отримали тавро «агент куркуля», їхні справи були передані до слідчих органів з обвинуваченням «за відсутність рішучої боротьби з куркулем, ганебне відставання хлібозаготівель та систематичне невиконання політично-господарських планів».

Більшість районних газет Чернігівщини фіксує антирадянську агітацію: проти комуністичного режиму загалом (у Роменському районі), колективізації та колгоспів (Бахмацькому, Городнянському, Малодівицькому, Варвинському, Прилуцькому, Сновському районах), хлібозаготівлі (у Борзнянському, Буринському, Дмитрівському, Ічнянському, Недригайлівському, Остерському, Середино-Будському, Талалаївському районах), посівної кампанії (Недригайлівському районі), контрактації (у Бобровицькому районі).

Про «контрреволюційне саботування» повідомляють газети Буринського, Новгород-Сіверського, Путивльського, Роменського, Талалаївського та інших районів. Про підпали колгоспного майна або ж так звану «куркульську шкідницьку роботу» йдеться на сторінках газет Буринського, Добрянського, Остерського, Ріпкинського районів.

Місцеві газети висвітлювали випадки збройного спротиву: фізичний опір хлібозаготівельним бригадам (Дмитрівський район), замахи на вбивства «буксирників» (Носівський, Остерський, Путивльський, Середино-Будський райони), вбивства активістів хлібозаготівель (Бобровицький, Буринський, Коропський, Корюківський, Малодівицький, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Олишівський, Роменський райони), голів сільрад (Варвинський, Конотопський, Коропський райони), голів колгоспів (Ріпкинський район), уповноважених з хлібозаготівель від РПК (Козелецький район).

Простої фіксації у пресі фактів спротиву для режиму було недостатньо. Від редакцій районних газет вимагалося «організувати маси на боротьбу за подолання опору», викривати «негативні явища та маневри класового ворога»[28]. У вже згадуваному листі М. Хатаєвича вимагалося від районних газет не тільки оперативно оприлюднювати судові рішення, а й популяризувати репресії, надавати пояснення «їх величезної та виховної ваги», чим сприяти організації колгоспників на підтримку та схвалення репресивних заходів[29].

Районна преса сповіщала про присудження та виконання вироків з найвищою мірою соціалістичного покарання (розстріл), обласна газета – про політично найважливіші з розстрільних справ[30]. Висвітлення судових справ так званих «перероджених», «посібників куркуля» з-поміж членів партії та керівництва колгоспів у районній пресі набуло особливої популярності після чергової хвилі листопадово-грудневих 1932 р. постанов компартії щодо посилення репресивних заходів за невиконання хлібозаготівельних планів. Газети негайно публікували інформацію про арешти саботажників, притягнення їх до суду та судові вироки[31]. Особливої уваги вимагалося приділяти в районній пресі публікаціям показових розвінчувань «куркульських агентів» з партійними квитками[32]. Зрештою, після кожного показового засідання виїзної судової бригади її рішення майже повністю передруковувала районна газета[33]. Зазвичай суди у «хлібних справах» виносили суворі

[27] Кулацький агент – уповноважений сільради. *Соціялістичний наступ.* Варва. 18 лютого 1932 р. № 17. С. 1; «Вовк у овечій шкурі». *Соціялістичний наступ.* Варва. 18 лютого 1932 р. № 17. С. 1; Грає в кулацьку дудку. *Соціялістичний наступ.* Варва. 29 лютого 1932 р. № 21. С. 2.

[28] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5285. Арк. 48, 59.

[29] Хатаєвич М. До всіх редакторів обласних і районних газет. До обкомів і райкомів КП(б)У. *Робселькор-ударник.* 5 січня 1933 р. № 1. С. 1.

[30] ЦДАГО України. Ф 1. Оп. 16. Спр. 18. Арк. 85.

[31] Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С. 264, 276.

[32] Там само. С. 276.

[33] Тимошик М. Усталена версія та прихована правда про радянську колективізацію: на матеріалах сіл

вироки – розстріли, багаторічні ув'язнення в концтаборах з конфіскацією усього майна, що прирікало на голодну смерть членів родин засуджених, і мали на меті залякування тих, хто ще залишався на волі. Це «живі» невичерпні матеріали, що дозволяють відтворити долі жертв комуністичного режиму. Такі дані є цінними для вивчення діяльності виїзних сесій районних і обласних судів та прокуратури, дослідження персональної участі суддів у репресіях проти українців під час Голодомору.

Районна преса є унікально цінною для вивчення режиму «чорних дощок» – репресивного елементу механізму Голодомору, що полягав в адміністративній та соціально-економічній ізоляції сіл, сільрад, колгоспів та індивідуальних селянських господарств. Нині місцева періодика залишається чи не єдиним достовірним джерелом з історії застосування «чорних дощок» щодо конкретного об'єкта під час Голодомору-геноциду[34]. Списки колгоспів, сіл, сільрад, районів, що потрапили на «чорну дошку», в обов'язковому порядку регулярно друкувалися у обласній та районні пресі, лишаючи докази злочинної діяльності творців Голодомору.

З часу встановлення в Україні радянської влади і до листопада 1932 р. термін «чорна дошка» використовувався переважно в агітаційно-пропагандистській літературі як засіб громадського осуду, що формував негативну думку навколо осіб, занесених на неї. Після прийняття комуністичним режимом у листопаді–грудні 1932 р. низки постанов щодо посилення заходів із хлібозаготівельної роботи в УСРР, термін «чорна дошка» набув нового трагічного значення. Відтоді встановлений «чорнодощечний» режим був спрямований на фізичне винищення українських селян. Головною метою місцевих газет стало розгортання політичної, організаційної та партійно-масової роботи щодо виправдання запровадження такого геноцидного заходу. Досягнути публічного осуду, налаштувати вороже, організувати тиск громадської думки на колгосп, село, сільраду, що перебувало на «чорній дошці» – було головним завданням районної періодики у впровадженні режиму «чорних дощок».

Під час Голодомору деякі райпарткоми та райвиконкоми приймали додаткові постанови щодо публікації у районній газеті «чорних дощок» зі списками відсталих у виконанні плану хлібозаготівлі колгоспів, сільрад, окремих населених пунктів та навіть конкретних осіб. У Чернігівській області такі постанови були прийняті у Буринському, Дмитрівському, Ніжинському, Талалаївському, Чернігівському районах. Проте у всіх без винятку 36-ти місцевих газетах області знаходимо «чорні дошки». Зокрема, у пресі Чернігівщини 1932–1933 рр. виявлено 422 статті, присвячені цьому репресивному заходу комуністичного режиму. Цей матеріал допоможе розширити (кількісно та якісно) наявний сьогодні перелік об'єктів, занесених на «чорну дошку», а отже, відновити історію страшних подій 1932–1933 рр., окремих населених пунктів та людських доль Чернігівщини.

Періодика 1932–1933 рр. слугує цінним джерелом для вивчення процесу виживання населення під час Голодомору-геноциду. Оскільки преса систематично висвітлювала діяльність хлібозаготівельних буксирних бригад та їхні рейди з вилучення збіжжя, в її об'єктив потрапляли пов'язані з цим схованки зерна – «хитрощі», до яких вдавалися селяни, щоб вижити. Сількори в деталях описували, як селяни під ризиком страти збирали чи різали колоски на колгоспних полях. Таку інформацію у пресі Чернігівщини варто шукати під заголовками: «Куркульських стригунів покарано», «За зріз колосків суд покарав», «Злодія впіймали на гарячому», «Не дамо ворогам нищити колгоспний урожай», «Винахідники», «Кращий

тодішніх Носівського та Лосинівського районів. *Сіверянський літопис*. 2015. № 5. С. 29.

[34] Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 26.

досвід боротьби за хліб – на всі кутки», «Хліб замурував у грубу». Ці дописи, в першу чергу, мали за мету залякати населення.

Голод був причиною поширення Україною низки неінфекційних та інфекційних захворювань, що сприяли масовій смертності. Про те, які населені пункти та якою мірою хворіли, повідомляє районна преса, що за тогочасною практикою друкувала звернення до населення «з метою охорони району від поширення інфекційних хвороб». Це були характерні для тривалого голодування та зниження імунітету на ґрунті недоїдання захворювання.

З районної періодики Чернігівської області 1932–1933 рр. дізнаємося, що: епідемії висипного тифу (інша назва якого «голодний тиф») охопили села Бобровицького, Менського, Малодівицького, Варвинського, Роменського, Коропського, Корюківського, Путивльського, Понорницького, Сновського, Городнянського, Ріпкинського, Ніжинського, Козелецького, Шосткинського, Борзнянського, Бахмацького, Прилуцького, Новгород-Сіверського районів; черевним тифом хворіли в селах Недригайлівського, Коропського, Бобровицького, Остерського, Добрянського районів; у Носівському, Остерському, Городнянському, Добрянському районах панувала дизентерія; у Варвинському, Роменському, Бобровицькому, Остерському, Буринському, Корюківському, Глухівському, Добрянському, Середино-будському, Ніжинському районах швидко поширювалася віспа; чумою хворіли в селах Семенівського району; надпотужна епідемія скарлатини прокотилася Ріпкинським та Остерським районами; охоплені різачкою (кривава діарея) були населені пункти Варвинського, Корюківського, Добрянського районів.

Деякі з перерахованих захворювань були спричинені вживанням у їжу небезпечних для життя сурогатів, що викликали захворювання на різні кишкові хвороби й призводили до смерті. Серед таких – отруєння маточними ріжками злакових культур. Борошно, перемелене разом з такими ріжками зерна (хвороба злакових на етапі дозрівання зерна, що теж має промовисту назву – «голодне жито»), непридатне для випікання хліба. Отруєння маточними ріжками були зафіксовані у Варвинському, Бобровицькому, Остерському, Корюківському, Козелецькому районах.

Районна преса УСРР 1932–1933 рр. не дає прямих відповідей на основні питання Голодомору-геноциду. Однак вона несе значне інформативне навантаження про суспільно-політичні події того часу, насичені фактами, прізвищами, статистичними даними. Газети Чернігівщини містять джерельний потенціал з ключових тем Голодомору-геноциду – проведення хлібозаготівель, збору насіннєвого матеріалу, мірчука, що у 1932–1933 рр. були елементами примусового вилучення хліба. Наявний масив інформації проливає світло на діяльність низових виконавців хлібозаготівель, застосування репресивних заходів до так званих «злісних нездавців хліба». Районна періодика висвітлює опір комуністичному режиму, методи виживання під час Голодомору-геноциду, розповсюдження інфекційних та неінфекційних захворювань. Більш детальне дослідження вказаних напрямків у пресі допоможе розширити знання з історії Голодомору-геноциду загалом та дозволить значно поглибити розуміння регіональних аспектів досліджуваної теми зокрема.

References:

Ahentam kurkuliv, zryvshchykam khlibozahotivli – v orhanakh proletarskoi dyktatury mistsia nema [Agents of the kulaks, disruptors of grain procurement – there is no place in the organs of the proletarian dictatorship]. (1932). *Za bilshovytski tempy*, 105, 1.

Ahentam kurkuliv ne mistse v lavakh partii [Kulak agents have no place in the ranks of the party]. (1932). *Za bilshovytski tempy*, 106, 1.

Bortsiv za khlib premiiovano [Fighters for bread were awarded]. (1932). *Sotsialistychnyi nastup*, 24, 2.

Vovk u ovechii shkuri [A wolf in sheep's clothing]. (1932). *Sotsiialistychnyi nastup*, 17, 1.

German, I. (2003). Zaporizka presa 20–40–kh rr. 20 st.: zhanrovo–stylovi osoblyvosti [The Zaporizka press of 1920–1940: genre and stylistic peculiarities]. *Extended abstract of Candidate's thesis (Sciences in Philology: 10.01.08)*. Kyiv, Ukraine: Institute of Journalism Kyiv Taras Shevchenko National University Institute.

Horbenko y Skliar poturaiut kurkulevi [Gorbenko and Sklyar indulge the kulaks]. (1933). *Kolhospna pratsia*, 5, 2.

Hraie v kulatsku dudku [He plays in the kulak`s pipe]. (1932). *Sotsiialistychnyi nastup*, 21, 2.

Do vsikh obkomiv i raipartkomiv, do redaktoriv tsentralnykh i oblasnykh hazet [To all regional committees and district party committees, to editors of central and regional newspapers]. (1933). *Robselkor-udarnyk*, 3, 1.

Za vykonannia y perevykonannia khlibozahotivel [For fulfillment and overfulfillment of grain procurement]. (1932). *Kolhospna pratsia*, 8, 2.

Kostiv, M. (2017). Antyrelihiina propahanda na shpaltakh presy Chernihivshchyny na pochatku 30-kh rokiv XX st. [Anti-religious propaganda in the press of Chernihiv region in the early 30s of the twentieth century]. *Literatura ta kultura Polissia*, 88, 194–202.

Kostiv, M. (2018). Khlibozahotivelna kampaniia 1932 roku na Chernihivshchyni (za materialamy mistsevoi presy) [Grain procurement campaign 1932 in Chernihiv region (on the basis of local press)]. Proceedings of the International Scientific Conference «Artificial famines in Ukraine in the twentieth century», 165–170.

Krashchykh udarnykiv premiiuvaly [The best drummers were awarded]. (1932). *Kolektyvist-udarnyk*, 18, 1.

Kulatskyi ahent – upovnovazhenyi silrady [The kulak agent is the authorized representative of the village council]. (1932). *Sotsiialistychnyi nastup*, 17, 1.

Kurkulski ahenty [Kulak agents]. (1932). *Konopliar S-Budshchyny*, 78, 2.

Papakin, H. (2013). «Chorna doshka»: antyselianski represii (1932–1933) [«Black boards»: anti-peasant repressions (1932–1933)]. Kyiv, Ukraine : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Peredovykiv khlibozahotivelnoho frontu – premiiovano [Leaders of the grain procurement front – awarded]. (1932). Nove selo, 12, 1.

Pyrih, R. (Ed.). (1990). Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv, Ukraine : Politvydav Ukrainy.

Pidnesty robotu raionnoi ta silskoi presy v borotbi za khlib, za orhanizatsiino-hospodarche zmitsnennia kolhospiv [To raise the work of the district and village press in the struggle for bread, for the organizational and economic strengthening of collective farms]. (1933). *Sotsialistychnyi nastup*, 2, 2–3.

Popova, O. (2013). Funktsionuvannia hazetnoi periodychnoi presy Radianskoi Ukrainy (kinets 1920-kh–1930-kh rr.): tendentsii, mekhanizmy, praktyky [Newspaper network functioning in the Soviet Ukraine (end of 1920–1930): trends, mechanisms and practices]. *Hileia*. 1, 53–59.

Rudyi, G. (2008). Periodyka Ukrainy 1917–1940 rr. yak istorychne dzherelo [Periodicals of Ukraine in 1917–1940: as a historical source]. *Bibliotechnyi visnyk*, 1, 29–35.

Sypchenko, I. (2015). Raionna presa Sumshchyny 30-kh rr. KhKh st. yak zasib ideolohichnoho vplyvu na masy [The press of Sumy region in 30's years of. Twentieth century as a means of ideological influence on masses]. *Obraz*, 1, 130–137.

Sypchenko, I. (2014). Fenomen «voroha narodu» u mistsevii presi Sumshchyny 30-kh rr. XX stolittia: osoblyvosti kultyvuvannia ta evoliutsiia obrazu [The phenomenon of «enemy of the people» in the local press of Sumy region in 30's of the twentieth century: the peculiarities of cultivation and evolution of the image]. *Obraz*, 15, 122–129.

Tymoshyk, M. (2016). Mistseva presa yak chynnyk komunizatsii ta denatsionalizatsii ukrainskoho sela dovoiennoi doby [Local press as the way to communise and denationalise a Ukrainian village in a pre-war period]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 164–178.

Tymoshyk, M. (2017). Raionni hazety yak orhanizatory silkorivskoho rukhu v umovakh stverdzhennia v Ukraini komuno-bilshovytskoi systemy [Local press staff: experiencing lessons of totalitarian journalism]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 215–222.

Tymoshyk, M. (2015). Ustalena versiia ta prykhovana pravda pro radiansku kolektyvizatsiiu: na materialakh sil todishnikh Nosivskoho ta Losynivskoho raioniv [Ascertained version and concealed truth about soviet collectivization (based on the archive matter of villages of former Nosivka and Losynivka district)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 18–33.

Ulianova, K. (2009). Presa Luganshchyny 1917–1938 rokiv: stanovlenn'ya ta osnovni tendentsiyi rozvytku [Press of the Lugansk region of 1917 – 1938: establishment and the main tendencies of development]. *Ph.D. thesis (Sciences in the theory and history of journalistic: 27.00.04)*. Zaporozhzhia, Ukraine : Classical private university.

Khatayevich. M. (1933). Do vsikh redaktoriv oblasnykh i raionnykh hazet. Do obkomiv i raikomiv KP(b)U [To all editors of regional and district newspapers. To regional committees and district committees of KP(b)U]. *Robselkor-udarnyk*, 1, 1.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) – Central State Archive of the Supreme Bodies of Government and Administration of Ukraine (CSASBG of Ukraine). F. 1. Op. 16. Spr. 18.

TsDAGO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 4183.

TsDAHO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 4184.

TsDAHO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 5285.

TsDAHO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 5384.

TsDAHO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 5488.

TsDAHO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 5754.

TsDAHO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 5870.

TsDAHO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 6216.

Лук'янець Катерина Юріївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту дослідження Голодомору філіалу Національного музею Голодомору-геноциду (вул. Лаврська, 3, м. Київ, 01015, Україна).

Lukianets Kateryna Yu. – Ph.D. in Historical Sciences, Senior Researcher of Holodomor Research Institute of National Museum of the Holodomor-Genocide (3 Lavrska Str., Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: sharlotakorde@gmail.com

SOVIET DISTRICT PRESS OF CHERNIHIV REGION IN 1932–1933: SOURCE STUDY ASPECT

The purpose of the study is to analyze the Soviet district press of 1932–1933 as a source of studying the history of the Holodomor-genocide on the example of local press of Chernihiv region. The methodological basis of the study are the principles of historicism, objectivity, complexity and systematics. General scientific (classification,

systematization, complexity) and special-historical (problem-chronological, retrospective, structural-functional, statistical) methods were used to perform the set tasks. The scientific novelty lies in the development of a topic that has not received comprehensive coverage in the historical scientific literature. The main informative directions in the district press of Chernihiv region are singled out and their qualitative indicators are established. That may be useful for studying the Holodomor-genocide. The analysis of the soviet district press of the Chernihiv region makes it possible to study various aspects of the events of 1932–1933 as a crime of genocide of Ukrainians. Local periodicals contain a rich source of potential from the processes of forced seizure of food crops from peasants, the so-called grain procurement, potato procurement, harvesting seeds, etc., which in 1932–1933 were tools for the genocide of Ukrainians. Local periodicals is a rich source of the processes of forced confiscation of food crops from peasants, the so-called grain procurements, potato procurements, collection of seeds, etc., which in 1932–1933 were tools for the genocide of Ukrainians. The press is also reflect the activities of people who confiscated bread from peasants; resistance of Ukrainians to the communist regime; application of political repressions against the Ukrainian people; ways of survival during the Holodomor-genocide.

***Key words**: Holodomor, Chernihiv region, local press, historical source.*

Дата подання: 23 червня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лук'янець К. Радянська районна преса Чернігівщини у 1932–1933 роках: джерелознавчий аспект. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 131–141. DOI: 10.5281/zenodo.4018438.

Цитування за стандартом APA

Lukianets, K. (2020). Radianska raionna presa Chernihivshchyny u 1932–1933 rokakh: dzhereloznavchyi aspekt [Soviet district press of Chernihiv region in 1932–1933: source study aspect]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 131–141. DOI: 10.5281/zenodo.4018438.

УДК 930.253:727(477.51)«1920/1937»

Сергій Сергєєв

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО АРХІВУ У 20–30-Х РР. ХХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.4018449

© С. Сергєєв, 2020. CC BY 4.0

Метою *дослідження є вивчення матеріалів Державного архіву Чернігівської області стосовно історії колишнього будинку архієпископа, в якому за радянських часів розташовувалися приміщення місцевого архіву.* ***Методологічно*** *публікація побудована на основі аналітичного та статистичного методів.* ***Наукова новизна*** *даної статті полягає в тому, що вона вводить до наукового обігу раніше не опубліковані архівні джерела з історії Чернігівських архівних установ радянського періоду 20–30-х рр. ХХ ст.* ***Висновки****. Розбудова архівної справи у м. Чернігові відбувалася в досить важких умовах. Для потреб зберігання великого обсягу архівних матеріалів було виділено кілька споруд, що лише частково відповідали необхідним вимогам. У більшості приміщень спостерігалися вологість та пліснява, які псували фондові документи. Центральне керівництво майже повністю переклало питання фінансування архівів на місцеву владу, що, в свою чергу, явно позначалося на якості зберігання документів. Зокрема, відсутність потрібної охорони призводила до неодноразових крадіжок та проникнень в архівні будівлі. Низька заробітна плата відбивалася на кваліфікації співробітників, серед яких навіть не всі мали вищу освіту та фахову підготовку. Проблема слабкого рівня архівістів особливо загострилася у середині 1930-х рр., коли репресивний апарат сталінської системи запрацював на повну потужність. Розпочалися пошуки «шкідників-троцкістів та ворогів народу», які супроводжувалися звільненнями й переслідуваннями старих, начебто «буржуазних» кадрів. Архівні співробітники мали збирати інформацію по періоду Громадянської війни, в тому числі про її учасників, що воювали проти радянської влади. Намагаючись подолати брак архівістів, центральна влада запровадила інституцію культробітників, робота яких полягала у допомозі процесам зберігання, вивчення, популяризації архівної справи серед робітників та колгоспників і базувалася на громадській безкоштовній основі. До радянських нововведень, що нібито підвищували ентузіазм та якість роботи, належало також запровадження соціалістичних змагань серед архівних установ.*

Ключові слова: *Держістархів, культробітники, фондові матеріали, утильфонд, соціалістичне змагання, архівосховище, переобладнання споруд.*

Початком історії Державного архіву Чернігівської області можна вважати 1923 р., коли за Чернігівським губархівом було закріплено будинок колишнього дворянського зібрання (знищений під час Другої світової війни) та «дом Мазепи» (будинок Полкової канцелярії). Також для потреб архіву надали спеціальні архівні будинки колишнього окружного суду (сучасна споруда Служби Безпеки України у Чернігівській області) та консисторії (на території Єлецького монастиря, знищена під час Другої світової війни). У процесі ліквідації губернії всі будівлі в 1925 р. було передано до окружного архіву[1].

Збереження значної кількості документів потребувало додаткових площ, тому до складу краєзнавчого архіву м. Чернігова в 1924 р. було передано кілька будівель з відповідними вимогами щодо облаштування архівосховищ[2].

Через брак достатньої кількості приміщень для потреб інших державних уста-

[1] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 35.
[2] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 103–108.

нов, уже починаючи з 1923 р., були спроби конфіскувати в архівного управління будинок колишнього дворянського зібрання для власного використання. На противагу подібним зазіханням, Чернігівська архітектурна комісія рішенням від 09.05.1927 р. ухвалила закріпити за крайархівом та окрархівом усі вищезазначені будівлі, а також звільнити для його потреб будинок колишнього казначейства[3].

У 1927 р. до складу Чернігівського крайархіву входили наступні споруди:

1. У садибі колишнього дворянського зібрання двоповерховий будинок під залізним дахом.

2. Одноповерховий будинок.

3. Дві дровниці (сараї) дерев'яні.

4. Будинок Мазепи на Валу.

5. Двоповерхова будівля архівосховища колишнього окружного суду.

6. Споруда архівосховища колишньої Чернігівської консисторії в Єлецькому монастирі[4].

Чернігівські архівні установи відчували проблеми з нестачею необхідної кількості відповідних приміщень для зберігання фондових колекцій. Основні споруди архіву були завантажені матеріалами, що являли велику цінність у плані історичної інформації. Для створення більш потужної архівної установи виникла потреба у додаткових приміщеннях, зокрема, будівлі колишньої консисторії (суміжна з будинком колишнього дворянського зібрання). Об'єднання окружного та краєзнавчого архівів дало б змогу створити т. зв. «архівне містечко», розташоване на відстані від житлових будинків та убезпечене від пожеж[5].

На жаль, плани щодо залучення до Чернігівського архіву додаткових будівель залишилися лише на папері, хоча й розроблялися включно до 1941 р. Постанова Раднаргоспу УРСР від 10.10.1939 р. зобов'язувала виконком Чернігівської обласної ради передати у використання для потреб обласного архіву приміщення Спасо-Преображенського собору. Також виконком мав провести попередній ремонт церкви[6].

Архів мав виконувати не лише функції збереження наявних документів. З метою посилення пропаганди щодо вивчення подій Громадянської війни (1917–1921 рр.), історії фабрик та заводів, у 1932 р. радянські органи влади рекомендували архівним установам підвищити увагу до відповідних ділянок роботи, зокрема, виявляти й збирати документи, в тому числі матеріали, що зберігалися у приватних зібраннях[7].

Судячи із настанов влади відносно спогадів реальних учасників тих подій, керівництво країни ставило за мету не лише питання збереження історії. Архівні співробітники мали знаходити вищезазначених людей, свідків, членів їх родин та занотовувати інформацію з усіма біографічними даними. Це саме стосувалося також «колишніх учасників контрреволюційних банд часів громадянської війни». Мали бути висвітлені такі сторінки бойових дій, як білий рух, діяльність радянських ревкомів (революційних комітетів), партизанські дії тощо[8]. Цілком імовірно, що подібні матеріали згодом стали у нагоді репресивній машині для боротьби із «ворогами народу».

Центральна влада намагалася перекласти проблеми фінансування архівів на місцеві органи. До вересня 1931 р. у розпорядженні Чернігівського краєзнавчого історичного архіву продовжували залишатися п'ять будинків, ремонт приміщень яких, а також устаткування, обладнання електрикою, переміщення архівного матеріалу проводилося за рахунок міської ради[9].

Станом на 1932 р. Чернігівський держістархів мав у розпорядженні такі приміщення: 1. Воздвиженська церква; 2. Катеринінська церква (тепла і холодна);

[3] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 35.
[4] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.
[5] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 35.
[6] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 2.
[7] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 2.
[8] Там само. Арк. 3.
[9] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 78.

3. Архівосховище колишньої духовної консисторії; 4. Будинок Мазепи. Остаточно устаткованими з них були Воздвиженська церква, Катеринінська тепла та Будинок Мазепи. До цього архів уже був змушений звільнити два величезні архівосховища: будинок колишнього дворянського зібрання й двоповерховий будинок архіву колишнього Окружного суду[10].

Фінансування архівної справи на кінець 20-х рр. XX ст. відбивалося навіть на матеріальному становищі робітників установи. У 1929 р., начебто вже не в повоєнні голодні роки, Чернігівський крайовий історичний архів звертався до органів місцевої влади з проханням відпускати щодня для співробітників по 8 буханок хліба, оскільки в них стояти в черзі не було можливостей. Також було висловлено прохання про надання 5 кг цукру-піску[11].

Складнощі також позначалися на питаннях фахової підготовки архівних співробітників. За штатним розписом кількість архівістів становила 23 одиниці. Особові картки дають інформацію, що лише окремі робітники мали вищу освіту. Щодо спеціальної архівної підготовки, в цьому напрямку справи виглядали ще гірше. Лише кілька співробітників навчалися на курсах архівістів[12].

На середину 30-х років ситуація з кадрами дещо покращилася, оскільки в Чернігівському обласному історичному архіві почали працювати випускники Московського історичного архівного інституту, зокрема, директор Вострикова. Щоправда, жоден працівник не володів іноземною мовою. За етнічним складом переважну більшість співробітників становили українці[13].

Обмежене фінансування відбивалося на кількості та якості працівників. Рівень їх підготовки продовжував залишатися незадовільним, оскільки не всі вони мали вищу освіту. Крім того, у розпалі боротьби з «ворогами народу», «троцькістами» та «шкідниками» спостерігалася постійна зміна керівного й штатного складу архіву. Низьку зарплату супроводжували важкі умови праці: робота проводилася у вологих, сирих, темних приміщеннях, були відсутні робочі кімнати. Серед сторожів спостерігалися випадки порушення дисципліни та пияцтва[14].

Погане фінансування архівних установ загрожувало навіть збереженню матеріалів у прямому сенсі слова через відсутність належної системи охорони. У вересні 1927 р. до Чернігівського окружного виконкому було звернення щодо неодноразових спроб невідомих проникнути до будинку Мазепи. Через відсутність штатної охорони подібна небезпека загрожувала також і головному корпусу архіву, а саме приміщенням колишнього дворянського зібрання[15].

Під загрозою пошкодження перебував значний обсяг фондових справ. Так, загальна кількість архівних матеріалів до початку Другої світової війни нараховувала 2005286 одиниць документів, а науково-історична довідкова бібліотека складалася із 100000 томів[16].

Терор та переслідування, що охопили Радянський Союз у 30-х рр., позначилися також на діяльності Чернігівського архіву. Пошук «ворогів народу» не оминув і периферію.

Перевірка роботи Чернігівського архіву з боку Центрального архівного управління за 1934 р. установила, що керівництво установи ще й досі «не перебудувало методи відповідно до рішень XVII партійного з'їзду». Покладання керівників на «старого буржуазного спеціаліста Федоренка призвело до серйозного методологічного збочення та політично-шкідливих дій»[17]. Комісія визначила, що внутрішня робота не має чіткого розподілення, робітники не завжди уявляють свої обов'язки,

[10] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 94.
[11] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 21, 27.
[12] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 51–56, 92.
[13] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 2–11.
[14] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 6–8.
[15] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 21.
[16] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 1–2.
[17] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 4.

також ішлося про те, що архів свого часу обслуговував «націоналістів та відвертих контрреволюціонерів». Отже, на подальше планувалося очищення від ворожих елементів, боротьба з «буржуазними тенденціями», перебудова роботи на основі рішень партії[18].

Стан архівосховищ на цьому тлі теж виглядав далеко не в кращому світі, адже приміщення виявилися брудними, без належного обліку фондів. Комісія нагально рекомендувала якомога швидше перебудуватися на нові методи керівництва, усунувши від роботи «українських буржуазно-націоналістичних контрреволюційних істориків»[19].

У подальшому ситуація лише погіршувалася. Протягом 1936–37 рр. із Чернігівського архіву було звільнено 7 співробітників, включно з директором – «ворогом народу». Решту було звинувачено у «троцкизмі, антисемітизмі, зв'язками з ворогами народу та притупленні революційної пильності»[20].

Плинність кадрів, через яку кожні 2 місяці звільнювалися групи робітників, пояснювалася поганим матеріальним забезпеченням, низьким рівнем зарплат тощо. Директор отримував 450 рублів; ставки наукових співробітників коливалися від 325 до 375 рублів. Найменше в країні Рад нараховували сторожам – 100 рублів та прибиральницям – 79 рублів[21].

За розрахунками штат архівістів мав становити 33 робітники. Реально ж Чернігівський обласний архів налічував лише 25. Замість 4 одиниць наукових співробітників працювало тільки 2, старший та молодший[22].

Центральні архівні установи надсилали інструкції на місця щодо правил збереження документів. Так, справи мали міститися в обгортках, аркуші – бути підшитими в порядку надходження. Документи підшивалися спеціальними нитками. Приміщення повинні були відповідати всім вимогам щодо збереження матеріалів[23].

Якщо в центральних архівах ситуація виглядала відносно задовільно, то чим далі від центру, тим справи виявлялися гіршими. Перевірки установ у райцентрах протягом 1930–32 рр. показали доволі загрозливий стан речей. В окремих випадках спостерігалося безладне збереження документів у розпорошеному вигляді, деякі матеріали взагалі було знищено «на цигарки»[24]. Вирішення цих проблем радянська влада намагалася розв'язати суто в стилі соціалістичного реалізму.

Оскільки архівні органи самотужки виявилися не здатні виконати обсяг покладених на них справ, було запропоновано залучення громадських сил з найактивніших представників. Для цього створювався інститут архівних кореспондентів, що вербувалися переважно зі вчителів, бібліотечних, музейних та інших культробітників, які мали працювати добровільно, на безоплатній основі. До компетенції кореспондентів входило висвітлення стану архівної роботи на місцях, участь у знаходженні й збереженні документів, виявлення матеріалів господарсько-практичного значення, активне поширення знань з історії тощо[25]. Тобто, нестачу відповідних ресурсів на утримання більшої кількості співробітників держава намагалася вирішити за рахунок ентузіазму небайдужих до цієї справи людей.

Радянський режим, однією з ключових ідей якого було проповідування колективізму на противагу індивідуалізму, заохочував такий метод колективного виховання, як соціалістичні змагання. Подібні заходи, що розраховувалися за планами перших п'ятирічок, мали на меті значно покращити роботу в тому числі й архівних установ. Перевиконання соціалістичних зобов'язань розглядалося як свідчення зростання комуністичної свідомості.

[18] Там само. Арк. 9–12.
[19] Там само. Арк. 12.
[20] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 7.
[21] Там само. Арк. 8.
[22] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 17.
[23] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 5–21.
[24] Там само. Арк. 20–25.
[25] Там само. Арк. 36.

Підвищення продуктивності праці архівних установ проявлялося також у встановленні режиму роботи для працівників, правил внутрішнього розпорядку. Зокрема, заборонялося у робочий час відвідування амбулаторій, мітингів та зібрань без дозволу адміністрації. Тривалість робочого дня для співробітників установлювалася у розмірі 6 годин, не враховуючи обідньої перерви. Технічний персонал (швейцари, кур'єри, двірники, прибиральниці та ін.) мав працювати 8 годин. Адміністрація повинна була слідкувати за дисципліною, не допускаючи запізнення на робоче місце[26].

У 1931 р. Чернігівський краєзнавчий архів викликав на соціалістичне змагання Полтавський крайархів. Було укладено угоду щодо його здійснення, яка передбачала наступне: налагодження чіткої й швидкої роботи канцелярії; впорядкування картотеки, встановлення точного обліку фондів; упорядкування бібліотеки. Крім того, передбачалося підвищення кваліфікації робітників, покращення якості їхньої роботи тощо. У плані суто архівної роботи соцзмагання проявлялося у намаганнях перевищити завдання робочого часу, впорядкування фондів, які мали практичне значення. Для допомоги паперовій промисловості продовжувалося відокремлення архівних матеріалів так званого утильфонду, що надалі йшов до переробки[27].

За три роки по тому Чернігівський архів було викликано на змагання обласним архівом Вінниці. Угода між установами зазначала «всесвітньо-історичну перемогу соціалізму ... досягнуту під твердим керівництвом партії на чолі з кращим ленінцем, вождем партії і всесвітнього пролетаріату ... зумовили нечуване піднесення національно-культурного будівництва народів СРСР ...». Також документом передбачалося прискорення упорядкування фондових колекцій шляхом розбору штабелів документів у приміщеннях та посилення агітаційно-просвітницької роботи серед трудящих мас за рахунок проведення екскурсій і лекцій серед колгоспників, студентів, робітників[28].

Соціалістичним ентузіазмом виявилися захоплені далеко не всі архівні робітники. Дехто не виконав зобов'язань, наукова робота гальмувалася через відсутність наукового співробітника, та взагалі «ударництвом охоплено дуже мало товарищів, а тому треба втягнути весь колектив в систему ударництва»[29].

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити, що справа організації архівних установ у м. Чернігові за радянської влади відбувалася в досить важких умовах. Незважаючи на важливість збереження великого обсягу документального та бібліотечного матеріалу, фінансування цього напрямку роботи з боку держави було недостатнє. Погане ресурсне забезпечення відбивалося на кондиціях архівних приміщень, підготовці та кількості співробітників, відсутності належної охорони тощо. Радянський період 1920–1930-х рр. також характеризувався посиленням репресій щодо представників наукових установ, появі так званих соціалістичних змагань, посиленням регламентації внутрішнього розкладу роботи архівів.

References

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (DAChO) – State Archives of Chernihiv Oblast (SAChO). F. R-651. Op. 1. Spr. 2.

DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 5.

DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 6.

DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 26.

DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 37.

DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 43.

DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 49.

DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 55.

DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 68.

[26] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 9–10.

[27] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1–2.

[28] ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 1–8.

[29] Там само. Арк. 18.

DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 75.
DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 87.
DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 107.
DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 144.
DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 151.
DAChO – SAChO. F. R-651. Op. 1. Spr. 167.

Сергєєв Сергій Михайлович – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Serhieiev Serhii M. – Scientific Researcher of the the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: simpy5@ukr.net

SOME ASPECTS OF ACTIVITY IN THE CHERNIHIV ARCHIVES IN THE 1920–30S

The purpose *of research is to study the materials of the State Archives of Chernihiv region regarding the history of the former archbishop's house, which in Soviet times was located in the premises of the local archive.* ***Methodologically****, the publication is based on analytical and statistical methods.* ***The scientific novelty*** *of this article is that it introduces to circulation previously unpublished archival sources on the history of Chernihiv archival institutions of the Soviet period of the 20–30s of the 20th century.* ***Conclusions****. The processes of forming the work of archives in Chernihiv took place in rather difficult conditions. For the needs of storing a large amount of archival materials, several buildings were identified that only partially met the necessary requirements. The central leadership almost completely shifted the issue of financing the archives to the local authorities, which in turn clearly affected the quality of maintenance. In particular, the lack of proper protection led to repeated thefts and intrusions into archive buildings. Low wages affected the qualifications of employees, among whom not all even had a high education and specialized training. The problem of the weak level of archivists became especially acute in the mid-1930s, when the repressive apparatus of the stalinist system was at full capacity. The searches for «trotsky – pests and enemies of the people» began, which was accompanied by the dismissal and persecution of old, seemingly «bourgeois» cadres. Archivists had to get an information about period of the Civil war, including its participants who fought against the soviet government. In an attempt to make up for the lack of archivists, the central government introduced the institution of cultural staffs, whose work was to help the processes of preservation, study, and promotion of archives among workers and collective farmers on a public, free basis. To the soviet innovations, which allegedly increased enthusiasm and quality of work, also included the introduction of socialist competitions among archival institutions.*

Key words*: state archive, cultural staffs, funds materials, waste fund, socialist competition, archive, re-equipment of buildings.*

Дата подання: 10 липня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сергєєв С. Деякі аспекти діяльності Чернігівського архіву у 20–30-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 142–147. DOI: 10.5281/zenodo.4018449.

Цитування за стандартом APA

Serhieiev, S. (2020). Deiaki aspekty diialnosti Chernihivskoho arkhivu u 20–30-kh rr. XX st. [Some aspects of activity in the Chernihiv Archives in the 1920–30s]. *Sieverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4. 142–147. DOI: 10.5281/zenodo.4018449.

УДК 94(430)

Володимир Дятлов

ХРИСТОФ ШЕРЛЬ І ЛЕЙПЦИЗЬКИЙ ДИСПУТ 1519 РОКУ: ГУМАНІСТИЧНА ДРУЖБА В ЛАБІРИНТАХ ТЕОЛОГІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.4018457
© В. Дятлов, 2020. CC BY 4.0

Лейпцизький диспут 1519 р., учасниками якого були видатні теологи Мартин Лютер, Андреас Карлштадт, Йоганн Екк, мав значний вплив на розвиток реформаційного руху в Німеччині та інших європейських країнах. Дослідники цієї великої історичної події зосереджують увагу головним чином на вивченні перебігу подій, з'ясуванні змісту дискусії. У статті досліджено «людський» вимір диспуту – спроби нюрнберзького гуманіста Христофа Шерля за допомогою дружби примирити учасників теологічного протистояння й спрямувати їхні зусилля в річище поміркованої реформи теології та церкви. У такий спосіб він намагався відвести загрозу масштабного релігійного й церковного розколу, гострого та тривалого громадянського протистояння. Стратегія дружби Шерля визначається його гуманістичними поглядами, на основі яких він намагався сформувати й підтримувати широке коло інтелектуалів, противників ортодоксальної схоластичної теології. Його зусилля зі створення гуманістичної спільноти (respublica literara) передбачало наявність однодумців і друзів у різних центрах та інституціях Німеччини, які мали вплив на формування суспільної та релігійної думки. Така спільнота з її потужним просвітницьким та інтелектуальним потенціалом, на переконання Шерля, мала провести оновлення теології та на її основі забезпечити проведення реформ. Важливу роль у цьому процесі він відводив нюрнберзькому гуманістичному товариству, теологам Віттенберзького університету на чолі з Лютером. За його участі склалися дружні стосунки між Лютером, Карлштадтом та професором Інгольштадтського університету Екком. У період підготовки та проведення диспуту гуманістична дружба, що склалася за посередництва Шерля між ними, стає заручником теології. Спроби гуманіста схилити Екка до союзу з «віттенберзькими друзями» виявилися невдалими. Гуманістична риторика, запевнення у дружбі та братерстві певний час виступали фасадом, який прикривав глибокі теологічні розбіжності. Диспут руйнує дружні відносини його учасників, які надалі декларують принцип верховенства віри над особистісними зв'язками та взаєминами. За умов подальшого релігійного й політичного розколу нюрнберзький гуманіст докладав зусиль до консолідації сил прихильників поміркованої реформи.

***Ключові слова**: Христоф Шерль, Лейпцизький диспут, гуманізм.*

Лейпцизький диспут 1519 р. мав значний вплив на розвиток реформаційного руху не лише в Німеччині, а й в інших європейських країнах[1]. Головними дійовими особами цієї великої історичної події були Мартин Лютер, Андреас Карлштадт та їхній опонент Йоганн Екк. Постать нюрнберзького гуманіста Христофа Шерля

[1] За словами А. Шуберта, жоден епізод реформаційної епохи не набув такого розголосу й не став таким знаменитим як Лейпцизький диспут 1519 року між Лютером, Карлштадтом і Екком. Schubert A. Libertas Disputandi: Luther und die Leipziger Disputation als akademisches Streitgespräch *Zeitschrift für Theologie und Kirche.* 2008. Vol. 105, No. 4. S. 411.

(1481–1542) на тлі цих велетнів виглядає досить скромною, він відігравав закулісну роль, яка зводилась до того, щоб примирити опонентів і не допустити ворожнечі між ними. Свої зусилля він мотивував тим, що диспут може призвести до масштабного релігійного та церковного розколу, гострого та тривалого громадянського протистояння. Він сподівався, що дружба видатних теологів допоможе консолідувати сили, орієнтовані на проведення реформи церкви й оновлення її теологічного арсеналу.

Питання про здатність дружніх взаємин примирити ідеологічних противників виходить за межі події п'ятисотрічної давнини. Особистісний чинник, міжперсональні стосунки, від дружніх до родинних, завжди проходять випробування в часи розколу суспільства на ворожі стани. Вивчення позиції Шерля в контексті лейпцизької драми дає можливість з'ясувати особливості гуманістичної дружби, її ролі в суспільному та культурному житті того часу.

В історичній літературі доволі докладно висвітлено перебіг і наслідки Лейпцизького диспуту 1519 р., позиції кожного з його учасників[2]. Христоф Шерль згадується переважно в контексті його посередництва між ними. Досить складним виявилося завдання з'ясувати ставлення нюрнберзького гуманіста до Реформації та його позицію в релігійно-політичному розколі того часу. Переважна більшість істориків намагається визначити ступінь прихильності його до полярних сил, католиків та лютеран. Ф. Ф. Штрайт у дослідженні, присвяченому гуманістичній та адміністративній діяльності Шерля в якості юрисконсульта міської ради Нюрнберга, намагався всіляко показати його як прибічника вчення Лютера, незважаючи на те, що формально він залишався католиком[3]. В. Граф наголошував на тому, що нюрнберзький гуманіст часто змінював свою позицію в залежності від політичних обставин та особистої кар'єри адміністратора та дипломата[4]. Б. Хамм акцентував на тому, що серед нюрнберзької еліти він виступав послідовником відомого теолога Йоганна Штаупіца з його ідеями поміркованої реформи[5]. На думку У. Шток, Шерль під час Лейпцизького диспуту й в наступні роки опинився між двома полюсами, «віттенберзькими друзями», з одного боку, і «другом Екком», з іншого, що викликало осуд з обох боків[6]. До 500-річчя від дня народження Шерля в нюрнберзькому виданні побачила світ стаття про життя та діяльність відомого земляка, у якій також ця проблема постала в центрі уваги. Е. Менде, автор цієї розвідки, доводив, що Шерль залишався гуманістом і був прихильником поміркованих реформ у межах католицизму[7].

«Ідеальний гуманіст»[8] – таке визначення Шерля німецької дослідниці А. Лан-

[2] Der authentische Text der Leipziger Disputation (1519): Aus bisher unbenutzten Quellen. Hg. O. Seitz. Berlin, 1903. Selge K.-V. Leipziger Disputation zwischen Luther und Eck *Zeitschrift für Theologie und Kirche* Vol. 86. S. 26–40; Selge K.-V. Der Wege zur Leipziger Disputation. *Bleibendes im Wandel der Kirchengeschichte. Hg. B.* Moeller. Tübingen, 1973. S. 168–210; Luther at Leipzig. Martin Luther the Leipzig Debate and Sixteenth Century Refomations. Ed. by Mickei L., Mattox Richard J., Leiden, Boston, 1983. Schubert A. Libertas Disputandi: Luther und die Leipziger Disputation als akademisches Streitgespräch *Zeitschrift für Theologie und Kirche. 2008.* Vol. 105, No. 4. S., pp. 41–442; Die Leipziger Disputation 1519 1. Leipziger Arbeitsgespräch zur Reformation. Hrsg. M. Hein, A. Kohnle. Leipzig, 2011. З 1509 р. громада міста Лейпцига разом з університетом цього міста проводять щорічні диспути з актуальних проблем теолог і церкви сьогодення. У такий спосіб подія п'ятисотрічної давнини продовжує надихати на пошук відповідей на актуальні питання сьогодення.

[3] Streit F. E. Christhoph Scheurl, der Ratskonsulent von Nürnberg, und seine Stellung zur Reformation. Plauen i. V., 1908. S. 36, 42.

[4] W. Graf W. Doktor Christoph Scheurl von Nürnberg (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance 43). Leipzig, Berlin, 1930. S. 61–65.

[5] Hamm B. Lasarus Spengler (1479–1534). Tübingen, 2004. S. 60–63.

[6] Stock U. Die Bedeutung der Sakramente in Luthers Sermon von 1519. Leiden, 1982. S. 65.

[7] Mende E. Von Spannungsfeld Humanismus und Reformation. Zum 500. Geburtstag Nürnberger Ratskonsulenten Dr. Christoph Scheurl. Frankenland. 1981. Bd. 33. S. 199–202.

[8] Landois A. Gelehrtentum und Patrizierstand. Wirkungskreise des Nürnberger Humanisten Sixtus Tucher (1459–1507). Tübingen, 2014. S. 300.

доїс, є цілком справедливим. Освіту він отримав в університетах Італії, де у 1506 р. став доктором права. Мандри цією країною, захоплення працями італійських гуманістів, знайомство з їх образом і стилем життя сприяли формуванню його поглядів. Шерль не лише пройшов італійську гуманістичну школу, а й усіляко намагався насадити нове вчення в інтелектуальних колах своєї країни. Після повернення у 1507 р. до Німеччини за рекомендацією нюрнберзького патриція Антона Тухера він стає професором права Віттенберзького університету[9]. Подальша кар'єра вченого була досить стрімкою, молодий доктор стає ректором цього університету, проводить його реформу, сприяє створенню тут гуманістичного осередку. Після повернення у 1512 р. до свого рідного міста Нюрнберга він стає поважним чиновником, юристом міської ради, однак не полишає водночас гуманістичних студій, видає низку трактатів, написаних латиною, в яких щедро цитує античних авторів.

Визначаючи місце Шерля в гуманістичному русі того часу, слід наголосити на тому, що він мав особливий дар – дар дружби. Приналежність до еліти імперського міста, відсутність будь-яких станових, релігійних упереджень давали можливість мати друзів і знайомих із різних інтелектуальних кіл і груп. Уявлення Шерля про дружбу вчених сформувалися головним чином під впливом італійських гуманістів. Щоправда, ще раніше до нього німецький гуманіст Дітрих Райзах після повернення у 1498 р. з навчання в Італії до Інгольштадтського університету написав невелику книжку «Похвала дружбі», в якій, посилаючись на Цицерона, використовує поняття amicitia для визначення дружби як вищої цінності та чесноти[10]. У листуванні Шерля з його друзями також фігурує це поняття.

Гуманістична дружба, попри своє розмаїття, передбачала спільні літературні, освітні та ідеологічні уподобання, відчуття приналежності до окремої інтелектуальної спільноти[11]. У всіх видах міжперсональної комунікації вона виконувала функцію підтримки й конституювання гуманістичного руху та статусу самих гуманістів. У процесі цього формувалась комунікативна спільнота, яка здобула назву respublica literara[12]. Листування гуманістів як неодмінний елемент їхньої дружби мало на меті підтримку групової спільності, забезпечення потреби у спілкуванні[13].

Гуманістична дружба з її щедрими звеличуваннями переваг один одного, обміном книгами, ідеями, думками була одним із важливих чинників самоутвердження особистості в суспільстві. Усі учасники майбутньої лейпцизької історії, у першу чергу Шерль, у своїх листах буквально змагаються у красивих зверненнях, завіряннях у дружбі, братерстві, вірності. Для характеристики такого стилю доречно скористатись іронічним висловлюванням Л. Баткіна: «гуманісти навперебій вправлялись у взаємних риторичних компліментах і впродовж півтора століття встигли у десятках тисяч листів нагородити один одного такою кількістю епітетів, що історику, який цінує скромність, краще було б зайнятися якоюсь іншою епохою»[14]. Риторичність епістолярій, краса й вишуканість стилю були розраховані на те, що тексти можуть претендувати на публічність. Отже, можна говорити про умовно літературну форму такого листування.

Стратегія дружби Шерля визначається його гуманістичними поглядами, на основі яких він намагався сформувати та підтримувати широке коло інтелектуалів, противників ортодоксальної схоластичної теології. У цьому випадку вона

[9] Soden F. F. Christoph Scheurl II und sein Wohnhaus in Nürnberg. Nürnberg, 1837. S. 9–10.
[10] Kipf J. K. Humanistische Freundschaft im Brief – zu Bedeutung von amicus, amicitia und verwandter Begriffe in Briefcorpora deutscher Humanisten. 1480–1520. *Krieger, G. (Hrsg.): Verwandtschaft, Freundschaft, Bruderschaft. Soziale Lebens - und Kommunikationsformen im Mittelalter*. Berlin, 2009. S. 500.
[11] Ibid. S. 494, 491, 509; Treml Ch. Humanistische Gemeinschaftsbildung. Sozio-kulturelle Untersuchung zur Entstehung eines neuen Gelehrtenstandes in der frühen Neuzeit. Hildesheim, 1989. S. 78–80.
[12] Kipf J. K. Op. cit. S. 405.
[13] Баткин Л. М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. Москва: Наука, 1978. С. 105.
[14] Там же. С. 102.

ідентифікувала й зміцнювала розпорошену опозицію церковній і схоластичній ортодоксії. Створення respublica literara передбачало наявність однодумців і друзів у різних центрах та інституціях, які мали вплив на формування суспільної і релігійної думки. Така спільнота з її потужним просвітницьким та інтелектуальним потенціалом, на переконання Шерля, мала провести оновлення теології та на її основі забезпечити проведення реформ. У період пізнього Середньовіччя гуманістична думка перебувала в тісному поєднанні з релігійністю, ніхто із гуманістів не ставив під сумнів зв'язок релігії та науки[15]. Опозиційність гуманістичної дружби була спрямована не лише проти церковної ортодоксії, а й проти базових, «братських» основ середньовічних взаємин, які культивувала церква. Братство було характерним для взаємин ченців, священиків, членів ремісничих цехів, його вважали вищим проявом християнської любові. У період пізнього Середньовіччя широкого розмаху набуває братський рух серед мирян.

Культурно-ідеологічна дружба гуманістів не виключала також суто особистісних взаємин і симпатій. Серед «віттенберзьких друзів» Шерль на перше місце ставив гуманіста, професора граматики Отто Бекмана, якому він адресував найбільшу кількість листів із Нюрнберга[16]. Теплі дружні стосунки залишились між ними на все життя. У цому випадку особистісний чинник цілком співпадав з гуманістично-ідеологічними інтересами та уподобаннями.

«Вторгнення» гуманістів у сферу церковного життя було обумовлено тим, що без змін у цій царині не можна було провести перетворень в усіх інших сферах суспільства. Христоф Шерль був одним із тих гуманістів, які намагались поєднати дружбою світських та церковних інтелектуалів і в такий спосіб впливати на церковну систему. Надію на таку можливість давало те, що серед теологів відбувалось захоплення гуманістичною «модою». Шерль не підозрював на той час, що гуманістична дружба стане заручником теології. Тривалий час гуманістична риторика виступала фасадом, який прикривав серйозні розбіжності серед теологів, які прагнули до новацій та подолання схоластики.

Особливе місце у стратегії дружби Шерля посідав **Віттенберзький університет.** Тут у нього склалися дружні стосунки з групою колег, серед яких був його земляк із Франконії, майбутній учасник Лейпцизького диспуту Андреас Карлштадт. Шерль мав значний вплив на формування гуманістичних уподобань «суворого томіста», яким був Карлштадт. Зокрема, він першим дав приклад панегіриків як на адресу окремих осіб, так і на адресу певних інституцій. Похвали такого роду він складав на античний манер. Так, у 1508 р. він оприлюднив промову на пошану нюрнберзького гуманіста Сікста Тухера та його родини[17]. Його промова з прославленням Віттенберзького університету з присвятою своєму другові художнику Лукасу Кранаху 1509 р. стала свого роду взірцем похвали в дусі гуманістичної риторики[18].

Не без його впливу Карлштадт також захопився гуманістичною риторикою й намагався демонструвати своє знання давніх мов, включати у теологічні тексти античні образи, писав присвяти в поетичній формі на зразок античних поетів. Під враженням промов свого колеги він складає й виголошує на адресу своїх друзів поетичний панегірик (Шерля та художника Лукаса Кранаха), який завершує визнанням у дружбі з двома «славетними мужами» – «пісня складена другом друзів»

---

[15] Котляров П. Гуманіст і реформатор: освітні та соціальні практики Філіпа Меланхтона. Київ; Вінниця, 2017. С. 107.

[16] Honselmann K. Otto Beckmann und sein Sammelband von Reformationsschriften. *Westfälische Zeitschrift*. Bd. 114. 1964. S. 247.

[17] Landois A. Op. cit. S. 6.

[18] Ullmann E. Lucas Cranach der Ältere. Bürger und Hofmaler. *Kunst und Reformation*. Hrsg. E. Ullmann. Leipzig, 1982. S. 56–57.

(amicos amicissimos)[19]. Гуманістична форма мала на меті показати освіченість і ліберальне ставлення до античних авторів, що, безперечно, сприяло самоутвердженню автора. Текст панегірика було віддруковано в Лейпцизі, що зайвий раз засвідчувало публічність і риторичність цієї дружби. Шерль не забарився з відповіддю і невдовзі, після появи теологічних трактатів свого земляка, називає його одним із видатних теологів свого часу, прикрасою Віттенберзького університету.

У Віттенберзі Шерль ввів ще одну новацію – дружні застольні зустрічі зі своїми близькими колегами, які відбувались в дусі гуманістичного спілкування, з поєднанням урочистості та вільного дозвілля. У розкутій атмосфері учасники зібрання висловлювали свої похвали один одному й особливо господарю. Наскільки ці зустрічі були серйозними, свідчить трапеза у зв'язку з від'їздом Шерля 23 березня 1512 р. із Віттенберга до Нюрнберга. Карлштадт, оскільки не зміг бути на цій зустрічі, у листі висловив свій жаль і свої вибачення з приводу своєї відсутності[20].

В імперському місті Нюрнберг гуманістичний осередок на чолі з видатними гуманістами того часу сформувався ще до Шерля. Тісні зв'язки з товариством підтримували найбільш відомі та впливові представники патриціату та інші «поважні люди», переважно купці та підприємці цього міста. Шерль після повернення стає активним учасником гуманістичного гуртка й навіть застольного товариства, до якого в той час входили представники міської еліти. Практику такого товариства започаткував його попередник, гуманіст Сікст Тухер, автор статуту таких трапез. Зустрічі і застілля відбувались у різних місцях, зокрема й в августинському монастирі. Шерля було обрано маршалом цього товариства, в обов'язки якого входила організація зустрічей, ведення засідань і переговорів.

Нюрнберзьке товариство, яке на гуманістичний манер називали sodalitas, функціонувало на зразок гуманістичних гуртків, які були поширені в Італії. Вони об'єднували людей, які займались гуманістичними студіями, або намагались організувати дозвілля, що давало не лише задоволення від інтелектуального спілкування, а й було б корисним для ділових зв'язків. Можна без перебільшення стверджувати, що Шерль стає одним із ідеологів нюрнберзького патриціату, ядро якого становили представники великих торгових компаній, які, у свою чергу, мали представництво на рейхстагах і впливали на імперську політику[21].

Особливу роль в ідеологічному спрямуванні нюрнберзьких інтелектуалів та гуманістично налаштованих теологів відіграла дружба Шерля з наставником Лютера, генеральним вікарієм августинського ордена Йоганном Штаупіцем, знайомство з яким розпочалося ще в Італії та продовжилось у Віттенберзі. Пізніше Шерль зізнається, що, завдяки Штаупіцу, він знайшов у августинців своїх «братів по духу»[22]. Напередодні Реформації одним із головних центрів духовного життя Нюрнберга стає тамтешній августинський монастир з його настоятелем, майбутнім реформатором Венцеславом Лінком. Гуманістів та представників нюрнберзького патриціату теологія Штаупіца приваблювала своєю орієнтацією на утвердження провідної ролі внутрішньої віри у спасінні душі, укріплення моральності, поширення просвітницького проповідництва[23]. Шерль докладав чимало зусиль для популяризації ідей августинця, які були близькі молодому гуманісту, далекому від намірів глибоко занурюватися у складні теологічні питання. Прихильність нюрнберзької верхівки до вчення Штаупіца, зближення його з августинцями свідчили про по-

[19] Kritische Gesamtausgabe der Schriften und Briefe Andreas Bodenstein von Karlstadt, T. 1. (1507–1518). Hg. v. Th. Kaufmann. URL: http://dev2.hab.de/edoc/ed000216/texts/005A/005A_introduction.xml № 5.
[20] Ibid. № 9, 10.
[21] Stock U. Op. cit. S. 69.
[22] *Scheurl Ch.* Briefbuch. Ein Beitr. zur Geschichte der Reformation und ihrer Zeit. Briefe von 1517–1540. Hrsg. von F. F. Soden und J. K. F. Knaake. Ein Beitr. zur Geschichte d. Reformation und ihrer Zeit. Briefe von 1517–1540. Potsdam, 1872. Bd. 2. S. 4–5; Streit F. E. Op. cit. S. 22.
[23] Hamm B. Op. cit. S. 63; Stock U. Op. cit. S. 66.

силення реформаторських настроїв в імперському місті, а гурток насправді набув назви sodalitas Staupiziana[24],

У такому випадку постає питання, чому юрист, який за своєю посадою опікувався переважно світським справами та був далекий від теологічних тонкощів, взявся об'єднати теологів? За особистими симпатіями до ліберальних теологів простежується його власна ідея – об'єднати та спрямувати їхні зусилля в річище гуманістичної реформи церкви. Гуманізм, який сповідував Шерль, передбачав поміркованість, без радикальної руйнації церковних інституцій. Для визначення позиції Шерля в теологічному і церковному питанні важливо врахувати твердження німецької дослідниці А. Ландоїс про переплетіння гуманістичної вченості з інтересами патриціату імперського міста[25]. Відтак, зусилля Шерля з консолідації прихильників поміркованої реформи виходять за межі особистісних прагнень та завдань. Об'єднати нюрнберзьких штаупіціанів і віттенберзьких теологів було нескладно – усі вони прагнули до оновлення церкви та віровчення[26].

Особливу роль у зусиллях Шерля з консолідації ліберальних теологів відігравав **Інгольштадтський університет.** Тут також не обійшлось без особистісного чинника – тривалий час професором тут був його покровитель, відомий гуманіст, радник імператора і папи Сікст Тухер. Після його смерті у 1507 р. окрасою університету стає молодий і амбіційний професор Йоганн Екк. Епістолярна дружба Шерля з маститим теологом розпочалась у жовтні 1514 р. Гуманіст по-справжньому пишався дружбою з європейською зіркою того часу. Вражала стрімка кар'єра Екка: у 14 років – магістр, у 19 –ліценціат теології, в 24 – доктор і професор теології. Його захоплення гуманізмом додавало вишуканості теологічним студіям.

Шерль відвідав Інгольштадт для зустрічі з Екком, де висловив йому вдячність за допомогу в вирішенні деяких юридичних питань. Інгольштадський професор справив на нього сильне враження своїми знаннями, обізнаністю в церковних і теологічних справах, своїм критичним ставленням до стану справ у церкві. Його обурювала низька інтелектуальна підготовка священиків, зловживання ієрархів. Обох зближувала ідея проведення реформ, які б підвищили авторитет церкви. Е. Штрайт у дослідженні цієї зустрічі висловив думку про те, що Шерль у своєму захопленні постаттю яскравого теолога не помітив певних вад, поверховості суджень, нездатності вийти за межі застарілих схоластичних догм[27].

Інтерес Шерля до оновлення теології та церковного життя спонукав його до пошуку дружби з Лютером, який ще до свого виступу з тезами проти індульгенцій набув високого авторитету серед теологів і гуманістів. Поштовхом для встановлення контактів стало чергове перебування у грудні 1516 р. Штаупіца в Нюрнберзі. Вікарію було влаштовано теплу зустріч, учасниками якої були члени застольного товариства штаупіціанів, поважні люди імперського міста. Одразу після цих зустрічей 2 січня 1517 р. Шерль звертається до Лютера з листом, написаним у дусі гуманістичного пієтету перед видатною людиною. Він пише про те, що багато чув про нього, а його наставник Штаупіц не знаходив слів, щоб висловити свої враження від його мудрості, здатності вільно мислити, критично ставитися до схоластики[28].

Якщо Екк і Карлштадт з легкістю відгукнулись на його гуманістичну риторику та завіряння у дружбі, то у випадку з Лютером він несподівано зустрівся з принципово іншим ставленням до дружби. Шерль отримав відповідь від Лютера, датовану 27 січня 1517 р., яка нагадувала лапідарний трактат на тему дружби. Віттенберзький теолог попереджає його щодо небезпеки від дружби з ним: «Знову ж,

[24] Ibid. S. 61.
[25] Landois A. Op. cit. S. 273–274.
[26] Heller L. Johann von Staupitz und die Anfünge der Reformation. Leipzig, 1888. S. 30–31.
[27] Streit F. E. Op. cit. S. 23.
[28] Ibid. S. 25.

чому ти пишеш з жалем, якщо ти шукаєш моєї дружби, і заради цього мене нагороджуєш марнославними титулами? Я не хочу, щоб ти став моїм другом: оскільки моя дружба не піде тобі на славу, а загрожує небезпеками, оскільки, правильно сказано у приказці: “У друзів все є спільним”. Відтак, те, що є моїм, через дружбу стає твоїм, тож ти не матимеш [від мене] нічого доброго, крім гріха, вбогості та ганьби. Оскільки це також є моїми речами, які ти удостоїв назвати (як написано) іншими словами. Однак, я знаю, що ти по-християнськи налаштований і скажеш: я захоплююсь не тобою, а християнським у тобі. У той самий час це є вищою безцеремонністю, представити так те, що має бути житлом Христа, і надати таку славу, якої не удостоїлись навіть апостоли. Я ціную тебе й щасливий, що ти у цього чоловіка, нашого отця [Штаупіца], маєш дружбу й довіру. Однак пожалій свою честь, якщо ти не зневажаєш моєю дружбою, не зважаючи на те, що ні достойного отця, ні моїх плодів і небезпек не прославляєш і говориш: я ціную Христове в тобі, і мушу твердо вірити»[29].

Лютер доволі чітко заявляє про принципову відмінність гуманістичного й теологічного розуміння дружби. Для нього вона невіддільна від віри, від тяжких випробувань, які не кожен може витримати: «Однак це сувора віра. Оскільки в цьому житті є тільки горе та нужденність, тож, чим більше таких хвалителів і друзів, тим більше вони завдають шкоди, як написано: “людина стане ворогом своїм товаришам”, і ще до цього: “ті, що присягалися в похвалі, тепер проти мене”; і ще: “друзі та родичі мої повстануть проти мене”. Чим більше людської шани до нас, тим менше шани Бога. Тому Бог хоче бути лише самотнім і не бути другом нікому»[30]. Віттенберзький теолог доволі чітко визначає принцип – віра вище за дружбу – й тим самим прогнозує найчутливіші лінії майбутнього розвитку в суспільстві.

Для Лютера завіряння нюрнберзького гуманіста у дружбі, повазі, панегірики на його адресу – не більше як риторика. Він не довіряє красивим словам, а ставить питання про те, наскільки гуманіст готовий слідувати за ним у боротьбі за Божу справу й розділити злигодні та небезпеки. Відповідь Лютера Шерлю – це відповідь релігійного проповідника ритору гуманісту. Індивідуалізм Лютера відмінний від індивідуалізму гуманіста, оскільки перший турбується про спасіння, про свою внутрішню віру й не приймає «людського», марнославства, гордині. Високі вчені звання, вченість для нього не мають значення у справі спасіння: «Я пишу тобі так, любий Христофе, що начебто хочу зневажити твоє добре та благородне серце, насправді я перш за все турбуюсь про мою смиренність. Ти робиш так, як належить благочестивій християнській людині, яка нікого, крім себе самого, не зневажає, однак я мушу також прагнути, щоб я був християнином, як і ти (якщо матиму дружбу), це означає, що я маю бути тим, хто зневажає самого себе. Тому, то не християнин, який поважає людину за її вченість, чесноти, святість, її покликання (так роблять язичники та балакучі поети, як вони назвали себе у наш час), а той християнин, хто любить нужденного, бідного, вбогого і нещасного грішника; як сказано у Псалмі: «блажен, хто бачить» не вченого, освіченого, святого, благополучного, а бідного, вбогого, нещасного»[31].

Шерль зрозумів, що на цей раз він має справу з релігійною безкомпромісністю. У наступних листах до Лютера він пише лаконічно, без літературних прикрас та пафосної риторики. Очевидно, він сприйняв міркування Лютера про дружбу як риторику ченця, який має бути стриманим і проповідувати справу спасіння. Змінивши стиль і тактику спілкування, Шерль не полишає водночас головного – добитися дружби між Екком і Лютером. Зокрема, 1 квітня 1517 р. він знову звер-

[29] Auserlesene geistvolle Briefe Der Reformatoren und sonstiger bedeutender Männer der evangelischen Kirche. Hgg. von C. E. Renner. Stuttgart, 1862. S. 38–40.
[30] Ibid. S. 40.
[31] Ibid. S. 40

тається до Лютера з листом, у якому закликає його до дружби з «видатним Екком» заради спільної справи – оновлення теології та церковного життя. Він переконує Лютера в тому, що Екк прагне дружби з ним, високо цінує його теологічні студії та передає йому примірник своїх тез. Шерль висловив надію на те, що Лютер «сердечним чином» напише Екку й той відповість йому своєю дружбою[32].

Для того, щоб переконати віттенберзького професора, він звертається з листом до свого давнього друга Георга Спалатіна, який на той час був не лише духівником курфюрста, а й бібліотекарем. У притаманній йому риторичній манері Шерль прославляє Екка не лише як теолога, а як справжнього вченого, книголюба, із захопленням пише про ораторську майстерність свого інгольштадського друга, його гуманістичні студії, знання давніх мов. Звернення до Спалатіна було обумовлено тим, що у того склалися довірливі стосунки з Лютером.

Така активність і залучення в якості посередника Спалатина виявилися плідними – Лютер відповів на лист Шерля із вдячністю за його літературні твори, за підтримку Штаупіца та його теології. Він надсилає Шерлю тези Карлштадта, просить сприяти їхньому розповсюдженню серед нюрнберзьких учених, а головне – повідомляє, що виконав його прохання і «доклав усіх зусиль», щоб написати «нашому Екку» сердечного листа. Попри всю розбіжність поглядів, Екк і віттенберзці на чолі з Лютером були опозиційно налаштовані до ортодоксів-схоластів і ретроградів. Лютер вважав Екка найвидатнішим теологом, який в умовах догматичного безладу того часу зумів вибудувати чітку стратегію її оновлення й тим самим здійснив свого роду революцію в цій сфері[33]. Такої платформи було достатньо для того, щоб склалися дружні стосунки.

Успіх гуманіста в об'єднанні різних теологічних центрів багато в чому був забезпечений завдяки його особистим якостям, вмінню щиро шанувати вченість, сміливість мислення, заслуги. Він добре відчував значимість своїх друзів і постійно декларував свою повагу до них як до видатних особистостей. У свою чергу, амбітні теологи Карлштадт, Лютер, Екк прагнули до публічності, виходу за межі церковних кіл, шукали підтримки можновладців та посадовців, їм лестила також дружба з молодим юристом із впливової родини імперського міста, з його діловими зв'язками, високою освіченістю, адміністративним досвідом.

Диспути 1516–1517 рр. за участі Екка й Лютера свідчили про розбіжності в їхніх поглядах, однак вони не викликали загострення стосунків й не виходили за межі офіційної церковної доктрини. Екку з його ліберальним ставленням до протистояння теологічних «партій» вдавалося зберігати дружбу з теологами, які належали до різних «партій» і схоластичних течій. Гуманістична дружба сприяла об'єднанню новаторських сил серед теологів для оновлення церкви та освіти. Однак Шерль не підозрював, що завдяки його зусиллям він сам і його друзі опинились у вузьких лабіринтах теологічних доктрин, із яких вони вийдуть ворогами.

Оприлюднення Мартином Лютером 31 жовтня 1517 р. «95 тез» викликало бурхливу реакцію Екка. Свої емоційні заперечення теолог виклав у невеличкій книжці під назвою «Обеліски», основу якої становили приватні листи до єпископа Айхштетського. Лютер відповів йому в тому ж стилі своїми нотатками, що побачили світ під назвою «Астериски».

Так розпочалась полеміка, апогеєм якої стане диспут, що відбудеться у Лейпцизі наприкінці червня–на початку липня 1519 р. Втручання Шерля у їхнє протистояння із закликами до примирення і збереження дружби виявилось на перших порах досить вдалим. Лютеру хотілося мати знаменитого теолога в якості свого

[32] Scheurl Ch**.** Op. cit. S. 12.

[33] Iserloh E. Johannes Eck (1486–1543). Scholastiker, Humanist, Kontroversetheologe. Münster, 1981. S. 80. Про вплив теології Екка на формування поглядів на молодого Лютера див.: Leppin V. Der Einfluss Johannes Ecks auf den jungen Luther. *Luther*. 2015. 86. S. 135–147.

союзника. Тим більше, на той час ішлося лише про позбавлення церкви від зловживань і застарілої догматики, а не про руйнацію її підвалин. Лютер і Екк ще раз заявили про свою дружбу та примирення.

Крихкий мир порушив Карлштадт. Його позиція полягала у формулі: Екк мій друг, натомість істина дорожча, і він, аби залишитись «нашим другом», має прийняти нову теологію. Ще задовго до зустрічі в Лейпцигу впродовж 1518–1519 рр. усі її головні учасники – Лютер, Карлштадт і Екк – публічно оприлюднили свої погляди в тезах та трактатах. У листах ніхто із них докладно не писав про сутність предмета дискусії, не викладав аргументів на користь тієї чи іншої позиції. Для всіх трьох листування було свого роду розминкою перед битвою. У ньому йшлося головним чином про організацію диспуту, адресати звинувачували один одного у боягузстві, ставили різні умови проведення дебатів і залякували поразкою свого візаві[34].

Шерль неодноразово звертається до всіх учасників дискусії та пропонує в дружньому та тривалому діалозі шукати прийнятний варіант перетворень на краще. Він не приховував, що в цій полеміці він на боці своїх «віттенберзьких друзів», і переконував «свого Екка» підтримати їхні ідеї. У листі від 5 квітня 1518 р. він відверто пише Екку: «заради нашої дружби хочу схилити Тебе до того, щоб Ти не тільки не закривався від тісної дружби із віттенберзцями, а й сам докладав зусиль для її [зміцнення]. Я багато їм у чому зобов'язаний і турбуюсь про те, щоб вони відчули Твою дружбу. Тобі здасться дивним, але Тебе люблять, усі твори Екка сприймаються серйозно, і, оскільки Тобі ніколи не бракувало моєї доброї волі, я не сумніваюсь, що за наявності добрих намірів усі окремі питання можна буде залагодити достойним чином, до того ж князь і всі вчені [Віттенберга] є однодумцями Мартина й, очевидно, Рейхліна»[35].

Через місяць Шерль знову завіряє Екка у своїй вірності та дружбі й пропонує стати ще ближчими та відмовитися від традиційних реверансів у зверненнях один до одного: «Я дуже прошу Тебе, давай відмовимося від титулів і не будемо більше користуватися ними. Можливо, інші через захоплення словами моляться на них, а серед нас, якщо я належу весь Тобі, панує інше – істинна любов, взаємна приязнь, справжнє братерство, які не можна розірвати й відкинути. Ти можеш у всьому покладатися на мене і мою службу»[36]. На початку цієї полеміки дружба між ними здавалась непохитною й такою, що сприятиме примиренню обох сторін. Однак у наступних листах Екка гуманістичний флер зникає, і на перший план виступає теолог, який, подібно до своїх опонентів, готовий переступити поріг дружби заради істини.

Екк відверто висловив невдоволення з приводу того, що Шерль пристав до віттенберзців, і дав знати, що він не має наміру відступати від істини. Тому він дорікає свого друга за небажання вникати в сутність суперечки. Відповідь Шерля від 18 лютого 1519 р. можна вважати досить типовою для гуманіста, який не прагнув занурюватися в теологічні тонкощі: «Якщо я ваші дискусійні твори не читав або не розумію того, що відбувається, так це – не "моя сцена", що мені з цим вдіяти? Коли ж я вас прошу використати ваші наміри на благо обох, то мої зусилля виявляються марними»[37]. Він хоче допомогти своєму другові уникнути публічної поразки та накликати на себе критику з боку суспільства: «Ти виходиш з того, якщо я не помиляюся, що готовий викликати на себе всю ненависть і заздрість еразміанців, рейхлініанців, вільних студентів, а також "модерних" теологів»[38].

[34] Eck Johannes. (1486–1543) Internet-Edition in vorläufigem Bearbeitungsstand Briefwechsel.. Hg. von V. Pfnür, bearbeitet von P. Fabisch und H. Jörg. № 61, 63, 64, 66, 74, 76, 82, 84. URL: ivv7srv15.uni-muenster.de/mnkg/pfnuer/Eck-Briefe.html.

[35] Ibid. № 54.

[36] Ibid. № 57.

[37] Ibid. № 75.

[38] Ibid. № 75.

З наближенням диспуту, якого вже не можна було уникнути, Шерль прояснює свою позицію й заявляє про свою «середню» лінію: не допустити розколу суспільства і небезпечного протистояння теологічних «партій». Тривожні очікування були притаманні не лише Шерлю. Професори теологічного факультету Лейпцизького університету, до яких звернувся Екк з пропозицію бути арбітрами в дискусії, попереджали свого патрона, герцога Георга Саксонського про те, що цей диспут може призвести до «смути й повстання»[39]. Лейпцизькі теологи особливо були стурбовані тим, що в диспуті може постати питання про священство папи[40]. У листі до «великого теолога» Екка від 10 квітня 1519 р. Шерль відповідає на його докір в упередженому ставленні до нього: «Ти думаєш, я схиляюсь до партії Лютера? Якби це було так, то я був би одним серед більшості. Ти думаєш, що я переважно стою на Твоєму боці? Усвідом же ось що! Домініканцями я був вихований, в августинців я потім зростав, з ними я подався до Віттенберга й жив серед них у великій довірі з ними». Він заявляє, що пишається дружбою з Лютером: «Мартин сам не зневажав дружбою зі мною»[41].

Водночас він завіряє інгольштадця: «З Екком я знову ж таки поєднаний не тільки дружбою, а й братерством. Ти завжди бажаний у моєму домі. Щодо попередніх Твоїх відвідин, ніколи Ти не знав невиконаної послуги Тобі, тим самим я засвідчую повагу, гостинність, на яку може розраховувати видатний муж, якого високо цінують наші патриції». Звернення до минулої ідилії в дружбі свідчило про те, що лінія фронту в релігійно-політичній боротьби починає поширюватися на сферу особистісних стосунків. За таких драматичних обставин Шерль хапається за дружбу і сподівається, що вона врятує від ворожнечі та небезпечного розколу: «Я вирішив сподіватися на Вас обох, на Вашу дружбу і зміцнювати її, аби не сказали: їх тримався і нікому нічого не заподіяв, що в очах інших може означати основну цінність. До вас обох я відчуваю дружність, обом вам бажаю добра, аплодую й хочу, щоб усе це було й від інших. Я буду сподіватися, що ви візьмете із цієї вашої суперечки більше користі, ніж того, що ваша ненависть лише примножиться! Ваші суперечки, дебати, розбіжності в думках мені не до вподоби. Я був провісником ваших переваг, зігрітий вашою дружбою. Я нічого більше так не бажаю, як зміцнення вашої колишньої дружби. Якщо це не вдасться, мені буде боляче[42]. Інші можуть слідувати вашим помилкам, інші будуть ставитися з глузуванням до моєї приязності. Важко ставитися схвально до таких гучних голосів суперечки. Я сам живу за принципом – не шкодити вірності. Тому, поважний батьку, я прошу відкинути свої погані думки про мене, оскільки вони будуть несправедливими, я буду виступати й надалі, з вашого погляду, посередником у вашій справі. Однак будь переконаний, що я Твій постійний, лояльний і вірний друг»[43].

Посередницька позиція гуманіста не була почута «друзями». Надалі Шерль з гіркотою пише Екку про втрату колишнього дружнього ставлення до нього з-за неприйняття його позиції. Натомість завіряє інгольштадтського професора: «Я буду перш за все дотримуватися цього [дружби], навіть, якщо Ти діятимеш проти моєї позиції. Зі свого боку я завжди стану Тобі в нагоді, оскільки я перед Тобою в боргу, якщо я Тобі буду корисним у якійсь справі – то я до Твоїх послуг як Твій друг і брат»[44].

19 квітня 1519 р. Шерль пише своєму віттенберзькому другові Отто Бекману про те, що зі страхом чекає на диспут. За його зізнанням, він боїться втратити

[39] Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen. Hrsg. F. Geß. Leipzig, 1905. Bd. 1. S. 50.
[40] Ibid. S. 61.
[41] Eck Johannes. Op. cit. № 83.
[42] Ibid. № 83.
[43] Ibid. № 83.
[44] Ibid. № 83.

дружбу з Екком з-за того, що того дратує «моя прихильність до віттенберзьких друзів». На завершення він із сумом констатує: «дружба з Екком завершена. Усім вам, моїм [віттенберзьким друзям] я бажаю всього найкращого»[45]. Таким чином, втрата дружби викликала в гуманіста не менше переживань, ніж громадський резонанс і наслідки великої історичної події.

Після диспуту політика посередництва знайшла своє продовження в одруженні Шерля з донькою нюрнберзького патриція Фютрера. За регламентом весілля, складеним 6 серпня 1519 р. на 18 сторінках, було розписано всі деталі цієї події, від запрошення до завершення всіх обрядових речей, які мали тривати кілька днів. У регламенті значилося, що «24 серпня маємо честь приймати Йоганна Екка, доктора та професора із Інгольштадта, пана Ульріха Дінштетдта, доктора й духівника із Віттенберга»[46]. Тим самим Шерль намагався задовольнити нюрнберзьку еліту як прихильників Лютера, так і тих, хто залишався на позиціях старого віровчення.

На основі аналізу переплетінь гуманістичної дружби й теологічних позицій, які спостерігаємо напередодні та під час Лейпцизького диспуту, можна зробити такі **висновки**. У Лейпцигу Екк проявив себе як видатний теолог та полеміст – він розгледів у тезах Лютера ту точку опори, з якої можна перевернути всю будівлю церкви. У боротьбі за її збереження він готовий був жертвувати дружбою й особистісними стосунками. Не менш радикальну позицію зайняли Лютер і Карлштадт, дороги яких розійдуться, і вони стануть ворогами. Невдовзі після диспуту Карлштадт у трактатах звертається до матері, родичів і друзів, де, посилаючись на слова із Євангелія, заявляє, що віра та істина вище будь-яких родинних та дружніх стосунків. Друзями можуть бути лише побратими по боротьбі[47].

Заслуга Шерля полягала в тому, що він передбачив катастрофічні наслідки дискусії, яка переведе друзів у стан ворогів. Свої прогнози щодо розгортання подій після диспуту він висловив у листі вірному другові Отто Бекману: «Все буде прекрасно, Отто, щоправда до цього нам треба буде пройти через кривавий морок»[48]. Нюрнберзький гуманіст докладав зусилля до того, щоб запобігти розколу і великого заколоту, спрямувати енергію у річище не Реформації, а Реформи, яка б призвела до оновлення та збереження церкви. На цьому мирному полі він виглядає скромною постаттю, яка не мала сил, щоб зупинити катастрофу. Однак це не вдалося зробити головному ідеологу християнського гуманізму великому Еразму Роттердамському. Дружба інтелектуалів, які демонстрували свою зверхність над ортодоксами-схоластами та церковниками, виявилась слабким механізмом для утримання єдності. В умовах загострення церковного питання й появи радикальних проєктів його вирішення, дружба не знайде виходу із лабіринтів теології. Після Лейпцигу всі учасники дискусії опинилися в різних таборах, а їхня дружба залишиться в минулому.

Епілог лейпцизької історії. На початку 1540 р. Екк звернеться до нюрнберзького гуманіста з проханням написати про візит до Нюрнберга штатгальтера Німеччини, брата імператора Фердинанда. У відповіді від 13 лютого 1540 р. Шерль пише йому, «брату і другу», так, начебто не було до цього довгих років відчуження між ними. Лист нагадує невеликий трактат з детальним описом очікуваного візиту. Докладність і ретельність відповіді можна розцінити як бажання найкраще виконати прохання колишнього друга. У ньому вже немає мажорної гуманістичної риторики: давався взнаки досвід минулих літ, утома від чвар спонукала до спокійної тональності. На завершення Шерль делікатно відповів на колишнє звинувачення

[45] Scheurl Ch. Briefbuch… S. 87–88.
[46] Kuhn Ch. Generation als Grundbegriff einer historischen Geschichtskultur. Die Nürnberger Tucher im langen 16. Jahrhundert. Göttingen, 2010. S. 16–17.
[47] Karlstadt A. Missive von der aller hochste tugend gelassenheit. Wittenberg, 1520. AIIJ.
[48] Scheurl Ch. Briefbuch. S. 117.

Екка в тому, що він пристав до ворожого, лютерівського, стану, словами: «із католицького та імперського міста Нюрнберг»[49].

Лейпциг став для них апогеєм оптимізму, пафосу перебудови, тривог і творення майбутнього. Тепер прийшов час підбивати підсумки та готуватись до вічності. Шерль та інші учасники диспуту належали до одного покоління. Карлштадт розпочне мартиролог – 1541 року він піде із життя на чужині. Через рік не стане нюрнберзького гуманіста, а ще через рік – його друга Екка. Замикає цей сумний список у 1546 р. головна дійова особа того часу – Мартин Лютер.

Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Diatlov Volodymyr O. – Doctor of Historical Sciences, Professor, First Vice-Rector, Vice-Rector for Scientific and Pedagogical work, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium». (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine)

E-mail: first.prorector@chnpu.edu.ua

References

Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen [Files and letters on the church policy of Duke George of Saxony]. (1905). F. Geß (Ed.). Bd. 1. Leipzig, Germany.

Auserlesene geistvolle Briefe Der Reformatoren und sonstiger bedeutender Männer der evangelischen Kirche [Selected spiritual letters from the reformers and other important men of the Evangelical church]. (1862). von C. E. Renner (Ed.). Stuttgart, Germany.

Batkin, L. M. (1978). Italyanskiye gumanisty: stil zhyzni, stil myshleniya [Italian humanists: lifestyle, style of thinking]. Moscow, USSR: Nauka.

Der authentische Text der Leipziger Disputation [The authentic text of the Leipzig Debate]. (1519): Aus bisher unbenutzten Quellen. (1903). O. Seitz (Ed.). Berlin, Germany.

Die Leipziger Disputation 1519. Leipziger Arbeitsgespräch zur Reformation [Leipzig Debate. 1519. Leipzig working meeting on the Reformation]. (2011). M. Hein, A. Kohnle (Eds.). Leipzig, Germany.

Eck Johannes. (1486–1543) Internet-Edition in vorläufigem Bearbeitungsstand Briefwechsel [Eck Johannes. (1486–1543) Internet edition, preliminary version of correspondence] (n.d.). von V. Pfnür, bearbeitet von P. Fabisch und H. Jörg (Eds.). № 61, 63, 64, 66, 74, 76, 82, 84. Retrieved from: ivv7srv15.uni-muenster.de/mnkg/pfnuer/Eck-Briefe.html.

Hamm, B. (2004). Lasarus Spengler (1479–1534). Tübingen, Germany.

Heller, L. (1888). Johann von Staupitz und die Anfünge der Reformation [Johann von Staupitz and the beginnings of the Reformation]. Leipzig, Germany.

Honselmann, K. (1964). Otto Beckmann und sein Sammelband von Reformationsschriften. *Westfälische Zeitschrift*. Bd. 114.

Iserloh, E. (1981). Johannes Eck (1486–1543). Scholastiker, Humanist, Kontroversetheologe [Johannes Eck (1486–1543). Scholastic, humanist, controversial theologian]. Münster, Germany.

Karlstadt, A. (1520). Missive von der aller hochste tugend gelassenheit [Missive serene from the very highest virtue]. Wittenberg, Germany.

Kipf, J. K. (2009). Humanistische Freundschaft im Brief – zu Bedeutung von amicus, amicitia und verwandter Begriffe in Briefcorpora deutscher Humanisten. 1480–1520

[49] Ibid. S. 238

[Humanistic friendship in letters – on the meaning of amicus, amicitia and related terms in letter corpora of German humanists. 1480–1520]. Krieger, G. (Ed.): Verwandtschaft, Freundschaft, Bruderschaft. Soziale Lebens - und Kommunikationsformen im Mittelalter. Berlin, Germany. P. 500.

Kotliarov, P. (2017). Humanist I reformator: osvitni ta sotsialni praktyky Filipa Melankhtona [Humanist and reformer: educational and social practices of Philip Melanchthon]. Kyiv; Vinnytsia, Ukraine.

Kritische Gesamtausgabe der Schriften und Briefe Andreas Bodenstein von Karlstadt, T. 1.(1507–1518)[Critical complete edition of the writings and letters of Andreas Bodenstein von Karlstadt, Vol. 1. (1507–1518)]. (n.d.). Th. Kaufmann (Ed.). Retrieved from: http://dev2.hab.de/edoc/ed000216/texts/005A/005A_ introduction.xml.

Kuhn, Ch. (2010). Generation als Grundbegriff einer historischen Geschichtskultur. Die Nürnberger Tucher im langen 16. Jahrhundert [Generation as a basic concept of a historical historical culture. The Nürnberger Tucher in the long 16th century]. Göttingen, 2010. S. 16–17.

Landois, A. (2014). Gelehrtentum und Patrizierstand. Wirkungskreise des Nürnberger Humanisten Sixtus Tucher (1459–1507) [Scholarship and patrician class. Areas of activity of the Nuremberg humanist Sixtus Tucher (1459–1507)]. Tübingen, Germany.

Leppin, V. (2015). Der Einfluss Johannes Ecks auf den jungen Luther [The influence of Johannes Eck on the young Luther]. *Luther*, 86, 135–147.

Luther at Leipzig. Martin Luther the Leipzig Debate and 16th century Refomations. (1983). L. Mickei, Richard J. Mattox (Eds.). Leiden, Boston.

Mende, E. (1981). Von Spannungsfeld Humanismus und Reformation. Zum 500. Geburtstag Nürnberger Ratskonsulenten Dr. Christoph Scheurl [On the tension between humanism and the Reformation. On the 500th birthday of Nuremberg Council Consul Dr. Christoph Scheurl]. Frankenland. Bd. 33.

Scheurl, Ch. (1872). Briefbuch. Ein Beitr. zur Geschichte der Reformation und ihrer Zeit. Briefe von 1517–1540 [Letter book. A contribution to the history of the Reformation and its time. Letters from 1517–1540]. von F. F. Soden und J. K. F. Knaake (Eds.). Ein Beitr. zur Geschichte d. Reformation und ihrer Zeit. Briefe von 1517–1540. Potsdam, Germany. Bd. 2.

Schubert, A. (2008). Libertas Disputandi: Luther und die Leipziger Disputation als akademisches Streitgespräch [Libertas Disputandi: Luther and the Leipzig disputation as an academic debate]. *Zeitschrift für Theologie und Kirche,* Vol. 105, 4, 41–442.

Selge, K.-V. (1973). Der Wege zur Leipziger Disputation [The way to the Leipzig Debate]. *Bleibendes im Wandel der Kirchengeschichte.* B. Moeller (Ed.). Tübingen, Germany.

Selge, K.-V. (1975). Leipziger Disputation zwischen Luther und Eck [Leipzig disputation between Luther and Eck]. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 86, 26–40;

Soden, F. F. (1837). Christoph Scheurl II und sein Wohnhaus in Nürnberg [Christoph Scheurl II and his house in Nuremberg]. Nürnberg, Germany.

Stock, U. (1982). Die Bedeutung der Sakramente in Luthers Sermon von 1519 [The meaning of the sacraments in Luther's sermon from 1519]. Leiden, Germany.

Streit, F. E. (1908). Christhoph Scheurl, der Ratskonsulent von Nürnberg, und seine Stellung zur Reformation. Plauen i. V.

Treml, Ch. (1989). Humanistische Gemeinschaftsbildung. Sozio-kulturelle Untersuchung zur Entstehung eines neuen Gelehrtenstandes in der frühen Neuzeit [Humanistic community building. Socio-cultural investigation into the emergence of a new scholarly class in the early modern period]. Hildesheim, Germany. Pp. 78–80.

Ullmann, E. (1982). Lucas Cranach der Ältere. Bürger und Hofmaler [Lucas Cranach the Elder. Citizen and painter]. *Kunst und Reformation.* Leipzig, Germany.

W. Graf W. Doktor Christoph Scheurl von Nürnberg (Beiträge zur Kulturgeschichte

des Mittelalters und der Renaissance 43) [Doctor Christoph Scheurl von Nürnberg (contributions to the cultural history of the Middle Ages and the Renaissance 43)]. (1930). Leipzig; Berlin, Germany.

CHRISTOPH SCHEURL AND THE LEIPZIG DEBATE IN 1519. HUMANISTIC FRIENDSHIP IN A MAZE OF THEOLOGY

The Leipzig Debate of 1519, which was attended by prominent theologians Martin Luther, Andreas Karlstadt, Johann Eck, had a significant influence on the development of the Reformation movement in Germany and other European countries. The researchers of this great historical event focus mainly on studying the course of events, clarifying the positions of its participants. The article examines the «human» dimension of the Debate – attempts by the Nuremberg humanist Christoph Scheurl to reconcile the participants in the theological confrontation through friendship and direct their efforts to a stream of moderate theology and church reform. In this way, he tried to address the threat of large-scale religious and church divisions, a sharp and prolonged civil confrontation. The strategy of Scheurl's friendship is determined by his humanistic views, on the basis of which he tried to form and support a wide range of intellectuals, opponents of orthodox scholastic theology. His efforts to create a humanitarian community (respublica literara) included the presence of like-minded people and friends in various centers and institutions of Germany that had an impact on the formation of social and religious thought. Such a community with its powerful educational and intellectual potential, according to Scheurl, was supposed to update theology and, on its basis, ensure the implementation of reforms. An important role in this process he assigned to the Nuremberg Humanist Society, the theologians of the Wittenberg University, headed by Luther. Through his participation, a friendly relationship has developed between Luther, Karlstadt and professor at Ingolstadt University Eck. During the preparation and conduct of the controversy, the humanist friendship formed by Scheurl's mediation between them becomes a hostage to theology. Attempts by the humanist to persuade Eck to unite with the «Wittenberg friends» were unsuccessful. Humanist rhetoric, assurances of friendship and fraternity for some time served as a facade that covered deep theological disagreements. The Debate destroys the friendly relations of its participants, which in the future declare the principle of the supremacy of belief over personal relationships and other connections. Under the conditions of further religious and political split, the Nuremberg humanist made efforts to consolidate the forces of supporters of moderate reform.

***Key words**: Christoph Scheurl, Leipzig Debate, humanism*

Дата подання: 1 червня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дятлов В. Христоф Шерль та Лейпцизький диспут 1519 року: гуманістична дружба в лабіринтах теології. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 148–161. DOI: 10.5281/zenodo.4018457.

Цитування за стандартом APA

Diatlov, V. (2020). Khrystof Sherl ta Leiptsyzkyi dysput 1519 roku: humanistychna druzhba v labiryntakh teolohii [Christoph Scheurl and the Leipzig Debate in 1519. Humanistic Friendship in a Maze of Theology]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 148–161. DOI: 10.5281/zenodo.4018457.

УДК 821.161.2

Світлана Борщ

АГІОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ ПОКРОВИТЕЛЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ПАПИ КЛИМЕНТА І РИМСЬКОГО

DOI: 10.5281/zenodo.4018463

© С. Борщ, 2020. CC BY 4.0

Життя, діяння четвертого папи Римського й, особливо, посмертні події, що стосуються віднаходження його мощей, у різних пам'ятках подаються по-різному. Перенесення останків святого в Рим має вирішальне значення для офіційного визнання слов'янського перекладу Біблії. Науковці, зазвичай, звертаються до історико-політичних причин цих різновекторних даних. Однак, за допомогою літературознавчих досліджень можна прослідкувати впливи грецького софістичного роману, агіографічних та легендових особливостей на створення його образу.

***Мета** статті – з'ясувати особливості агіографічного образу папи Климента на прикладі феномену святості. **Методологія** – типологічний аналіз аспекту святості як основи будь-якого агіографічного образу. **Наукова новизна** – вперше проаналізовані писемні пам'ятки – дометафрастівське грецьке «Житіє Климента», записане Іваном Франком, «Житіє і страждання святого священномученика Климента, папи Римського» Дмитра Туптала, «Слово на пренесеніе мощемъ преславнаго Климента» – як такі, що формують культ Климента Римського.*

*Користуючись аналізом агіографічних легенд Альфреда Морі, можемо зробити **висновки**: життя святого уподібнюється, асимілює до життя Ісуса Христа; буквальні та образні висловлювання змішуються, і це впливає на опис подій у пам'ятках. Наприклад, давньохристиянське зображення якоря – символу надії на вічне існування – перетворюється на дослівне розуміння характеру мучеництва святого (був кинутий у море з кітвою на шиї) й стає одним із доказів під час віднаходження його мощей. Отже, час і простір для функціонування святості не мають значення, історичні події часто нівелюються, замість верифікації маємо справу з вірою, переданням і легендою.*

***Ключові слова**: папа Римський Климент I, Київська Русь, святість, агіографія, легенда, софістичний роман.*

Про святого Климента Римського (Clemens Romanus) церковна традиція повідомляє як про учня апостолів Петра та Павла й покровителя новонавернених народів[1]. Цей образ фігурує у християнських легендах значною мірою політизовано, наприклад, діяльність Кирила та Мефодія Солунських набуває особливого значення завдяки віднайденню й перенесенню в Рим його мощей. Згодом, у 1147 р., Клима Смолятича висвячують на митрополита головою святого Климента, і це дає підстави не звертатися до патріарха Константинополя[2]. У наш час одну з ми-

[1] Верещагина Н. Христианские культы и реликвии древнего Киева (конец X – первая треть XIII в.). Одесса: Астропринт, 2019. С. 55–59.

[2] Верещагина Н. Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси. Одесса: Астропринт, 2011. С. 93–94.

роточивих глав у Дальніх печерах Київської лаври приписують папі Клименту[3].

Культу Климента Римського, його становленню та з'ясуванню джерел присвятили свої дослідження Іван Франко («Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди», Львів, 1906 р.), Надія Верещагіна («Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси», Одеса, 2011 р.). Науковці визнають агіографічний образ папи Климента синтезованим з прообразів як реальних осіб (Климент Анкирський, Тит Флавій Клеменс), так і легендарних (Климент Корсунський або Херсонеський)[4].

Пам'ятки, пов'язані з папою Климентом (Климентини або Псевдо-Климентини), дотичні до грецького софістичного роману[5] (на це вказують перипетії з втратою близьких людей, довгими роками їхніх пошуків і врешті щасливим віднаходженням-впізнаванням родичів). Однак аспект святості (як долучення до сакрального світу, обожнення), безперечно, стає визначальним у формуванні культу Климента Римського.

Для нашого дослідження варто згадати так званий канон Альфреда Морі. Французький учений у 1843 р. в роботі «Есе про благочестиві церковні легенди Середніх віків»[6] подає три основні принципи критичного дослідження агіографічних пам'яток. По-перше, треба пам'ятати, що життя святого уподібнюється, асимілює до життя Ісуса Христа. Наприклад, символічний образ доброго пастиря прочитується в дометафрастовому «Житії Климента»: оскільки Ісус піклується про кожного віруючого, то й папа Климент «у кожній країні переписав собі поіменно бідняків, а тим, кого він просвітив священнодією хрещення, не дозволяв нехтувати громадськими обов'язками» (переклад Андрія Білецького[7]).

Святий уздоровлює хворих, «нікому він нічим не пошкодив, усім був корисним», «хто приходив до нього засмучений – радісним повертався від нього». У каменоломнях «в пустелі біля Корсуня» чудесним способом знаходить джерело, щоби напоїти спраглих каторжників. Святість як наслідування Христа прочитується в словах самого Климента, котрий про своє вигнання говорить так: «Не випадково Господь дав мені змогу прибути сюди, а щоб я поділив із вами ваші страждання і приніс би вам утіху, і подав приклад терпіння».

Мотив зради, в якому замішані гроші, також пов'язує історію Климента з новозавітними подіями. Людина високого соціального статусу Публій Таркутіан, «побачивши численну юрбу тих, хто увірував у Христа, запросив до себе пропреторіїв провінцій і, давши їм гроші, умовив робити всякі безчинства немовби з вини християн». З цього моменту починаються «заворушення в Римі навколо Климента», що призводить до засудження, заслання й згодом мученицької смерті святого. «Житіє і страждання святого священномученика Климента, папи Римського», як його подає Дмитро Туптало[8] в третьому томі Четьїх-Міней, деталізує суд над Климентом Римським за допомогою євангельських алюзій. Римський єпарх Мамертин не бачить провини, за котру можна стратити святого, тому «умиває руки», піддаючись наказові царя Траяна й волі юрби, та відправляє папу Климента на вірну загибель – до каменоломень Херсонеса.

Другий принцип критичного аналізу агіографічних текстів, за А. Морі,

[3] Гриньків К., Завадка Б. Місія папи Климента очима Івана Франка. Львів: Радіо «Воскресіння», 2001. 61 с.

[4] Верещагина Н. Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси. С. 36.

[5] Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. *Зібрання творів у 50 томах*. Т. 34. Київ: Наукова думка, 1981. С. 7–347.

[6] Maury A. Essai sur les legends pieuses du Moyen-Age. Paris, 1843. P. 4.

[7] Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. С. 335–341.

[8] Туптало Д. Житія святих. Т. 3, листопад. Львів: Свічадо, 2007. 580 с. [Електронний ресурс]. URL: https://docs.google.com/document/d/1BOmB2H-GCQ6bQnAxse4v2tSAM5iKW5ZlzxvWRW7-Vpw/edit.

пов'язаний зі змішуванням буквальних та образних формулювань. Відбувається заміщення одних іншими: те, що спочатку було фігуральним висловлюванням, починає сприйматися буквально. Наприклад, якір як давньохристиянський символ надії на вічне життя (зображений біля святого) перетворюється на реальний предмет – корабельну кітву, котру знаходять біля мощів гаданого Климента. Поль Себійо згадує також, як в одній із церков Бретані спеціально купують якір та вкладають його в руку скульптурі папи Климента. Коли якір несподівано падає, священик тлумачить це як знак, що святий більше не буде покровителем їхніх моряків. Віряни не погоджуються з цим і починають молитися за відновлення благодаті[9].

І. Франко зазначає, що у Західній Європі святого Климента у певний час вважали захисником мореплавців, патроном різних островів (Песк'єри, Сардинії). Символічне значення мощів святого можна спостерігати в повідомленні про двох французів, котрі в 1205 р. викрадають реліквії (голову) папи Климента з Константинополя. Під час бурі злодії моляться перед ними з певністю, що звертаються саме до папи Климента, котрий захищає від негоди та втихомирює вітри. Однак, про володіння головою святого одночасно заявляють кілька монастирів у різних країнах[10].

Отже, час і простір для функціонування святості не мають значення. І. Франко помічає, що мощі святого з'являються саме там, де вони необхідні: «В р. 867 їх треба було в Константинополі Василієві Македонцеві, і вони появилися; голова лишилася в Константинополі, а тіло завезли солунські брати до Рима, як знак відновлення єдності східної й західної церкви»[11].

Третій принцип полягає в тому, що оскільки символічне значення образів забувається, то можуть з'являтися нові пояснення, зафіксовані в новостворених оповіданнях. Буквальне розуміння первісно символічного образу кітви впливає на формування характерного мучеництва папи Климента: легенда повідомляє, що до шиї святого прив'язують якір і так вкидають його в море поблизу Херсонеса Таврійського. У дометафрастівському «Житії» якір у мученицькій смерті папи Климента стає символом забуття й певності, що поклоніння святому перерветься разом із втратою його реліквій: «Візьміть його, відвезіть у відкрите море, – наказує імператор Траян, – і прив'яжіть йому на шию залізний якір, а потім киньте на дно моря, щоб християни не могли дістати його тіла і шанувати його як бога».

Особливий статус мощей впливає на подальше розгортання сюжету про їхнє обретіння. Корнилій і Фив, двоє учнів Климента, пропонують громаді віднайти мощі святого. Після молитов на морі стається настільки сильний відплив, що «люди ж, як колись ізраїльтяни у Червоному морі, пішли по сухому, знайшли мармурову хоромину, наготовану від Бога на побудову церкви, і там тіло святого лежало та й кітва, з якою був утоплений, поблизу лежала»[12]. В одкровенні, яке чують Корнилій і Фив, заборонено забирати мощі святого папи Климента. Наказ обґрунтовується тим, що море так само відступає й люди можуть приходити на прощу протягом семи днів щороку. Пізніше це паломництво припиняється, оскільки відплив слабшає і більше не відкриває прохід до місця поховання Климента. Наступні, хто віднаходить мощі папи, – слов'янські апостоли Кирило й Мефодій.

Поняття святості передбачає посмертні чудеса, завдяки яким «прославляв-бо угодника Свого Бог». Одне з них відоме як «Чудо з отроком». В один з паломницьких днів, під час великого відпливу, до гробниці Климента Римського під-

[9] Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. С. 319.
[10] Верещагина Н. Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси. С. 98.
[11] Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. С. 265.
[12] Туптало Д. Житія святих…

ходить молода пара з дитиною. Хлопчик грається в натовпі, й батьки певні, що він вийде разом з усіма на берег. Вода починає прибувати, прочани поспішають повернутися, однак дитина залишається на місці (дометафрастівський текст пояснює це глибоким, непереборним, сном). Тільки через рік, під час нового відпливу й святкування пам'яті Климента батьки повертаються на місце загибелі сина і знаходять його цілого й неушкодженого біля склепу з мощами святого. Дитина розповідає, як папа Римський опікувався ним: «Отой святий, що там лежить, був моїм охоронцем і годувальником, він не дозволяв, щоб морська вода мене заливала і доглядав мене і охороняв, як свою власну дитину від морських тварин»[13].

Для слов'янського ареалу, вважає Владімір Топоров, ідею святості треба сприймати з урахуванням попередньої, язичницької, епохи. Процвітання певної животворної субстанції, що призводило до визрівання плоду й прориву до нового, більш високого стану, до максимального прибутку. Ця святість як образ граничного достатку, вважає В. Топоров, скоріш за все і була тим субстратом, на котрому сформувалося поняття «духовної» святості, певного «надлюдського» благодатного стану, коли відбувається творчість «у дусі»[14]. У церковнослов'янському «Слові на пренесенїє мощемъ преславнаго Климента…» є характерні означення реліквій святого: «уже бо скровище не скровище есть, на свѣщницѣ же свѣтить», «блаженая глáва, якоже слнце свѣтло отъ глубины ада восїа намъ», «бисерообразныѧ мóщи», «егда же духовно веселїе преславнымь благоуханіемь всѧ озари и възвесели»[15].

Отже, значення культу святого, якщо ми розглядаємо його в аспекті святості, має інший – сакральний – зміст, тому історичні події можуть нівелюватися, самі реліквії не потребують перевірки (або достатньо повідомлення про чудо). Замість верифікації маємо справу з вірою, переданням і легендою. Незважаючи на різновекторні історичні згадки про папу Климента, для християнського мислення важлива не історичність постаті святого, але його святість як приналежність горньому світу. Через цю приналежність уся християнська ойкумена долучається до світу Божого.

References

Franko, I. (1981). Svyatyi Klyment u Korsuni. Prychynok do istorii staroruskoi lehendy [Saint Clement in Korsun. Supplement to the history of ancient rus legend]. *Collected Works: In 50 volumes*, 34, 7–347. Kyiv, Ukraine.

Hrinkiv, K., Zavadka, B. (2001). Misiya papy Klymenta ochyma Ivana Franka [Ivan Franko about the Pope Clement`s mission]. Lviv, Ukraine.

Maury, A. (1843). Essai sur les legends pieuses du Moyen-Age [Essay on the Pious Legends of the Middle Ages]. Paris, France.

Slovo na preneseniye moshchem preslavnaho Klymenta [A Word on the transfer of the relics of the glorious Clement]. (1930). *Trudy slavyanskoj komissii – Works of Slavic Committee*, 1, 148–153.

Toporov, V. (1995). Svyatost i svyatyye v russkoj duhovnoj culture [Holiness and Saints in Russian spiritual culture]. Vol. 1. Moscow, Russia.

Tuptalo, D. Zhytiia sviatyh [The Lives of Saints]. (2007). Vol. 3, November. Lviv, Ukraine.

Vereshchagina, N. (2019). Hristianskie kulty i relikvii drevnego Kieva (konets X–pervaya tret XIII v.) [Christian cults and relicts of ancient Kyiv (late X–the first third of XIII century)]. Odessa, Ukraine.

Vereshchagina, N. (2011). Kliment Rimskij – nebesnyj pokrovitel Kievskoj Rusi [Saint Clement of Rome, the patron saint of Kyivan Rus]. Odessa, Ukraine.

[13] Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. С. 340.

[14] Топоров В. Святость и святые в русской духовной культуре. Т. 1: Первый век христианства на Руси. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. С. 480.

[15] Слово на пренесенїє мощемъ преславнаго Климента. *Труды славянской комиссии: Издательство Академии наук СССР, Ленинград*, 1930. Т. 1. С. 148–153.

HAGIOGRAPHICAL IMAGE OF THE PATRON OF KYIVAN RUS POPE OF ROME CLEMENT I

In different monuments the life of the fourth Pope of Rome Clement I (Clemens Romanus) and especially the posthumous events concerning the finding of his relics are presented in different ways. The transfer of the saint's remains to Rome is crucial for the official recognition of the Slavic translation of the Bible. Scholars usually turn to the historical and political reasons for these multi-vector data. However, with the help of literary studies it is possible to trace the influences of the Greek sophistic novel, hagiographic and legendary features on the creation of saint's image.

The ***purpose*** *of this article is to find out how the phenomenon of holiness – as the basis of any hagiographic image – affects the formation of the cult of St. Clement I. The typological analysis of the aspect of holiness is a* ***methodological*** *basis.* ***The scientific novelty*** *of the study is the analysis of some written monument that form the cult of Clement I.*

Alfred Maury's analysis of the hagiographic legends helps to make the following ***conclusions****: the life of the saint is assimilated to the life of Jesus Christ; literal and figurative expressions are mixed, and this affects the description of events in the monuments. For example, the early Christian image of the anchor – as a symbol of hope for eternal existence – becomes a literal understanding of the nature of the saint's martyrdom (he was thrown into the sea with an anchor around his neck) and becomes one of the proofs when finding his relics. Time and space do not matter for the functioning of holiness, historical events are often leveled, instead of verification we are dealing with faith, traditions and legends.*

Key words*: Pope Clement I, Kyivan Rus, holiness, hagiography, legend, sophistic novel.*

Борщ Світлана Миколаївна – аспірантка відділу історії української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. (вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 02000, Україна).

Borsch Svitlana M. – Ph.D. Student of the Department of History of Ukrainian Literature, T. H. Shevchenko Institute of Literature. National Academy of Sciences of Ukraine. (4 Mykhaila Hrushevskoho Str., Kyiv, 02000, Ukraine).

E-mail: svitlanaborsch@gmail.com

Дата подання: 10 липня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Борщ С. Агіографічний образ покровителя Київської Русі Папи Климента І Римського. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 162–166. DOI: 10.5281/zenodo.4018463.

Цитування за стандартом APA

Borsch, S. (2020). Ahiohrafichnyi obraz pokrovytelia Kyivskoi Rusi Papy Klymenta I Rymskoho [Hagiographical image of the patron of Kyivan Rus Pope of Rome Clement I]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 162–166. DOI: 10.5281/zenodo.4018463.

УДК 821.161.2.

Флоран Мушар

АГІОГРАФІЧНИЙ ЦИКЛ СВ. ГЕОРГІЯ У «ВЕЛИКИХ МІНЕЯХ ЧЕТЬЇХ» СВ. ДИМИТРІЯ РОСТОВСЬКОГО

DOI: 10.5281/zenodo.4018469

© Ф. Мушар, 2020. CC BY 4.0

У статті йдеться про Великі Мінеї Четьї Димитрія Туптала, митрополита Ростовського і Ярославського (1701–1709), українця за походженням. Пропонується аналіз агіографічного циклу, присвяченого святому Георгію Великомученику (свято якого припадає на 23 квітня), який внесено в третій том Міней. У ньому знаходиться велика розповідь з легендарними мотивами, у якій ідеться про протистояння святого імператору Діоклетіану під час останнього великого переслідування християн в язичницькому Римі; там також читаються сім оповідань про посмертні чудеса, здійснені святим, включно зі славнозвісною легендою про те, як Георгій убив дракона, щоб врятувати принцесу та її місто. У статті автор доводить, що Димитрій спирається, з одного боку, на традиційний слов'янський агіографічний матеріал, тобто на Великі Мінеї Четьї Московського митрополита Макарія, XVI століття (які самі по собі є зібранням всієї агіографічної традиції Давньої Русі), і з іншого, – на латинські джерела, головним з яких є агіографічна збірка Лаврентія Сурія, та опубліковані тоді томи збірки Acta Sanctorum. Власний текст Димитрія Туптала – це переробка обох джерел; можна стверджувати, що Димитрій більше спирається на латинський текст, ніж на слов'янський. Але можна також констатувати, що Димитрій, хоча його творчість є значною мірою переробкою та перекладом попередніх текстів, використав широкий спектр поетичних та риторичних пристосувань (зокрема й цілу систему метафор та порівнянь, що лежать в основі всього циклу, надаючи йому унікальну узгодженість). Отже, Димитрію вдалося зробити цю агіографічну збірку оригінальною працею, домінантою якої є, очевидно, творча вірність православній церковній традиції.

Ключові слова: *Димитрій Туптало, Агіографічний цикл великомученика Георгія, літературне джерело, Acta Sanctorum, Великі Мінеї Четьї.*

Святитель Димитрій Туптало, митрополит Ростовський, належав до такого прошарку вищого православного духовенства Київської митрополії (а потім і Московської патріархії), який користувався кількома літературними мовами: українською, російською, церковнослов'янською, а також польською і латинською. До нас дійшли його твори, написані на всіх цих мовах. Як і всі інші духов-ні письменники цього часу, він користувався різними мовами в залежності від обставин, переважно – від адресата, на якого він розраховував. Так, Чуда пресвятої і преблагословенної Діви Марії, одне з найранніших його творів, написані староукраїнською літературною мовою[1]; його *Діаріуш*, текст особистісного характеру, не призначений для публікації, написаний то українською, то макароничною мовами, тобто польською із сильною домішкою латинської[2]; а його основна

[1] Димитрий Ростовский, свт. Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии / Підг. тексту, комент. М. А. Федотової. *Чернігівські Афіни: науковий альманах з літературознавства, історії, філософії та культурології*. Вип. 1. Чернігів. 2013. С. 23–72.

[2] Федотова М. А. «Диаруш» Димитрия Ростовского. Статья 1. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Санкт-Петербург, 2017. Т. 65. С. 458–485.

праця, *Четьї Мінеї*, написана бездоганною церковнослов'янською мовою[3].

У зв'язку з цим виникає питання про те, яким є фактор чи фактори, *єдності* літературної діяльності таких письменників, як Димитрій. Його діяльність довга, суперечлива, як і його богословські погляди (принаймні він тримався теологічних поглядів, наприклад, про безгрішне зачаття Богородиці, які навіть в латинській Церкві до того часу не отримали ще статусу догмату і оскаржувалися) – все це в силу складних і суперечливих історичних обставин, в яких наприкінці XVII століття виявилася православна Церква на теренах колишньої Київської Русі. Звісно ж, у всьому цьому розмаїтті мов, культур, традицій, принципом єдності, навколо якої Димитрій і його соратники писали свої твори, служила вірність традиції: з одного боку, вірність традиції чисто церковній, богослужбовій та богословській, а з іншого – вірність традиції художньої організації тексту, яка бере початок, через слов'янську традицію, з класичної греко-латинської культури.

Для ілюстрації цього принципу вважаємо за доцільне зупинитися на одному з головних його творів – на *Четьїх мінеях*, виняткове значення яких для всього православного світу важко переоцінити. Метою цієї статті є виявити ступінь самобутності духовного письменника в опрацюванні цілком традиційного матеріалу. Обсяг цієї компіляції не дозволяє розглянути Великі Мінеї Четьї в цілому, тому в межах невеликої статті ми зупинимося лише на одному комплексі текстів – агіографічному циклі про св. Георгія (під 23 квітня).

1. Склад циклу

Агіографічний цикл про святого Георгія в *Четьїх Мінеях* складається з кількох пам'яток:

1. Власне *Страждання святого славного великомученика Побідоносця Георгія* (у подальшому – *С*), яке являє собою переробку розповіді про муки, висхідну в кінцевому підсумку до твору Сімеона Метафраста (про безпосередні джерела тексту див. нижче). Основа сюжету – урочисте протистояння Георгія римському імператору Діоклетіану, під час якого великомученик, після словесного поєдинку зі своїм противником, піддається повторним і найжорстокішим мукам – він навіть кілька разів отримує чудесне зцілення, що дозволяє йому зазнати нові тортури; у той самий час він воскрешає мертвих, продовжуючи насміхатися над імператором і вимовляючи довгі молитви. Тут наявна, звичайно, якась гіперболізація, покликана надати всій розповіді епічний характер[4], адже про історичного св. Георгія практично нічого не відомо.

2. Далі йдуть сім розповідей про чудеса:

(a) Про вдову Рамельську (далі *Ч 1*): під час будівництва храму св. Георгія в місті Рамель, у Палестині, вдова жертвує стовп (колону), але не може сама перенести його на місце будівництва; їй допомагає св. Георгій.

(b) Про сарацина (*Ч 2*): у цю ж церкву після мусульманської навали заходить «агарянин», який стріляє в ікону святого, але отримує рану від власної стріли; згодом він чудесно зцілюється й сам стає мучеником за Христа;

(c) Про критського юнака (*Ч 3*), (d) інша розповідь про нього ж від ченця Козми (*Ч 4*), (e) про Леонтія Амастрідського (*Ч 5*): усі три розповіді є обробками одного і того ж сюжету – про чудесне перенесення бранця з ясиря до себе на батьківщину. Дія розвивається в різних регіонах Близького Сходу: на Мілітені

[3] Надалі користуватимемось таким виданням: Книга житій святыхъ, на три мѣсяца, третія, еже есть Мартъ, Апріллій, и Маій. Кіевъ, 7272 (1764). Л. 291–297. (Страданіе святаго славнаго великомученика побѣдоносца Георгіа), Л. 297 об.–303 об. (Чудеса святаго великомученика Георгіа).

[4] Delehaye H. Les légendes grecques des saints militaires. Paris. 1909. P. 50.

(теперішнє Малатья в Туреччині) і Криті (*Ч 3*), на Криті (*Ч 4*), в Пафлаґонії (*Ч 5*). Внаслідок піратського набігу (або поразки візантійської армії в битві) юнак опиняється в полоні в жорстоких варварських володарів; але св. Георгій, *внимаючи* їх молитвам або молитвам їхніх батьків, чудово забирає їх звідти та миттю повертає до сім'ї в той момент, коли вони готувалися подати якесь блюдо своєму господареві. Доказом, або, вірніше, знаком дива слугують предмети, які молоді люди тримали в руках під час свого звільнення: скляниця з вином (*Ч 3*), «опсимо» (*Ч 4*), «нѣкое ястіе ... съ горнцемъ» (*Ч 5*). Утім, до цього сюжету в *Ч 5* додається й розповідь про чудесну перемогу слабкої дитини в іграх з іншими, сильнішими дітьми. Значимість цих напоїв, як би речових доказів чуда, особливо підкреслюється вживанням незвичних назв, ґлоссуваних у тексті: опсимо («опсимо же есть питне нѣкое Сарацынское, укропомъ растворяемое»), а також в *Ч 5* «сфуггáто», яке мати дитини приносить в дар святому в знак подяки («пирогъ», за визначенням свт. Димитрія).

Два останніх дива мають таку фабулу:

(f) Про отрока, ураженого від змії (*Ч 6*) – розповідь, зі слів одного ченця (авви Георгія), про молодого пастуха, який незаконно продав одну вівцю, а потім його вкусила змія, але згодом він був урятований монахом через допомогу св. Георгія.

(g) Відомий сюжет про єдиноборство зі змієм (*Ч 7*) міститься наприкінці серії розповідей про чудеса. В озері, недалеко від близькосхідного міста Виріта, оселяється дракон, який вимагає дітей у якості жертв. Місцеві жителі змушені приносити йому своїх дітей у жертву по черзі. Черга доходить до доньки місцевого царя. Бог посилає їй на допомогу святого Георгія, який перемагає дракона й приводить його в місто «аки пса»; там його вбивають жителі, які згодом навертаються до християнства.

У цілому, як і в багатьох інших святих в *Мінеях четьїх*, *Страждання* («страданіе») і розповіді про чудеса утворюють собою якийсь диптих: обидві частини приблизно однакові за обсягом тексту.

Давши характеристику циклу в загальному вигляді, варто розглянути його джерела.

2. Джерела

Свт. Димитрій не шукав оригінальності, але прагнув донести до свого читача переказ агіографічної традиції Церкви у всій її цілісності. Цим пояснюється характер обробки, якої він піддає джерела *Четьїх Міней*. Літературні джерела збірки в цілому досить добре відомі й були виявлені в ряді попередніх досліджень[5]. У тому, що стосується муки й чудес св. Георгія, вони зводяться до такого переліку:

(а) Димитрій користувався *Великими Мінеями четьїми* митрополита Макарія, складеними в Москві в 1530–1541 рр.[6]

(б) Але він також вдавався до величезних латинських компіляцій, які складалися в західній Європі. Головними джерелами для нього послужили *Acta Sanctorum*, публікація яких почалася в 1643 році (у цьому випадку – квітневий том[7]), а та-

[5] Макарий (Веретенников). Святитель Димитрий Ростовский и Макарьевские четьи-минеи. *Библейско-богословская коллекция. Серия «Святоотеческое наследие»*. Вип. 2. Санкт-Петербург. 2009 [Електронний ресурс]. URL: http://www.axion.org.ru); Александр (Державин). Четьи-минеи свт. Димитрия, митрополита Ростовского, как церковно-исторический и литературный памятник. *Богословские труды*. Т. 15. 1976. С. 61–145; Т. 16. 1976. С. 46–141.

[6] Квітневий том доступний дослідникам у виданні: Северьянов С. Н. Великие Минеи четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. Апрель. Тетрадь III (дни 22–30). М. 1915. (*Памятники славяно-русской письменности*). Стб. 862–884 («В тои же день... Мученіе святаго и славнаго великомученика Георгіа»).

[7] Оригінальне видання було опублікувано в 1675 році. Ми користувалися цим виданням: Acta

кож більш раннім збірником – *De probatis vitis Sanctorum, ab Al. Lippomano olim conscriptis, nunc primum emendatis et auctis* («Про Житія схвалених святих, колись написані Ал. Ліппомано, а тепер вперше виправлені та доповнені»), укладеним німецьким монахом-картузіанцем Лаврентієм Суріем (Laurentius Surius, в миру Лоренц Зауер) й опублікованим у шести томах у Кельні в 1570–1576 роках.[8]

(в) Усі три наведених джерела залучалися для повноти. Однак основою агіографічної роботи на слов'янському ґрунті є *Пролог*, до якого Димитрій систематично звертався; відомо, що він користувався московським виданням 1662 року.

Для складання агіографічного циклу про св. Георгія тією чи іншою мірою були залучені всі ці джерела. Але вони, незважаючи на відмінність мов і традицій, багато в чому представляють версії легенд про святого, які дуже подібні одна до другої – що в свою чергу пояснюється тим, що вони сходять до спільного візантійського першоджерела, а саме – *Житія Георгія*, яке належить перу св. Сімеона Метафраста[9] (IX ст.). Звідси виникає враження, що Димитрій намагається представити якусь загальну, зведену, версію легенди.

Як приклад наведемо два уривки з *С*. Перший – початок тексту (в таблиці текст *С* представлений в середині; зліва – варіант *ВМЧ*, а праворуч – латинська версія по *Acta Sanctorum*, яка повністю тотожна з текстом Сурія):

Диоклитіанъ, римьскіи самодръжецъ, недостойнѣ хоругвѵ въспріим и пръвый сый, отъ иже с ним римьское воспріимшимъ начальство (три бо бяху сіи, севастъ нареченъ бысть кесарь и, вся во умѣ своем сматряя, зряше яже о супротивных и яже о послушных много творя слово, якоже тому мняшеся, и w божественом благомыслiе. Благочестiе бо крайнее и конецъ всѣх благих о еже отъ него мнимых бозѣх служеніе въ-мѣняше. Тѣмже и частыа тѣм и мно(г) очестныя жрътвы приношаше, честь же всяку устави найпаче, яко влъховнѣишу, Аполону.	Римскаго царства скипетры недостойнѣ пріемши Діоклитіанъ нечестивый, вельми прилѣжаше скверному идолослуженію. а во первыхъ почиташе зѣло Аполліна волшебнаго, аки бы будущихъ предсказателя: бѣсъ бо, въ бездушномъ томъ идолѣ жительствующи, даяше отвѣты вопрошающымъ, ложно пророчествуя о будущихъ, никогда же бо сбывахуся того пророчества.	D i o c l e t i a n u s Romanorum Imperator, sceptris indigne potitus, *et primus eorum, qui sibi cum illo Romanum imperium vindicabant (tres enim erant), cum Augustus decla-ratus esset Caesar, omniaque sibi tum adversus hostes, tum in subjectis populis e sententia cedere videret; magno studio, ut sibi quidem videbatur, in eam curam incubuit, ut divinam bene volentiam compararet. Summam enim pietatem et bonorum omnium finem in eorum, qui dii vocantur, cultu sitam existimabat. Quamobrem assidua illis et magnifica sacrificia faciebat;* inprimisque Apollinem, ut rerum futurarum peritissimum, venerabatur[10].

Як видно, Димитрій опускає деякі фрагменти латинського тексту (виділені курсивом); зате він додає в церковнослов'янський текст (слова, виділені підкрес-

Sanctorum, quotquot toto orbe coluntur, vel a Catholicisscriptoribuscelebrantur… Aprilistomustertius, quo ultimi xi dies continentur / За ред. G. Henschenius et D. Papebrochius. Parisiis et Romae. 1866. Текст, відповідний слов'янському *Страждання*, розташований на С. 119–132.

[8] Про Лаврентія Сурія, досить значну фіґуру католічної Реформації в Німеччині, див.: Hebenstreit-Wilfert H. WunderundLegenden. Studienzu Leben undWerkvonLaurentiusSurius (1522–1578). Tübingen. 1975.

[9] Halkin F. Bibliotheca hagiographica Graeca. Bruxelles. 1957. T. I. № 670. (далі: BHG).

ленням) більш наочний мотив біса, який сидить в ідолі, – взятого, ймовірно, з *Ч 7*, але в загальному широко поширеному в давньоруській традиції.

Як видно, Димитрій спирається більше на латинський текст, ніж на слов'янський: «во первыхъ почиташе» ближче до лат. «inprimis… venerabatur», ніж до ц.-слов. «честь же всяку устави». Однак спостерігається і зведене використання обох джерел. Так, далі в тому ж реченні читається словосполучення «Аполлина волшебнаго, аки бы будущихъ предсказателя». Прикметник імовірно сходить до «влъховнѣишу» в *ВМЧ*, тоді як «аки бы...» є приблизними перекладом лат. «rerum futurarum peritissimum» (сенс латинського виразу – «вельми обізнаного про майбутнє»).

Наведемо другий приклад, взятий також з *С*:

Сице святому лютѣ біему и лица свѣтлость никакоже измѣнившу царь почюдився, ко окрестнымъ глаголаше: воистинну убо азъ не мужъству убо точію, но и волшебному художеству реклъ быхъ не непричастну быти Георгію. И Магнентій рече к нему: Есть здѣ, царю, мужъ волхвова-ній искуснѣйшій. Аще того пове-лѣваеши призвати, въскорѣ по-бѣжденъ бывъ Георгій твоимъ повинется повелѣніемъ[11].	Тако святый великомученикъ Георгій, лютѣ мучимь сущи, никакоже измѣни свѣтлости лица своего. чесому царь удивляяся по-премногу, глаголаше ко окрестъ его бывшымъ: воистину нѣсть се мужества и крѣпости въ Георгіи, но волшебныя хитрости дѣло. И рече Магнентій къ царю: есть здѣ нѣкій мужъ въ волхвованіяхъ искусный, егоже аще призвати повелиши, вскорѣ побѣжденъ бывъ Георгій, повинется повелѣнію твоему.	Cum autem sanctus Martyr ita crudeliter excruciatus, nihil hilari-tatem vultus immutaret; Imperator admiratione plenus, ad eosqui proxime aderantconversus: 'Equi-dem,' inquit, 'hæc non virtutis et fortitudinis, sed magicæ artis opera dixerim.' Magnentius autem ad eum ait:'Est hoc in loco, Imperator, vir quidam magicæ artis peri-tissimus, quem si iusseris accersiri, Georgius celeriter victus, oraculis tuis succumbet[12].

Тут спостерігаємо ту саму картину, що й в першому прикладі. У реченні Діоклетіана вживання родового відмінка («нѣсть семужества и крѣпости... но волшебныя хитрости дѣло») ближче до латинського варіанту («haec non virtutis et fortitudinis, sed magicae artis opera»), ніж до слов'янського – хіба що множина лат. «haec ... opera» передається в єдиному («се… дѣло»); «admiratione plenus» – «сповнений подиву» – передається як «удивляяся попремногу», тоді як у варіанті *ВМЧ* є просто «почюдився».

Що стосується розповідей про чудеса, вони знаходять собі відповідності як у латинських компіляціях, так і в Макар'євських *Великих Мінеях Четьїх* – водно-

[10] Переклад латинського тексту: «Діоклетіан, римський імператор, незаконно захопивши скіпетр, перший з тих, хто привласнював собі римське царство (їх було троє), коли, з Авґуста бувши проголошений кесарем, він побачив, що все перед ним поступається, і вороги, і підлеглі народи, тоді він доклав великі зусилля для того, щоб, як йому здавалося, розташувати до себе божественне благовоління. Він вважав, що верх благочестя і кінець всіх благ знаходиться в так званих богах. Тому він приносив їм честь і чудові жертви, і перш за все поклонявся Аполлону, якого він вважав вельми обізнаним про майбутнє».

[11] *ВМЧ*, 136.

[12] Переклад: «А поки святий мученик піддавався таким лютим мукам, він ніяк не змінював бадьорість свого обличчя; імператор в подиві, звертаючись до тих, хто стояв поруч, (сказав:) «Перед нами, я вам скажу, справа не сили і мужності, а магічних дій». А Маґнентій відповів: «Тут, імператор, є одна людина, дуже вчений в чаклунських мистецтвах; якщо дозволиш його залучити, Георгій скоро буде переможений і програє твоїм пророцтвам».

час, як відомо, у цьому останньому збірнику вони іноді відтворюються два або навіть три рази. Свт. Димитрій скористався обома компіляціями[13]:

- *Ч 1* (про вдову) = *AS*, с. 143–144; *ВМЧ*, стб. 900–901;
- *Ч 2* (про сарацинів) = *AS*, с. 145–148; *ВМЧ*, стб. 855–857;
- *Ч 3* (про критського юнака) = *ВМЧ*, стб. 903–904;
- *Ч 4* (ще про критського юнака від ченця Козми) = *ВМЧ*, стб. 854–855;
- *Ч 5* (про Леонтія Амастрідського) = *AS*, с. 137–143; *ВМЧ*, стб. 901–902;
- *Ч 7* (про єдиноборство зі змієм) = Він також прийшов зі слов'янської традиції (у свою чергу заснованої на грецьких джерелах)[14].

Єдиний виняток становить, мабуть, *Ч 6* (про отрока, ураженого від змії). Тут є на маргіналіях видання пряма вказівка на джерело: «изъ Пролога и соборника рукописнаго». Ідеться, з одного боку, про одне з численних рукописних джерел, а з іншого – про *Пролог* в московському виданні 1662 року. Втім, ця розповідь читається й у *ВМЧ*[15].

Вище ми бачили, що Димитрій за можливістю віддає перевагу латинським джерелам; ми спостерігали також, як він їх опрацьовує. Для порівняння ми наведемо уривок з *Ч 4*, де єдине джерело – слов'янське, щоб оцінити, як він використовував це джерело. Наведений уривок – найбільш «ефективний» момент розповіді, коли в день свята св. Георгія юнак, опинившись у полоні жорстокого господаря, ненавмисно, проходячи повз храм, почув, що звідти доноситься тропар святого, і помолився великомученику (ліворуч – текст *ВМЧ*, праворуч – свт. Димитрія):

И видѣвъ мя господинъ слезна, нача злѣ лаяти и рече ми: «налей». И вліах въ стъкляницу опсима. И рече ми: «прилей укропа». И егда взяхъ укропницу, да влію къ вину въ стъкляницу, начах не видѣти господина своего, и возпих: «господине, не вижу». И въсхити мя нѣкая сила отъ земли, и ктому не слышах господина, но услышах «Един стъ, единъ Гъ Їс Хс̑ въ славу Богу Отцу, аминь.» И прозрѣвъ, видѣвъ отца дръжаща потирь во олтари, и обращься реч учнком: «прилейте укропа», и се азъ с укропницею. И егда хотѣхъ воліати, и рече оцъ мои къ унком, иже ему служаху: «кто есть чл̑къ сей?» И рѣша: «и мы не вѣмы, откуду есть».	И видѣвъ мене господинъ мой слезна, нача гнѣвно бранити мя, и рече мнѣ: «налей». и наліяхъ въ стъкляницу опсима. и рече господинъ: прилей укропа. и егда взяхъ укропницу, да влію въ стъкляницу, начахъ не видѣти господина моего, и возопихъ, «господине, не вижду»: и восхити мя нѣкая сила отъ земли, и ктому не слышахъ господина моего что вѣщающа, но услышахъ пѣніе поемое: «Единъ святъ, единъ Господь, Іисусъ Христосъ, во славу Бога Отца, аминь», и узрѣхъ себе суща въ олтарѣ, и отца моего держаща святый потиръ и къ пономаремъ глаголюща: «дадите укропа». и се азъ стояй предъ нимъ со укропницею, хотѣхъ вліяти укропъ во святый потиръ: якоже бо быхъ въ банѣ стояй предъ Сарацыниномъ, единою рукою держа стъкляницу съ опсимомъ, другою же укропницу съ укропомъ, тако внезапу обрѣтохся въ олтарѣ стояй предъ отцемъ литургисающимъ. отецъ же воззрѣвъ на мя, рече къ пономаремъ: кто есть юноша сей? и рекоша со удивленіемъ: не вѣмы, кто се, и откуду есть.

[13] Див. теж грецькі тексти (BHG n°687–691).

[14] Була висунута гіпотеза, що ця розповідь являє собою переробку міфологічного сюжету про Персея та Андромеду, див.: Ogden D. *Perseus*. London, New York. 2008. (*Gods and Heroes of the Ancient World*). С. 136–138.

[15] Стб. 852–854, (повторно) 905–907.

У цілому Димитрій досить близько відтворює вихідний матеріал; але він вносить іноді слова або навіть цілі речення, мабуть, для більшої ясності і наочності викладу:«не слышахъ господина» → «не слышахъ господина моего что вѣщающа»; «но услышахъ» → «но услышахъ пѣніе поемое», і т. д. В одному випадку Димитрій додає цілу фразу («якоже бо быхъ... предъ отцемъ литургисающимъ»). Можна також спостерігати заміну деяких слів на більш зрозумілі: «учени[ци]» старого Макар'євського варіанту стають у Димитрія «пономарями», дієприслівник «прозрѣвъ», який, напевно, використовується вже винятково на позначення сліпої людини в сенсі «знайти зір», замінений на «узрѣхъ себе суща во олтарѣ». Деякі форми, близькі до народної мови, які характерні для більш давнього ізводу церковнослов'янської, замінені на гіперкоректні форми більш високого стилю: «не вижу» → «не вижду». Богослужбова формула з літургії свт. Іоанна Златоустого приведена у відповідність з післяреформенними книгами: («въ славу Богу Отцу» → «во славу Бога Отца»).

Цікаво подивитися, які матеріали *ВМЧ* Димитрій опускає під час складання свого тексту: він залишає зовсім без уваги інші версії розповіді про страждання[16], а також *Слово похвально*[17] і *Поучение на память святого великомученика Георгия*[18]; адже його компіляція призначена служити не «собранием всех книг, чтомых на Руси» і не вихваляннням святого або збіркою проповідей; вона покликана зафіксувати традицію, дати як би повний авторитетний довідник з агіографії в її зв'язку з богослужінням.

3. Цілісність циклу

Свт. Димитрій, як бачимо, опускає частину матеріалів, зафіксованих у *ВМЧ* Макарія. Те саме можна сказати, звичайно, і про латинські джерела; тут, втім, причина виключення чудес з *Міней Четьїх* ще очевидніша – він не бере до уваги чудеса, пов'язані із західною традицією, наприклад, зі св. Георгієм як покровителем англійського королівства.

Неважко також помітити, що, на відміну від досить безладного і повторюваного зібрання у складі Макар'євських *ВМЧ*, Димитрій представляє саме цикл, організований за чітким планом; не без претензії на повноту, звичайно, адже інакше він навряд чи включив би три подібних розповіді про чудесне перенесення отрока з полону на батьківщину. Отже, у роботі Димитрія над циклом наявне бажання представити не всю традицію, а тільки найзначніші її моменти, не випускаючи нічого важливого.

Який принцип організації циклу про чудеса св. Георгія? Здається, його можна вбачати в переплетінні кількох тем, мотивів і образів, які повторюються з «чуда» в «чудо». Так, деякі елементи пов'язують *Ч 1* з *Ч 7* розповіддю про боротьбу зі змієм: дія відбувається навколо двох міст, географічно розташованих у відносній близькості одне від одного: Рамель в Палестині, сучасний Рамалла, і Віріт, тобто Бейрут (гр. Βηρυτός); в обох випадках страждання жертви (вдови – у *Ч 1*, царської доньки – у *Ч 7*) виникає через правителя міста (у *Ч 1*– «градоначальникъ», у *Ч 7* – цар-язичник); в обох випадках великомученик з'являється у войовничому вигляді вершника на коні: «явися ей въ сонномъ видѣніи святый великомученикъ Георгій во образѣ воеводстѣмъ на конѣ ѣздяй» (*Ч 1*), «приспѣ тамо святый

[16] Страсть святаго и великомученика Георгия иже от Каподокіа (стб. 852 – проложна розповідь), Слово святаго великомученика Георгіа (стб. 908–924), Память святаго и славнаго великомученика Георгия (стб. 924–929), Память святаго великомученика и побѣдоносца Георгіа (стб. 937-939, з Стишного Прологу).

[17] *ВМЧ*, стб. 884–900.

[18] *ВМЧ*, стб. 924–937.

великомученикъ Георгій, воинъ Царя небеснаго, на конѣ ѣздяй» (*Ч 7*). (Цей легко пізнаваний образ небесного воїна зустрічається також, втім, і в *Ч 5*). Але, з іншого боку, *Ч 1* пов'язане із *Ч 2* (про сарацинів) загальною темою, а саме покаранням/звернення грішника, який знехтував моління жертви: в першому оповіданні це згаданий градоначальник, а в другому – сарацинський воїн, який стріляє з лука в ікону святого, сам поранений стрілою, що в свою чергу сприяє його наверненню до християнства.

Звичайно, значення має й той факт, що обидва чуда пов'язані з однією і тією ж Георгіївською церквою в Рамелі, що повертає нас до сказаного вище про конкретний, матеріальний бік розповідей про чудеса. Водночас не можна не відзначити особливе трактування категорій простору й часу, яке, втім, характерне для агіографічного жанру в цілому[19]. За умови відносної точності географічних орієнтирів, які добре зберігаються, попри віддаленість від православної Русі (Рамель, Віріт, Амастріду і так далі), зовсім інакше з тимчасовими орієнтирами: згадуються (в необов'язковому порядку) деякі історичні персонажі та події, які приурочують розповідь до певної далекої епохи, але втім ніякого історизму Димитрій не дотримується.

Решта розповідей також пов'язані між собою мотивами та образами такого роду. У *Ч 2*–*Ч 5* загальною негативною фігурою виступають невірні народи, чи мусульмани (*Ч 2*–*Ч 4*), чи болгари (*Ч 5*). У *Ч 6*–*Ч 7* вони поступаються місцем більш небезпечному ворогові, духовному – змії/змія; у *Ч 6* змія вжалила молодого пастуха, а в *Ч 7* біс у грізному вигляді дракона тримає ціле місто під демонською владою; а мотив демонів, що сидять в статуях і дають брехливі відповіді правителю, присутній в останньому тексті циклу, у свою чергу дозволяє зв'язати ввесь цикл розповідей про чудеса з *С*, який, як ми бачили, починається саме з нього; обидві половини цього своєрідного «диптиха» пов'язує також мотив допомоги жінці з родини правителя (образ царської дочки в *Ч 7* перегукується з фігурою імператриці в *С*, яка навертається завдяки молитвам Георгія у християнство). Відзначимо також мотив допомоги молодим людям, властивий взагалі всім розповідям, крім *Ч 1*, і мотив чудесного перенесення, до якого вдається Димитрій в *Ч 3*, *Ч 4*, *Ч 5*. Список таких паралелей можна було б продовжити: *Ч 2* і *Ч 3* пов'язані мотивом сарацинського володаря, *Ч 5* і *Ч 6* – мотивом дару зцілення (та здійснення обітниці в знак подяки святому) і т. д.

У кожному тексті присутня також своя чітка система образів і фігур. Так, розповідь про поєдинок зі змієм (*Ч 7*) будується на цілій серії протиставлень: дракон проживає в озері, тобто в *застійній воді*, яка знаходиться поза городом, тоді як у центрі міста, на місці його страти, з вівтаря новозбудованої церкви випливає джерело *живої води*. Озеро – символ пекельних сил («бездна адская») і смерті, не тільки особистої, а й колективної (всього міста); живе джерело, навпаки, уособлює рай і воскресіння, оскільки його води – цілющі. Цар відпускає свою дочку *вниз*, а сам дивиться на її загибель «съ высоты палатныя»; після своєї перемоги Георгій пригнітає змія до землі (пор. значення його імені – Γεώργιος, похідне від γεωργός, буквально «землероб»), тоді як змій виступає як *водна* істота. Все це, звичайно, не виключає алегоричне тлумачення, яке дано прямо в тексті: «отъ невидимаго въ безднѣ адской поглотителя, и отъ грѣха аки отъ змія смертоноснаго».

Повернемося до циклу в цілому. Центральною його темою, здається, є *боротьба з несправедливою, незаконною, сатанинської владою*, в якій Георгій виступає як визволитель в ім'я Христа чи, вживаючи його традиційне визначення, як переможець («побѣдоносецъ»). Недарма Діоклетіан, в найперших рядках *С*,

[19] Delehaye H. *Les légendes hagiographiques*. Bruxelles. 1906. C. 45–49.

оголошується узурпатором[20]: «Римскаго царства скипетры недостойнѣ [прія]»; мало чим відрізняється він від дракона в *Ч 7* – «змій великъ страшенъ губитель», який користується страшною владою над Вірітом: як той, так і інший, по суті, вимагають людських жертв. Дракон, у змові з бісами, що живуть всередині ідолів у місті, вимагає від жителів міста не просто жертв, а жертвоприношень; саме тому вони повинні бути «благолѣпно украшен[ными]»; тобто ми маємо справу з ритуалізацією вбивства (а також і з «узаконенням» – слово прямо вживається в тексті). Те саме можна сказати й про Діоклетіана: тортури, яким він піддає Георгія, також несуть відбиток ритуальності, сакральності. Іншими словами, зла влада створює навколо себе цілий культ, і св. Георгій виступає в ролі руйнівника цього помилкового, вбивчого, культу.

З усього цього можна зробити висновок, що, впорядковуючи матеріали, подані йому агіографічною традицією, Димитрій свідомо й послідовно організує їх в оригінальну чітку композицію. Цикл, присвячений св. Георгію в *Мінеях четьїх*, повністю заслуговує вивчення як твір мистецтва.

Тому доречно звернути увагу на деякі стилістичні риси текстів св. Димитрія. У них явно спостерігаються прийоми художньої організації; наприклад, один з основних таких прийомів є гомеотелевт (такі приклади взяті з *Ч 7*): «совѣтъ ца́рскій, паче же бѣсо́вскій», «отъ погибели тѣле́сныя же и душе́вныя», «чесо ради здѣ ме́длиши и пла́чеши, и кого ожида́еши», «и мене отъ зміина поглощенія не изба́виши, и самъ поги́бнеши». Тут ми не маємо справу з випадковим повторенням закінчень, неминучим у мові з такою морфологією, як церковнослов’янська; у наведених прикладах відчувається подібна акцентна структура, що легко й безпомилково виявляється завдяки правилам церковнослов’янської графіки, яка вимагає під час написання ставити наголоси, – у першому прикладі трохаїчне віршування, а в інших двох – дактилічне. Така просодична організація спостерігається також у наступних прикладах, де повторюється, проте, не кінцевий склад слів, а початковий – тобто алітерація та анафора в строгому сенсі цих слів (також із *Ч 7*): «чесо ради та́мо стоитъ и та́ко плачетъ», «дондеже мнѣ исповѣси истину», якому відповідає, далі в тексті, «азъ бо во имя Господа моего Бога истиннаго избавлю тя отъ змія» – ніби автор хоче підкреслити, що позбавлення від зла приходить через сповідання віри істинної. Здається, у деяких місцях вловлюється також звукова організація тексту, яка поширюється не тільки на закінчення: *на конѣ **ѣ**здяй и копіе въ руцѣ им**ѣ**яй*; (отец) *самъ же со своими съ высоты палатныя смотрящи, слезными оную провождаше очесы*; тут містоначальник і народ як би на звуковому рівні обплутані змієм.

Як алітерація, так і гомеотелевт добре відомі в класичній риториці та рекомендуються літературними теоретиками давнини для більшої експресивності[21]; але водночас слід враховувати, що алітерація чужа грецькій традиції та використовується набагато частіше в латинській[22]; можна припустити, що ця обставина позначилася й на церковнослов’янському тексті свт. Димитрія.

Висновок

В обох своїх частинах агіографічний цикл про великомученика Георгія в складі *Четьїх Міней* святителя Димитрія Ростовського представляється досить значною пам’яткою. Спираючись на давню візантійську традицію, щоправда, не

[20] Історична дійсність трохи складніша, пор.: Cameron A. The Later Roman Empire (AD 284–430). Cambridge (Massachusetts). 1993 (Fontana History of the Ancient World). С. 31.

[21] Marouzeau A. *Traité de stylistique latine*. Paris. 1964. С. 57–58.

[22] Lausberg H. *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. Stuttgart. 1990. §1246, s.v. «allitération».

прямо, а за посередництвом слов'янської і латинської, він створив у циклі, присвяченому св. Георгію, цілісний та закінчений зразок агіографічного мистецтва, який так чи інакше можна зіставляти з іконою «в житії», де один і той самий образ святого подається в різних формах і з різним сенсом, зберігаючи водночас велику стилістичну та смислову єдність. Вражає також схожість так званих «західної» і «східної» традицій, які, принаймні в області агіографії, виявляються набагато ближчими одна до одної, ніж заведено думати. У книзі *Пути русского богословия*, опублікованій в паризькій еміграції в 1937 році, протоієрей Г. Флоровський розвивав думку про викривлений розвиток руської (вважай – східнослов'янської) богословської традиції, запозичуючи у О. Шпенґлера поняття «псевдоморфози»: на думку Флоровського, за часів Димитрія Ростовського суперничали дві форми псевдоморфози: католицька та протестантська[23]. Такий підхід, при всій влучності та точності численних спостережень, на яких ґрунтується книга, здається нам виправданим лише щодо богословського дискурсу, а не церковно-культурної традиції в цілому, оскільки він приховує в собі оцінну складову; а тим часом, як показує розглянутий в нашій статті випадок, звернення до латинських джерел є необхідним для свт. Димитрія (і, можна сказати, у його особі східнослов'янської агіографії в цілому) при тому, що йому вдається поєднувати вірність до самої істинної християнської традиції з творчим підходом до агіографії.

References

Acta Sanctorum, quotquot toto orbe coluntur, vel a Catholicis scriptoribus celebrantur… Aprilis tomus tertius, quo ultimi xi dies continentur. [Acts of all the Saints Either Honored in the Whole World, Or Celebrated by Catholic Authors…] Pid red. G. Henschenius et D. Papebrochius. Parisiis et Romae. (1866).

Delehaye, H. (1909). Les légendes grecques des saints militaires [Greek legends of military saints]. Paris, France.

Dymytriy Rostovskyj (Dmytro of Rostov). (2013). Chuda presvyatoy i preblagoslovennoy Devy Marii. Chernihiv. [The Miracles of the Most Holy and Most Blessed Virgin Mary]. *Chernihivski Afiny – Chernihiv Athens*, 1, 23–72.

Fedotova, M. (2017). «Diariusz» Dimitriya Rostovskogo. [The Diary of Dmitriy of Rostov]. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*, 65, 458–485.

Georgiy (Florovskiy). (1983). Puti russkogo bogosloviya. [The Ways of the Russian Theology]. Paris, France. Pp. 45, 84–98.

Halkin, F. (1957). Bibliotheca hagiographica Graeca [Greek saint library]. Vol. I. Bruxelles, Belgium.

Hebenstreit-Wilfert, H. (1975). Wunder und Legenden. Studien zu Leben und Werk von Laurentius Surius (1522–1578) [Miracles and legends. Studies on the life and work of Laurentius Surius (1522–1578)]. Tübingen, Germany.

Kniga zhitiy svyatykh, na tri mesyatsa, tretiya, ezhe est Mart, Aprilliy, i Maj [Book of the Lives of Saints, Volume three, Containing Months March, April, and May]. (1764). Kyiv, Russian Empire.

Lausberg, H. (1990). Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft [Manual of literary rhetoric. A foundation of literary studies]. Stuttgart, Germany.

Marouzeau, A. (1964). Traité de stylistique latine [Treatise on Latin stylistics]. Paris, France.

[23] Католицька псевдоморфоза приписується Петрові Могилі, протестантська – Феофану Прокоповичу, див.: Флоровский Георгий, прот. *Пути русского богословия*. Paris. 1983. С. 45, 84–98.

Ogden, D. (2008). Perseus. *Gods and Heroes of the Ancient World*. London–New York.

Severyanov, S. (1915). Velikie Minei Chetii, sobrannye vserossiyskim mitropolitom Makariem. Aprel. Tetrad III (dni 22–30). [Great Menologion, Compiled by Metropolitan Makarij of All Rus, April, Volume 3]. *Pamyatniki slavyano-russkoy pismennosti*. St. Petersburg. Pp. 862–884.

Aleksandr (Derzhavin). (1976). Cheti-minei svt. Dimitriya, mitropolita Rostovskogo, kak tserkovno-istoricheskiy i literaturnyy pamyatnik [The Great Menologion of Dimitriy, Metropolitan of Rostov, as Literary and Church-Historical Monment]. *Bogoslovskie trudy*, 15, 61–145.

Aleksandr (Derzhavin). (1976). Cheti-minei svt. Dimitriya, mitropolita Rostovskogo, kak tserkovno-istoricheskiy i literaturnyy pamyatnik [The Great Menologion of Dimitriy, Metropolitan of Rostov, as Literary and Church-Historical Monment]. *Bogoslovskie trudy*, 16, 46–141.

Makariy (Veretennikov). (2009). Svyatitel Dimitriy Rostovskiy i Makar′evskie Cheti-minei. [Metropolitan Dimitriy of Rostov and the Great Menologion of Makariy] Bibleysko-bogoslovskaya kollektsiya. Seriya «Svyatootecheskoe nasledie». 2. SPb.

Мушар Флоран – кандидат славістичних наук, доцент, університет Ренн-II, Бретань, Франція (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

Mouchard Florent – Ph.D., Professeur agrégé, Rennes II university, Brittany, France (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

E-mail: florent.mouchard@univ-rennes2.fr

Hagiographic cycle of St. George in «Great Menaion» BY ST. DEMETRIUS OF ROSTOV

The present paper deals with the Great Menologion of Demetrius, of Ukrainian background, Metropolitan of Rostov and Jaroslavl' (1701–1709). It proposes an analysis of the hagiographical cycle devoted to St. George the Megalomartyr (whose feast falls on April 23th), included in the third volume of the Menaion. It includes a long narrative with legendary overtones relating the confrontation between the saint and Emperor Diocletian at the time of the last great persecution of pagan Rome, and also seven stories of post-mortem miracles performed by the saint, including the well-known legend about how George slew a dragon to rescue a princess and her city. Demetrius' text is shown to rely heavily, on the one hand, on traditional Slavic hagiographical material, that is the Great Menaion of Metropolitan Macarius of Moscow from the sixteenth century (itself a compilation of the whole hagiographic tradition of ancient Rus'), and on the other also from Latin sources, the main one being Laurentius Surius' hagiographical compilation and the then-published volumes of the Acta Sanctorum compilation. His own text is merely a rewriting of both theses sources; it can be shown that Demetrius relies more on the Latin text than on the Slavonic one. But Demetrius, although his work is largely a reworking and translation of previous texts, can be shown to have used a wide range of poetic and rhetorical devices (including, beyond the usual tropes that make almost every Church Slavonic text a kind of poetic prose, a system of metaphors and comparisons underlying the whole cycle, giving it a unique coherence). Thus Demetrius has managed to make this hagiographic compilation an authentic work of his own, his main guideline being obviously a creative fidelity to Orthodox church tradition.

Keywords: *Demetrius of Rostov, Hagiographic cycle of St. George, literary source, Acta Sanctorum, Great Menaion.*

Дата подання: 20 липня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мушар Ф. Агіографічний цикл Св. Георгія у «Великих Мінеях Четьїх» Св. Димитрія Ростовського. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 167–178. DOI: 10.5281/zenodo.4018469.

Цитування за стандартом APA

Mouchard, F. (2020). Ahiohrafichnyi tsykl Sv. Heorhiia u «Velykykh Mineiakh Chetiikh» Sv. Dymytriia Rostovskoho [Hagiographic cycle of St. George in «Great Menaion» by Demetrius of Rostov]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 167–178. DOI: 10.5281/zenodo.4018469.

Дмитро Гордієнко

●

Рецензія

Газін В. В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / Наук. ред. проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2019. 372 с.

DOI: 10.5281/zenodo.4018477

© Д. Гордієнко, 2020. CC BY 4.0

Питання чи пак дилема «Україна між Сходом і Заходом» чи «Україна між Москвою та Європою» вже віддавна вийшло зі сфери кабінетної науки, набувши вагомого політичного значення. Зазначене питання чи не вперше гостро постало, коли Б. Хмельницький у силу різних обставин у боротьбі з Річчю Посполитою змушений був спертися на військовий союз з Москвою, перейшовши під протекторат московського царя. У перспективі цей акт виявився трагічним для України, на дальші понад три століття кардинально змінивши цивілізаційний вектор розвитку країни.

Безумовно, ні сам Гетьман, ні старшина не могли передбачити таких негативних наслідків. Цілком очевидно, що на перших порах Україна не виглядала молодшим чи слабшим партнером. Лише з часом скріплена союзом з Україною Москва здобула перевагу й могутність та вийшла на провідні мілітарні позиції у східноєвропейській політиці. Для України ж точкою неповернення на дальші три століття став Андрусівський договір між Річчю Посполитою та Москвою. Висвітленню подій цього періоду (1654–1667 рр.) й присвячена монографія Володимира Газіна «Між Москвою та Варшавою». Безпосереднім предметом дослідження є «українське питання» в роки російсько-польської війни зазначеного часу, що вирішується через дослідження 1) польсько-московських, 2) польсько-українських та 3) московсько-українських відносин.

Виклад матеріалу здійснюється за хронологічним принципом, відтак перший розділ В. Газін присвячує розкриттю виникнення «українського питання» у польсько-московських відносинах напередодні та на початковому етапі війни 1654–1667 рр. Фактично автор виводить виникнення «українського питання» з Переяславської ради 1654 р., як одного з наслідків Козацької революції (с. 42), попри те, що на той час уже була певна промосковська традиція у козацькому середовищі, активізована в роки повстань 1620–30-х рр.

Для польського уряду з 1654 р. «українське питання» зводилось до завдання повернення втрачених територій до складу Речі Посполитої, у підходах до вирішення якого автор виділяє «партію миру» та «партію війни». Остання складалася з представників тих, хто втратив свої маєтності в результаті Козацької революції. Перед Варшавою у дипломатичній площині стояло важливе завдання – унеможливити зближення України з Москвою, з якою станом на 1654 р. діяв хиткий «вічний» мир, укладений за Полянівським договором 1634 р.

На середину XVII ст. автор відзначає послаблення в міжнародній політиці ролі конфесійного чинника та посилення національного (с. 40). Однак, у Східній Європі конфесійна приналежність, як мінімум до початку XVIII ст., залишалася ключовим чинником самоідентифікації. Автор сам наводить тому багато прикладів. Так, В. Газін зазначає, що пограбування римо-католицьких костелів у Великому князівстві Литовському під час кампанії 1655 р. «освячувалося вищим керівництвом московської церкви, яке було категорично проти будь-яких переговорів з католиками та поступок відносно їх» (с. 71), водночас цар постійно намагався представляти себе як захисника православ'я. І надалі у ході укладення Віленського та Андрусівського перемир'я питання захисту православного населення й православної віри неодмінно виносилось на порядок денний і було одним з ключових для Москви у переговорному процесі. Власне одним з головних досягнень Москви у Вільно 1656 р. дослідник називає шанс на формування територіальної основи для утворення слов'янської православної імперії, чому підпорядковувалося й вирішення «українського питання» (с. 126). Відповідно, під час переговорів в Андрусові Москва прагнула залишити за собою Київ як центр православ'я, «що було вкрай важливо для Москви в сенсі реалізації ідеї III Риму» (с. 298).

Тому побоювання Варшави щодо зближення України й Москви мали реальні підстави. З іншого боку, ослаблена у ході Козацької революції Річ Посполита не могла сама протистояти московській потузі, відтак прагнула залучитися підтримкою Кримського ханату та українського козацтва, щоби спільними силами «назавжди «зачинити» Московію на периферії Європи, виключивши її з боротьби за вплив у регіоні» (с. 44).

Мотиви Москви у західній експансії В. Газін вбачає у сфері економічній, з чим важко погодитися. Доктрина III Риму, яка активно культивувалася на Москві, підпорядковувала економічні завдання політичним. З середини XV ст. ідея «збирання руських земель» стала панівною у зовнішній політиці Москви, яка з падінням Константинополя 1453 р. уявляла себе «єдиним православним царством», що особливої актуальності досягло в правління патріарха Никона та царя Алексія Михайловича. Відтак, попри тезу про економічну домінанту, автор зазначає, що саме в той час починає культивуватися думка про слов'янську єдність навколо Москви, а також московська церква починає виявляти «зростаючий інтерес до православних єдиновірців у Польщі та Османській імперії» (с. 48). Таким чином, дослідник приходить до цілком логічного висновку, що «з початку 50-х рр. XVII ст. для Московської держави складаються сприятливі умови для того, щоб заявити претензії на першість в регіоні Східної Європи. У цьому сенсі окреслилися кілька пріоритетних напрямів її воєнно-політичних планів: ослабити й усунути головного конкурента в регіоні – Річ Посполиту; повернути втрачені на початку століття території (Смоленщину) та здобути вихід до Балтійського моря; поступово включити у сферу своїх політичних впливів з наступною інкорпорацією руські землі (Україна, Білорусь). Останнє розглядалося як перший крок до формування слов'янської православної імперії з центром в Москві» (с. 49). З іншого боку, як наголошує В. Газін, Чигирин не був пасивним гравцем у московсько-польських відносинах, він використовував найрізноманітніші можливості в зовнішній політиці для досягнення своєї стратегічної мети – «утвердження незалежної та соборної Української держави» (с. 50).

Хронологічно поворот московської політики щодо Польщі від миру до війни автор відносить до березня 1653 р., що було санкціоновано царем у червні того ж року (с. 54). Відтак 11 жовтня 1653 р., як відомо, Москва оголосила війну Речі Посполитій. З того часу на наступні 30 років «українське питання» стало найголовнішим у регіоні Східної Європи.

Автор обґрунтовано й переконливо показує, що Москва в українсько-польському конфлікті від початку мала власний інтерес. Очевидно, це добре усвідомлював і Б. Хмельницький, а тому й діяв на випередження, що уможливило Україні постати об'єктом, а не суб'єктом зовнішньої політики Москви. Це питання потребує дальшого вивчення, і висловлені В. Газіним думки дають вагомі підґрунтя для нових досліджень. Безумовно, самостійна політика українського Гетьмана не влаштовувала московського царя, і вже в 1655 р. визріли чіткі розбіжності в цілях України та Москви. Остання, розуміючи самостійність політики Чигирина, очевидно, і вдалася до демонстративного нівелювання інтересів України, що вперше було чітко заманіфестовано у Віленському перемир'ї 1656 р., дослідженню й аналізу якого присвячено другий розділ монографії.

Попри те, що шлях до польсько-московського порозуміння лежав через Україну, Варшава не наважилась спертись у переговорному процесі з Москвою на Україну. Вона й далі прагнула зберегти щодо українських земель status quo першої половини XVII ст., а тому все, на що спромігся королівський уряд, – це спроба полагодження українського питання через надання поступок козацтву як лицарському стану, але й тут справа далі звичайних декларацій не йшла. Відтак, «для Чигирина компроміс у вигляді відмови від планів звільнення всіх українських земель з-під польського панування… був неприйнятним» (с. 83). Як показує В. Газін, з польського боку найбільш поступливою щодо перемовин була литовська шляхта, яка навіть погоджувалась визнати владу царя за умови повернення до складу Великого князівства Литовського втрачених за Люблінською унією земель. Йшлося про українські регіони: Київщину, Поділля та Волинь.

Автор досить детально розбирає, з яких позицій підходили сторони до переговорного процесу у Вільні. Впадає у вічі значна варіативність польської візії замирення з Москвою, аж до пропозиції обрання на польський престол московського царя чи царевича, водночас щодо «українського питання» поляки надавали досить вузький коридор можливостей. Натомість для Москви Україна «відігравала роль як козиря, так і створювала чималі проблеми». При цьому Україна розглядалась не як суверенна держава, а як спірна територія, щодо якої Москва ладна була йти на певні поступки полякам, як і поляки Москві, наприклад, згодні були відати Смоленщину та Сіверщину разом з Черніговом (щодо якого навіть не мали повноважень від короля), аби лише повернути решту України до складу Речі Посполитої. Водночас, поляки шукали порозуміння з Б. Хмельницьким, який різко не сприймав ідею замирення з поляками, попри те, що між Чигирином і Москвою виникли територіальні суперечності в південній Білорусі, на Волині та в західній Україні.

Таким чином, як відмічає В. Газін, саме у Вільно з'явилась тенденція, «коли за неможливості домовитися про цілісну передачу українських земель одній із сторін, з'являється варіант, що передбачає їх поділ» (с. 107). Зокрема, на той час поляки погоджувались поступитись Черніговом, Стародубом та Новгородом-Сіверським. Іншою новацією, яку окреслює автор, «була пропозиція щодо можливого царського посередництва в справі примирення польського уряду з керівництвом козацької України» (с. 107). Подвійну гру щодо козацької України демонструвала московська позиція. З одного боку, декларувалося, що цар не поступиться Військом Запорозьким, а з другого, заявлялося, що козацька Україна становить небезпеку для Москви і Варшави водночас, а тому її нейтралізація є вигідною для обох держав. «Ця теза, – наголошує В. Газін, – цілком суперечила філософії Переяславсько-Московського договору 1654 р., водночас ставала провідною ідеєю тривалих польсько-московських торгів навколо України, які врешті завершилися в 1667 р.» (с. 108). Таким чином, уже з 1656 р. автор виводить формування у поль-

сько-московських відносинах спільного негативного ставлення до України, що й виявилося в недопущенні української делегації до перемовин. «При цьому як польсько-литовська, так московська сторона виявили повну незацікавленість у їхній присутності в переговорному шатрі» (с. 111). У результаті «українське питання» зависло й було відкладено до обрання царя на польський престол. Як відомо, укладення Віленського перемир'я розлютило українського Гетьмана, який з того часу активно шукав іншої протекції, актуалізувавши відносини зокрема з Османською імперією. Безпосереднім же наслідком стала участь України в Раднотській антипольській коаліції та участь корпусу А. Ждановича в поході на Польщу з окупацією Кракова та Варшави.

Попри складне становище Польщі в результаті успішних дій Раднотської коаліції, В. Газін детально показує, як намагалися використати нову ситуацію на свою користь і Варшава, і Москва у досягненні реалізації Віленських домовленостей. Варшава прагнула нівелювати зобов'язання скликати сейм для обрання московського царя на польський престол, натомість Москва намагалась використати складне становище Речі Посполитої для найшвидшого обрання царя на польський престол. За таких обставин Варшава ставала поступливішою в «українському питанні», що уможливило в перспективі укладення Гадяцької угоди, чому присвячено третій розділ монографії.

Смерть Б. Хмельницького 6 серпня 1657 р. стала переломним моментом у ході Козацької революції середини XVII ст. Ця подія різко активізувала й українську політику Москви та Варшави. Перша прагнула переглянути договір 1654 р. у напрямку посилення московського впливу в Україні, натомість друга погоджувалась піти на поступки Чигирину задля розірвання українсько-московського союзу, що, врешті, й визначило різку переорієнтацію гетьманського уряду на Варшаву, особливо, коли стало зрозуміло, що в Москві від самого початку «було поставлено під сумнів легітимність наступників Богдана Хмельницького як його сина Юрія, так і Івана Виговського» (с. 144).

З метою посилення позицій царя московські агенти в Україні активно запустили «зубожілий проєкт», декларуючи захист посполитих проти старшини, тим самим вносячи розкол в українське суспільство за соціальною ознакою. З перших місяців правління І. Виговського Москва докладала зусиль для обмеження влади Гетьмана, «таким чином козацька Україна мала бути перетворена не просто в країну обмеженого суверенітету, а в звичайну провінцію Москви – імперську окраїну» (с. 156). Таким чином, примирення з Польщею було привабливою альтернативою для гетьмана І. Виговського, тим більше, що проєкт «руської унії», «Князівства Руського» на правах, подібних до Великого князівства Литовського, був ініційований польською стороною. Загалом автор дивиться на факт підписання Гадяцького трактату 16 вересня 1658 р. як на логічний наслідок політики Варшави, Чигирина і Москви. Фактично й московсько-українська війна 1658–59 рр. була логічним наслідком розвитку української політики Москви.

Значним кроком назад для України стало підписання Переяславських статей 1659 р. новообраним Гетьманом Ю. Хмельницьким. В. Газін пояснює таку здачу позицій «незрілістю української національної еліти», хоча перед тим яскраво змальовує пастку, в яку потрапив у Переяславі український гетьман. Такому висновку суперечить теза автора про наявність у середовищі козацької старшини представників державницької ідеї, які виробили текст «українсько-московської угоди, який московській стороні надало посольство, очолюване Петром Дорошенком, і який був відхилений царськими урядовцями» (с. 202). Лише грубе нехтування нормами міжнародного права дало можливість московитам заманити в пастку гетьмана Ю. Хмельницького і під тиском грубої мілітарної сили змусити погодитись на московський варіант нових договірних статей.

Водночас автор переконливо показує, що усунення І. Виговського від влади після блискучої перемоги під Конотопом, як і нівеляція наслідків самої перемоги, були наслідком недалекоглядної політики Польщі щодо України, а не якихось помилок чи прорахунків гетьмана І. Виговського. Для Польщі в питанні порозуміння з Україною «час Гадяча виявився упущеним». У ході польсько-московського протистояння мілітарна сила України була підірвана, що відкривало шлях до Андрусова, чому й присвячено останній, четвертий розділ монографії.

Саме в цей період, безпосередньо по Чуднівській кампанії, згідно з дослідженням В. Газіна, уперше схибила українська сторона, точніше лівобережна старшина на чолі з полковниками Я. Сомком та В. Золотаренком, позиція якої, спрямована на підтримку Москви, виявилася визначальною в московсько-польському протистоянні. У цей же час вперше московський дипломат Ордін-Нащокін висловив ідею поділу України, приводом для чого була «нестійка» позиція козаків. Таким чином, у 1662 р. офіційно в інструкції московським послам на польсько-московські перемовини була зазначена пропозиція установити міждержавний кордон по Дніпру. При цьому, «щоб переконати поляків, пропонувалося звернути увагу на небезпеку з боку Криму», який змінює свою українську політику від союзної підтримки до пропозиції протекторату. Таким чином, уже гетьман П. Тетеря був змушений провадити політику, спрямовану «на унезалежнення гетьманського уряду як від Варшави, так і від Москви та Криму» (с. 238). Це питання гостро постало в умовах, коли в польсько-московських перемовинах 1663 р. Україна навіть не згадувалась. Як наголошує В. Газін, «для московської влади питання долі України було вирішене. Її поділ розглядався як один з ключових аргументів для досягнення порозуміння з поляками. Залишалося лише питання, якою саме частиною українських земель Москва змушена буде поступитися заради укладення вічного миру» (с. 244), і лише позиція поляків, що не бажали йти на жодні територіальні поступки, відтермінувала поділ України на Лівобережну та Правобережну.

Як слушно наголошує В. Газін, згода московського царя на обрання окремого лівобережного гетьмана в 1663 р. вела «до розколу козацької України та оформлення на Лівобережжі окремого державного утворення під жорстким контролем царського уряду» (с. 248). Виконавцем цього плану став «царський доброхот» І. Брюховецький, якого В. Горобець, як відомо, означив «гетьманом руїни». Новий гетьман став маріонеткою в руках царя, за наказом якого, як показує В. Газін, а не з власної волі, засудив і стратив своїх суперників Я. Сомка та В. Золотаренка. Відтепер «питання відновлення єдності козацької України стало цілком залежати від відносин між Москвою та Варшавою» (с. 250). «Складалась ситуація, коли розколота на дві частини козацька Україна дедалі більше перетворювалася в об’єкт політики більш сильних держав, що вели запеклу боротьбу за першість у регіоні» (с. 268).

Польща здійснила останню військову спробу повернути Україну, однак кампанія 1663–64 рр. стала переломною в польсько-московському протистоянні, переможцем з якого вийшла Москва. З відходом польсько-української армії з Лівобережжя доля України була вирішена. На той час вагомими факторами польсько-московського порозуміння були Кримський ханат, що почав активно провадити самостійну політику щодо України, та повністю промосковський лівобережний гетьман І. Брюховецький, який на той час настільки зманкуртував, що 1665 р. підписав у Москві «Московські статті», які значно посилювали позиції Кремля в Лівобережній Україні. Окрім того, як слушно зазначає автор, зближенню Москви та Польщі сприяло обрання на Правобережжі гетьманом П. Дорошенка, що відстоював позицію повної політичної незалежності України в її історичних межах і намагався втручатися в хід Андрусівських перемовин, що не

влаштовувало ні Москву, ні Варшаву. Все це й підштовхнуло ворожі сторони до підписання Андрусівського договору 30 січня 1667 р. Таким чином, «розв'язання тривалого московсько-польського протистояння завдало катастрофічного удару справі утвердження української державності й врешті визначило передумови поразки Української національної революції XVII ст.» (с. 322).

Козацька революція середини XVII ст. кардинально змінила розстановку сил у регіоні Східної Європи. Вихідною точкою для В. Газіна є Вестфальська система безпеки в Європі (1648 р.). Однак, ця теза є досить дискусійною, позаяк Вестфальська система флангових держав стосувалась системи безпеки в Центральній та Західній Європі. Ситуація у Східній Європі радше визначалась Люблінською унією 1569 р., після якої паритет сил визначався трьома більш-менш рівними за мілітарною потугою державами: Річчю Посполитою, Московським царством та Кримським ханатом. Відтак, «результат боротьби за домінування в регіоні ЦСЄ безпосередньо залежав від того, хто контролює Україну» (с. 317).

У перше попереяславське десятиліття формувалась українська та загалом імперська політика Москви. Її квінтесенцію В. Газін виразив словами російського дослідника Б. Флорі: «Ні плани активної політики на півдні, ні плани з'єднання воєдино багатьох православних народів не можна було б здійснити, якщо б Росія не мала жодних володінь в Україні» (с. 278). Навіть погоджуючись уступити Польщі володіння українським Правобережжям під час перемовин 1664 р., Москва виходила з розрахунку, «що в майбутніх імперських межах українські землі все одно опиняться під владою Москви» (с. 279).

Цілком очевидно, Б. Хмельницький та його наступники на гетьманському уряді добре усвідомлювали, що утворення Української держави порушувало баланс сил у регіоні, тому й намагалися балансувати між трьома основними політичними гравцями, провадили політку, яку Т. Чухліб окреслив концепцією «полівасалітету». Погляд на події з точки зору міжнародної політики в регіоні історично реабілітує українських гетьманів, які в надскладних умовах спромоглися ствердити ідею української державності, яка, хай в урізаних формах, проіснувала понад століття. Тим самим був закладений фундамент «козацького міту» для формування національної ідентичності у творчості насамперед Тараса Шевченка, а в новітній час і відродження України як незалежної держави.

На жаль, деякі одруки та дрібний шрифт знижують загальне враження від книги. Неприйнятним, з точки зору сучасного історичного джерелознавства, є поділ джерел за категорією «опублікованих» та «неопублікованих» (с. 28 та наст.). При цьому сам автор окремо виділяє наративні джерела, до яких відносить щоденники та мемуари сучасників досліджуваних подій, хроніки та козацькі літописи (с. 35–39). Так само у списку літератури варто зазначати не лише номери фондів і справ, а й наводити назви справ, що збільшує інформативний потенціал списку джерел та літератури.

Дискусійним і не завжди послідовним є вживання популярного у польській традиції терміна «Центрально-Східна Європа», до якої з контексту належать Україна, і навіть Московія, у той час як паралельно вживається цілком прийнятне окреслення терену, як Східна Європа. Натомість мушу відзначити послідовне вживання «Україна» та «козацька Україна», що цілком відповідає європейській історіографічній традиції, на противагу національно знебарвленим «Гетьманщина» чи навіть «Український Гетьманат».

Та, попри все, монографія В. Газіна збагатила українську історіографію ґрунтовним і цінним дослідженням, що відкриває нові перспективи для досліджень Козацької революції середини XVII ст. та історії Східної Європи ранньомодерного часу загалом.

Дата подання: 16 липня 2020 р.
Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Рецензія : Газін В. В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / Наук. ред. проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2019. 372 с. Сіверянський літопис. 2020. №4. С. 179–185. DOI: 10.5281/zenodo.4018477.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2020). Retsenziia : Hazin V. V. Mizh Moskvoiu ta Varshavoiu. «Ukrainske pytannia» u 1654–1667 rr. / Nauk. red. prof. V. S. Steankov. Kamianets-Podilskyi: TOV Drukarnia «Ruta», 2019. 372 s. [Recension : Hazin, V. V. (2019). Between Moscow and Warsaw. «Ukrainian question» in 1654–1667 rr. Kamianets-Podilskyi, Ukraine: TOV Drukarnia «Ruta»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 179–185. DOI: 10.5281/zenodo.4018477.

Олена Федоренко

●

Рецензія

Аніщенко В. О. Ступенева професійна підготовка офіцерів Державної кримінально-виконавчової служби України: монографія. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2020. 476 с.

DOI: 10.5281/zenodo.4018479

© О. Федоренко, 2020. CC BY 4.0

Навесні 2020 р. у чернігівському видавництві SCRIPTORIUM вийшла книга кандидата технічних наук Вікторії Олександрівни Аніщенко «Ступенева професійна підготовка офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України: Теорія та практика». Монографія є плодом роботи над дисертаційним дослідженням історичного, правового та методологічного спрямувань.

Розбудова України як правової держави, головним завданням якої є захист прав і свобод людини, потребує докорінної зміни пріоритетів діяльності органів виконання покарань, зокрема, пенітенціарних установ, приведення у відповідність до міжнародних стандартів усієї пенітенціарної сфери України. Вирішення цього завдання потребує змістовного перегляду професійної підготовки офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України в умовах ступеневої освіти.

Авторка монографії визначила сутність і характеристику основних теоретичних понять дослідження, розкрила особливості професійної діяльності та професійно-особистісні вимоги до майбутніх офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України. Велику увагу В. О. Аніщенко приділяє історичному досвіду підготовки офіцерів пенітенціарної системи в Україні та за кордоном від найдавніших часів до сьогодення. Історії виховання та навчання майбутніх офіцерів в Україні присвячений окремий розділ монографії, що робить дослідження цікавим для дослідників вітчизняної та всесвітньої історії. Дослідниця в подробицях розкриває особливості виховання та навчання офіцерів в Україні, виділяє окремі етапи розвитку пенітенціарної системи на наших землях та проводить лінію її еволюції від доби Київської Русі, зокрема, від перших писемних договорів русичів із греками – через періоди існування Великого князівства Литовського, Української козацької держави, Російської імперії, незалежної України – до сьогодення.

Проведений порівняльний аналіз вітчизняного та закордонного досвідів підготовки офіцерів пенітенціарної системи до професійної діяльності дозволив авторці виокремити особливості та специфіку здобуття професійних знань, умінь та навичок у країнах Європейського союзу, США, у Канаді та Великобританії.

В. О. Аніщенко презентує основні результати дослідження сучасної структури та змісту професійної компетентності офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України, а також стану сформованості їх професійної компетентності на першому (бакалаврському) та другому (магістерському) рівнях освіти.

Заслуговує на увагу запропонована авторкою концепція й система ступеневої підготовки офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби до професійної діяльності, що обґрунтовано необхідністю створення педагогічних умов для її реалізації в освітньому процесі закладу вищої освіти.

Монографія складається з передмови, п’яти розділів і висновків. Праця дає

можливість переконатися у необхідності змістовного перегляду моделі системи професійної підготовки офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби з урахуванням вимог до пенітенціарної системи України в рамках процесу її реформування.

Теоретичною основою дослідження є наукові розробки вчених з різних галузей педагогіки та психології, зокрема пенітенціарної, філософії, загальної теорії права, кримінального, кримінально-виконавчого, конституційного та міжнародного права. Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, законодавство в галузі вищої освіти України, кримінальне та кримінально-виконавче законодавство України та зарубіжних країн, відомчі нормативні акти, міжнародно-правові акти у сфері дотримання прав людини тощо.

Висновки, яких доходить авторка, аргументовані проведеним аналізом стану підготовки офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби, а також підсумками розвідок учених з досліджуваної проблеми та власними узагальненнями дослідниці.

Монографія Вікторії Олександрівни Аніщенко «Ступенева професійна підготовка офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України: Теорія та практика» призначена для керівників закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, науково-педагогічних працівників, офіцерсько-викладацького складу, фахівців у галузі теорії і методики професійної освіти та методики навчання дисциплін професійного спрямування, здобувачів вищої освіти та науковців, які досліджують психолого-педагогічні аспекти застосування компетентнісного підходу у професійній підготовці майбутніх фахівців.

Дата подання: 17 червня 2020 року.

Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Федоренко О. Рецензія : Аніщенко В. О. Ступенева професійна підготовка офіцерів кримінально-виконавчової служби України: монографія. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2020. 476 с. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 186–187. DOI: 10.5281/zenodo.4018479.

Цитування за стандартом APA

Fedorenko, O. (2020). Retsenziia : Anishchenko V. O. Stupeneva profesiina pidhotovka ofitseriv kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy: monohrafiia. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2020. 476 s. [Recension : Anishchenko, V. O. (2020). Degree professional training of officers of the penitentiary service of Ukraine. Chernihiv, Ukraine: SCRIPTORIUM]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 186–187. DOI: 10.5281/zenodo.4018479.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Комп’ютерна верстка О.П. Журко.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 25.08.2020 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 11,75. Обл.-вид. арк. 16,45. Тираж 300 прим. Зам. 0077.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
тел. (0462) 972-664